

राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन

कमलबहादुर रावल

त्रि.वि. दर्ता नं. : ९-१-५७-२४९-९८

नेपाली शिक्षा विषयमा

दर्शनाचार्य (एम.फिल.) उपाधिको प्रयोजनार्थ

प्रस्तुत शोधप्रबन्ध

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

ग्राजुएट स्कूल अफ एजुकेशन

शिक्षाशास्त्र सङ्काय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०८२

राजेश्वरी खण्डकाव्यको संस्कृतपरक अध्ययन

कमलबहादुर रावल

परीक्षा क्रमाङ्क : ८४९

त्रि.वि. दर्ता नं. : ९-१-५७-२४९-९८

नेपाली शिक्षा विषयमा

दर्शनाचार्य (एम.फिल.) उपाधिको प्रयोजनार्थ

प्रस्तुत शोधप्रबन्ध

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेशन

शिक्षाशास्त्र सङ्काय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०८२

प्रतिबद्धतापत्र

प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन शीर्षकको शोधप्रबन्धका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू नितान्त रूपमा मौलिक खालका छन् । अध्ययन अनुसन्धानमा प्रयोग गरिएका प्राथमिक स्रोतका सामग्रीहरू अध्ययनको सीमाङ्कन क्षेत्रबाट निर्धारण गरिएका हुन् । द्वितीय स्रोतका सामग्रीहरू प्रयोग गरिएअनुसार तिनीहरूको ठाउँ र विषयका सन्दर्भमा आवश्यक स्रोत खुलाइएको छ । यस शोधमा प्रयोग गरिएका कुराहरू अहिलेसम्म अन्य प्रयोजनका लागि उपयोग र प्रकाशनमा आएका छैनन् । त्यसकारण प्रस्तुत शोधप्रबन्ध नितान्त रूपमा मौलिक भएको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु ।

मिति : २०८२/१२/१२

कमलबहादुर रावल

शोधार्थी

शोधनिर्देशकको सिफारिस

कमलबहादुर रावलले राजेश्वरी खण्डकाव्यको संस्कृतपरक अध्ययन शीर्षकको शोधकार्य मेरो निर्देशनमा गर्नुभएको हो । त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेसनअन्तर्गत नेपाली शिक्षा विषयमा दर्शनाचार्य (एम.फिल) उपाधिको लागि परिश्रमपूर्वक सम्पन्न गरिएको प्रस्तुत शोधकार्यको बाह्य मूल्याङ्कनका लागि मूल्याङ्कन समितिसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०८२/१२/१२

.....
डा. केशव भुसाल

(शोधनिर्देशक)

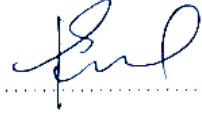

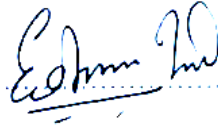

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग त्रि. वि.,
कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ग्राजुएट स्कूल अफ एजुकेशन
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, ग्राजुएट स्कूल अफ एजुकेशन अन्तर्गत दर्शनाचार्य (एम.फिल.) उपाधिको प्रयोजनार्थ कमलबहादुर रावलद्वारा तयार पारिएको प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन शीर्षकमा यो शोधप्रबन्ध नेपाली शिक्षा विषयमा दर्शनाचार्य (एम.फिल.) उपाधिका लागि उपयुक्त देखिएकाले स्वीकृत गरिएको छ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम थर	हस्ताक्षर
१.	प्रा.डा. वेदराज आचार्य (डिन, शिक्षाशास्त्र सङ्काय)	
२.	प्रा.डा. यादवप्रकाश लामिछाने (बाह्य परीक्षक)	
३.	डा. हरिमाया शर्मा (बाह्य परीक्षक)	
४.	डा. केशव भुसाल (शोधनिर्देशक)	
५.	सहप्रा.डा. रविन्द्र सिवाकोटी (निर्देशक, ग्राजुएट स्कूल अफ एजुकेशन)	

मिति : २०८२/१२/१९

A.D. : 2 April, 2026

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत 'राजेश्वरी खण्डकाव्यको संस्कृतपरक अध्ययन' शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेसनअन्तर्गत दर्शनाचार्य (एम.फिल.) उपाधिको प्रयोजनार्थ तयार पारिएको हो । व्यस्त समयका बाबजुद आफ्नो अमूल्य समय दिएर आवश्यक सल्लाह, सुझाव र परामर्श दिँदै प्रस्तुत शोधकार्य लेखनमा उचित मार्गनिर्देशन दिँदै यो कार्यलाई सफल बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने शोधनिर्देशक आदरणीय गुरु डा. केशव भुसालज्युप्रति हार्दिकताका साथ कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । यो शोधप्रबन्ध लेखन तथा तयार पार्ने सिलसिलामा अनुसन्धानको शोधप्रबन्ध स्वीकृत गरी अन्तिम स्वरूपमा तयार पारिएको यो शोधप्रबन्धलाई मान्यता प्रदान गर्ने शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डीनको कार्यालय, आदरणीय डीन प्राध्यापक डा. वेदराज आचार्य, ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेसनका निर्देशक सहप्राध्यापक डा. रविन्द्र सिवाकोटी, आन्तरिक मूल्याङ्कनकर्ताहरू सहप्राध्यापक डा. कुशिमला आचार्य र उपप्राध्यापक डा. दिनेश घिमिरे तथा बाह्य मूल्याङ्कनकर्ताहरू प्राध्यापक डा. यादवप्रकाश लामिछाने र उपप्राध्यापक डा. हरिमाया शर्माका साथै उहाँहरूका उचित खालका सल्लाह, सुझाव, परामर्श, प्राज्ञिक दृष्टिकोण र समुचित मार्गनिर्देशनले मेरो यो अनुसन्धान कार्यलाई स्पष्ट दिशा निर्देश गरेको हो । त्यसका लागि उहाँहरूप्रति अनुगृहित छु । यो शोधप्रबन्ध तयार पार्ने क्रममा उपयोग गरिएका सैद्धान्तिक र प्रायोगिक सामग्रीका सर्जक, अनुसन्धाता एवम् आदरणीय रचनाकारहरूप्रति पनि आभारी छु ।

यो अवस्थासम्म आइपुग्नलाने मेरो जीवनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने मेरो घरपरिवारका सदस्यहरू स्व. हजुरबुवा सिंहरूप रावल, स्व. हजुरआमा थिउरीदेवी रावल, स्व. आमा कौशिलादेवी रावल, बुवा लक्षिराम रावल, आमा अमृतादेवी रावल, जीवन सङ्गिनी राधिका कुमारी विष्ट जसले निरन्तर रूपमा अगाडि बढ्न हौसला दिनुभयो । उहाँहरू सबैप्रति आभारी छु । त्यस्तै भाइहरू अक्कल, तपेन्द्र, विनोद, मक्कर, किरण तथा बहिनीहरू हरिशोभा र धनसरा तथा छोरा जेनिश र छोरी हेमान्सीलाई पनि यस समयमा सम्भन चाहन्छु । यसका साथै मेरो पढाइलाई निरन्तरता दिन विशेष भूमिका खेल्ने स्वर्गीय पुसाई रणसिंह, फुपू जयसरा देवी र भान्जे दिदी सोनाकुमारी बिष्टलाई पनि विशेष गरेर सम्भनेको छु ।

त्यसैगरी मलाई प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सधैं साथ दिने सम्पूर्ण साथीभाइ, आफन्तजन, इष्टमित्र, शुभचिन्तक, प्रियजन र क्याम्पस परिवार जसले आवश्यक अध्ययन विदा मिलाएर सहयोग गरेकोमा सबै सबैलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्तमा कुशल टङ्कनको भूमिका निर्वाह गरेर सहयोग गरेकोमा 'जी' कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुर, काठमाडौं परिवारलाई पनि हृदयदेखि साधुवाद !

मिति : २०८२/१२/१२

कमलबहादुर रावल

शोधार्थी

rawalkamal36@gmail.com

शोधसार

प्रस्तुत अध्ययन राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययनमा आधारित छ । यस अध्ययनका उद्देश्यहरू 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा प्रयुक्त व्याकरणिक संसक्तिको अध्ययन गर्नु, 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा प्रयुक्त कोशीय संसक्तिको विश्लेषण गर्नु र 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा प्रयुक्त व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिको भूमिका समीक्षण गर्नु रहेका छन् ।

यो अध्ययन दर्शनशास्त्रीय दृष्टिकोणले ज्ञानमीमांसाअन्तर्गत व्याख्यावादमा आधारित छ । यसमा गुणात्मक ढाँचाको अवलम्बन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा सम्भावनारहित नमुना छनोटअन्तर्गतको सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट अनुसार राजेश्वरी खण्डकाव्यको छनोट गरिएको छ । यस अध्ययनमा उक्त खण्डकाव्यलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ । यसमा सङ्कथनसम्बद्ध सैद्धान्तिक पुस्तक, शोधप्रबन्धहरूलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यो अध्ययनमा पुस्तकालयीय कार्यमार्फत सामग्री एवम् तथ्य सङ्कलन गरी भाषावैज्ञानिक एम.ए.के. ह्यालिडे र हसनद्वारा प्रस्तुत सङ्कथनसम्बद्ध सैद्धान्तिक अवधारणाका आधारमा प्रतिमान तय गरी व्याख्या, विश्लेषण र वर्णन गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनबाट राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त संसक्ति सम्बन्धमा विविध निष्कर्ष निकालिएको छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा सङ्कथनका व्याकरणिक र कोशीय गरी दुवै खाले संसक्तिको प्रयोग भएको पाइन्छ । व्याकरणिक संसक्तिभिन्नका सन्दर्भन, प्रतिस्थापन, विलोपन र संयोजन संसक्ति अनि कोशीय संसक्तिका पुनरुक्ति र सन्निधान संसक्तिको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा व्यक्तिवाचक सन्दर्भनका रूपमा जम्मा १३८ वटा शब्दहरूले संसक्तिको काम गरेका छन् । यिनीहरूमध्ये कतिपय शब्दहरूले प्रथम, द्वितीय र तृतीय सबै खाले सर्वनामको प्रयोग भएको पाइन्छ । यी सबै शब्दहरूले खण्डकाव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु वा विषयलाई सन्दर्भित गरेर पूर्ववर्ती र पश्चवर्ती विषय सन्दर्भलाई एकापसमा संयोजित गरेर संसक्ति व्यवस्थालाई कायम गरेको पाइन्छ । दर्शकवाचक सन्दर्भनका रूपमा जम्मा ५५ वटा शब्दहरूले खण्डकाव्यमा संसक्ति व्यवस्था कायम गरेका छन् । यी सबै शब्दहरूले दर्शकवाचक सन्दर्भनको भूमिकाका रूपमा; कतिपयले निकटवर्ती र कतिपयले दूरवर्ती रूपमा रहेर काम गरेका छन् । त्यस्तै गरेर तुलनात्मक सन्दर्भनका रूपमा खण्डकाव्यमा जम्माजम्मी २० वटा शब्दहरू प्रयोग भएका छन् ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा प्रतिस्थापनअन्तर्गत नामिक, क्रियात्मक र उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापनको प्रयोग भएको देखिन्छ। जसमध्ये नामिकमा जम्मा ६३ वटा, क्रियात्मकमा ८ वटा र उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापनमा जम्मा ४ वटा शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। यी सबै प्रतिस्थापक शब्दहरूले पूर्वप्रयुक्त भाषिक घटकलाई प्रतिस्थापन गर्ने काम गरेका छन्।

विलोपनअन्तर्गत नामिक विलोपनमा जम्मा ६१ वटा शब्दले विभिन्न पद वा पदावलीलाई विलोपन गरेर खण्डकाव्यमा पूर्ववर्ती नाम वा नामिक समूहलाई विलोपन गरेर सोहीअनुसारको कार्य गरेर विभिन्न विलोपक शब्दहरूले खण्डकाव्यलाई संसक्त बनाएको पाइन्छ। क्रियात्मक विलोपनमा जम्मा ३९ वटा शब्दले खण्डकाव्यमा लुप्त रहेका क्रियापदको आशय वा भावलाई प्रस्तुत गर्ने काम गरेका छन्।

संयोजनअन्तर्गत योगात्मक संयोजकका रूपमा जम्मा ८२ वटा शब्द वा शब्दावलीले; विपरीतार्थिक संयोजकका रूपमा जम्मा ८ वटा शब्दले काव्यांशका पूर्व र पश्च प्रस्तुत प्रसङ्गका बिचमा आएर संसक्ति व्यवस्थालाई कायम गरेको देखिन्छ। यस खण्डकाव्यमा कारणात्मक संयोजकको प्रयोग भएको छैन। कालिक संयोजकका रूपमा खण्डकाव्यमा जम्माजम्मी १४५ वटा शब्द वा शब्दावलीले काव्यांशका पूर्व र पश्च प्रस्तुत प्रसङ्गलाई जोड्ने काम गरेको पाइन्छ।

पुनरुक्तिअन्तर्गत जम्माजम्मी ६५ वटा शब्दहरूले पुनरावृत्ति शब्दको रूपमा काम गरेको पाइन्छ। पर्यायवाची शब्दका रूपमा १५ वटा शब्दहरूले पूर्व प्रयुक्त व्यक्ति, वस्तु, समय, ठाउँ, जनावर, भाव, अवस्था ... आदिलाई सोही रूपमा बुझाएर आशयगत सिक्रीको काम गरेर संसक्ति सिर्जना गरेको पाइन्छ। विपरीतार्थी शब्दका रूपमा जम्मा ७ वटा शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। समावेशी-समावेश्य शब्दका रूपमा ८ वटा शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। अङ्गी-अङ्ग शब्दका रूपमा जम्मा १५ वटा शब्दले खण्डकाव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु, प्राणी वा विषयका रूपमा काम गरेको पाइन्छ। सन्निधान संसक्तिका रूपमा जम्मा १८ वटा शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ।

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

ई.सं.	:	ईस्वी संवत्
दो.सं.	:	दोस्रो संस्करण
ते.सं.	:	तेस्रो संस्करण
चौ.सं.	:	चौथो संस्करण
बा.सं.	:	बाह्रौं संस्करण
डा.	:	डाक्टर
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ने.प्र.सं.	:	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प्रा.लि.	:	प्राइभेट लिमिटेड
पृ.	:	पृष्ठ
सम्पा.	:	सम्पादक

विषयसूची

पृष्ठ

प्रतिबद्धतापत्र	क
शोधनिर्देशकको सिफारिस	ख
स्वीकृतिपत्र	ग
कृतज्ञताज्ञापन	घ
शोधसार	ङ
सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची	छ
विषयसूची	ज

अध्याय एक : शोधपरिचय

अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
समस्या कथन	५
उद्देश्य कथन	५
अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू	६
शोधको औचित्य	६
शोधको परिसीमा	७
प्रमुख शब्दावलीको परिभाषा	७
शोधपत्रको संरचना	९

अध्याय दुई : सैद्धान्तिक अवधारणा र पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

सङ्कथनको परिचय	११
सङ्कथनका प्रकार	१३
सामान्य प्रकार	१४
कथ्य सङ्कथन	१४
लेख्य सङ्कथन	१५
साङ्केतिक सङ्कथन	१६
विनिमयात्मक सङ्कथन	१६
औपचारिक सङ्कथन	१७

	भ
अनौपचारिक सङ्कथन	१७
कार्यव्यापारात्मक सङ्कथन	१७
अन्तर्वैयक्तिक सङ्कथन	१८
विशिष्ट प्रकार	१८
साहित्यिक सङ्कथन	१८
कानुनी सङ्कथन	१९
धार्मिक सङ्कथन	१९
चिकित्साशास्त्रीय सङ्कथन	२०
साञ्चारिक सङ्कथन	२०
व्यापारिक सङ्कथन	२०
सङ्कथनका युक्ति	२१
संसक्ति	२१
संयुक्ति	२२
संसक्तिका प्रकार	२३
व्याकरणिक संसक्ति	२३
सन्दर्भन	२३
व्यक्तिवाचक सन्दर्भन	२४
दर्शकवाचक सन्दर्भन	२५
तुलनात्मक सन्दर्भन	२५
प्रतिस्थापन	२६
नामिक प्रतिस्थापन	२६
क्रियात्मक प्रतिस्थापन	२७
उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापन	२७
विलोपन	२७
नामिक विलोपन	२८

क्रियात्मक विलोपन	२८
उपवाक्यात्मक विलोपन	२९
संयोजन	२९
योगात्मक संयोजक	३०
विपरीतार्थक संयोजक	३०
कारणात्मक संयोजक	३१
कालिक संयोजक	३२
कोशीय संसक्ति	३२
कोशीय संसक्तिको परिचय	३२
पुनरुक्ति	३३
पुनरावृत्ति	३४
पर्यायवाची	३४
विपरीतार्थी	३४
समावेशी-समावेश्य	३५
अङ्गी-अङ्ग	३६
सन्निधान	३६
संसक्तिको भूमिका	३६
सङ्कथन विश्लेषणका पद्धति	३७
उर्ध्वगमन पद्धति	३७
अधोगमन पद्धति	३८
पारस्परिक पद्धति	३९
पूर्वकार्यको पुनरावलोकन	३९
पूर्वकार्यको पुनरावलोकनको उपादेयता	४१
अवधारणात्मक ढाँचा	४३

अध्याय तीन : अध्ययन विधि र प्रक्रिया

दर्शनशास्त्रीय आधार	४५
अनुसन्धान ढाँचा	४६
नमुना छनोट	४६
तथ्य सङ्कलन स्रोत	४६
तथ्य सङ्कलनका साधन	४६
तथ्य सङ्कलन प्रक्रिया	४७
व्याख्या विश्लेषण	४८
अध्ययनको विश्वसनीयता	४८
नैतिकताको सुरक्षण	४९

अध्याय चार : राजेश्वरी खण्डकाव्यमा व्याकरणिक संसक्ति

व्याकरणिक संसक्ति	५१
सन्दर्भन	५१
व्यक्तिवाचक सन्दर्भन	५१
दर्शकवाचक सन्दर्भन	६०
तुलनात्मक सन्दर्भन	६४
प्रतिस्थापन	६७
नामिक प्रतिस्थापन	६७
क्रियात्मक प्रतिस्थापन	७१
उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापन	७२
विलोपन	७४
नामिक विलोपन	७४
क्रियात्मक विलोपन	७७
उपवाक्यात्मक विलोपन	८०
संयोजन	८१
योगात्मक संयोजक	८२
विपरीतार्थक संयोजक	८६

कारणात्मक संयोजक	८८
कालिक संयोजक	८९

अध्याय पाँच : राजेश्वरी खण्डकाव्यमा कोशीय संस्कृत

पुनरुक्ति	९६
पुनरावृत्ति	९६
पर्यायवाची	९८
विपरीतार्थी	१००
समावेशी-समावेश्य	१०१
अङ्गी-अङ्ग	१०२
सन्निधान	१०४
राजेश्वरी खण्डकाव्यमा संस्कृतको भूमिका	१०६

अध्याय छ : प्राप्ति, निष्कर्ष र उपयोगिता

प्राप्ति	११३
निष्कर्ष	११४
उपयोगिता	११४
सन्दर्भ सूची	११६
परिशिष्ट	

तालिका सूची

		पृष्ठ
तालिका नं. १	राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त सन्दर्भन संसक्तिको समग्र स्थिति	६७
तालिका नं. २	राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त प्रतिस्थापन संसक्तिको समग्र स्थिति	७३
तालिका नं. ३	राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त विलोपन संसक्तिको समग्र स्थिति	८१
तालिका नं. ४	राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त संयोजन संसक्तिको समग्र स्थिति	९३
तालिका नं. ५	राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त व्याकरणिक संसक्तिको समग्र स्थिति	९४
तालिका नं. ६	राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त पुनरुक्तिको समग्र स्थिति	१०३
तालिका नं. ७	राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त कोशीय संसक्तिको समग्र स्थिति	१०५
तालिका नं. ८	राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त संसक्ति युक्तिको समग्र स्थिति	१०६

अध्याय एक : शोधपरिचय

अध्ययनको पृष्ठभूमि

सन् १९६० को दशकपछि भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा प्रयोग र विकसित भएको सङ्कथन विश्लेषण अङ्ग्रेजी भाषाको 'डिस्कोर्स एनालाइसिस' पदावलीको नेपाली रूपान्तरण हो । सङ्कथन विश्लेषणलाई भाषानिष्ठ अध्ययनका रूपमा हेरिन्छ । यसअन्तर्गत भाषाको खुल्ला र बन्द व्यवस्थाको प्रयोग भएको हुन्छ । यसको खोजी कार्य पाठ विश्लेषणका क्रममा गर्ने गरिन्छ । यो कुनै सन्दर्भमा व्यक्त भएको साञ्चारिक घटनाको विश्लेषण हो । सङ्कथनका पाठहरूलाई भाषा वैज्ञानिक, मनोभाषा वैज्ञानिक समाज भाषा वैज्ञानिक आदिका आधारमा अध्ययन तथा व्याख्या विश्लेषण गर्न सकिन्छ । जेलिड ट्यारिसले सङ्कथन शब्दको पहिलो पटक प्रयोग गरेको देखिन्छ । त्यसपछि डेल हाइम्स, अस्टिन, सर्ले, ग्राइम्स र फर्थ ट्यालिडेले सङ्कथन विश्लेषणलाई अगाडि बढाउँदै लगेको पाइन्छ । सङ्कथन हुनका लागि विभिन्न सन्दर्भहरूको उपस्थिति हुन आवश्यक हुन्छ । यसका लागि वक्ताले व्यक्त गरेका भनाई एकअर्कामा अर्थोचित ढङ्गबाट जोडिन आवश्यक हुन्छ । सङ्कथनमा कथ्य, लेख्य र साङ्केतिक भाषामा व्यक्त भएका अभिव्यक्तिहरूको अध्ययन हुन्छ । यसमा प्रयोग हुने प्रयुक्तिहरूको समायोजन सङ्कथनमा के कसरी भएको छ ? त्यसको पनि अध्ययनसमेत सङ्कथनमा हुन्छ । सङ्कथनलाई भाषिक अभिव्यक्तिका रूपमा हेरिन्छ । यस्ता अभिव्यक्ति सामान्य र विशिष्ट खालको हुन्छ ।

सङ्कथन विश्लेषणलाई कुनै पनि पाठको अध्ययन गर्ने पद्धतिका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । यसले भाषाको सन्दर्भपूर्ण कथनको समग्र पक्षलाई बुझाउँछ । प्रयोगपक्षका दृष्टिकोणले भाषा अर्थयुक्त, एकीकृत एवम् सन्दर्भपूर्ण हुने भएकोले सङ्कथन भाषाका अरू एकाइहरू भन्दा सर्वाङ्गपूर्ण अवस्थामा रहेको हुन्छ । सङ्कथन विश्लेषणले भाषिक अभिव्यक्तिका अवयवहरू पूर्वापर अन्वितिपूर्ण र सान्दर्भिक भए नभएको छुट्याउने काम गर्दछ । सङ्कथन विश्लेषण कुनै अभिव्यक्ति वा पाठको भाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित हुन्छ । मानवशास्त्री मेलोनभस्कीले प्रतिपादन गरेको परिस्थितिगत सन्दर्भलाई फर्थले भाषामा प्रयोग गरेपछि सङ्कथन विश्लेषण भाषाको सामाजिक सन्दर्भपरक अध्ययनसँग पनि जोडिएको हो । आख्यान विज्ञान, प्रकरणार्थ विज्ञान, सामाजिक भाषाविज्ञान, शैली विज्ञान, मनोविज्ञान आदिको विकासले सङ्कथन विश्लेषणको स्वरूपलाई समेत विविधतामुखी

बनाएको छ । आजभोलि आएर सङ्कथन विश्लेषणको क्षेत्र एकपछि अर्को स्वरूपमा व्यापक र विस्तृत बन्दै गएको छ ।

भाषाले कुनै पनि सन्दर्भलाई समायोजन गर्दै लगेपछि अर्थपूर्ण भाषिक एकाइका रूपमा सङ्कथनको निर्माण भएको देखिन्छ । सङ्कथन कुनै एक वाक्य वा यसभन्दा माथिल्ला जुनसुकै भाषिक तहको संरचनाका रूपमा लिखित, मौखिक र साङ्केतिक रूपमा अभिव्यक्त भएका विषयस्तुहरूको अध्ययन हुन्छ । यो भाषामा आधारित भएर अर्थको खोजी कार्य गर्ने कृति विशेषको विश्लेषण गर्ने एक पद्धति हो । “संस्कृतको अवधारणा अर्थतात्त्विक अवधारणामध्येको एउटा अवधारणा हो । यसले पाठमा विद्यमान आर्थी सम्बन्धलाई दर्साउँछ र त्यसलाई पाठका रूपमा परिभाषित गर्छ” (ट्यालिडे र हसन, १९९१, पृ. ०४) ।

पाठभित्रको अन्तरसम्बन्धको संयुक्त व्यवस्थाका माध्यमबाट र पाठमा आउने कुनै पनि पद, पदावली र वाक्यगत भाषिक एकाइबाट अभिव्यक्त सन्दर्भगत सम्बन्धको खोजी गर्ने कार्य संस्कृतका माध्यमबाट हुन्छ ।

पाठभित्रका आर्थी एकाइहरूको खोजी गरेर त्यसको अवलोकन विश्लेषण, व्याख्या तथा समीक्षा गर्ने काम संस्कृत व्यवस्थाले गर्ने गर्दछ । संस्कृत व्यवस्थालाई पाठगत अर्थ प्रदान गर्ने आन्तरिक विकासको माध्यमका रूपमा हेरिन्छ । संस्कृत व्यवस्थाकै कारण पाठ सुस्पष्ट, सान्दर्भिक, तर्कसम्मत र बोधगम्य हुने गर्दछ । आर्थी सम्बन्ध स्थापना गर्ने सन्दर्भमा पर्याप्तता, विपरीतार्थकता, समावेशी तथा सहप्रयोग आदि कुराहरू संस्कृत अन्तर्गत पर्ने गर्दछन् । सङ्कथन त्यस्तो भाषिक अभिव्यक्ति हो जुन भाषिक एकाइलाई एकअर्कामा आपसमा सम्बन्धित गराउने काम गर्दछ । भाषण, कुराकानी, छलफल, बहस, कुनै विषयमा भएको निश्चित कथन वा लेखनमा जोडिएको भाषिक अभिव्यक्तिलाई सङ्कथन भनिन्छ । वक्ता, श्रोता, विषय र सन्दर्भ समाहित भएका साहित्यका सबै जसो विधाहरूलाई सङ्कथन भनिन्छ । सङ्कथनमा संस्कृतलाई हेरिन्छ । संस्कृत भनेको पाठभित्र हुने आन्तरिक सम्बन्ध हो । अनुच्छेदभित्रका वाक्यहरूमा भावप्रवाह सिर्जना गर्न एउटा विशिष्ट ढाँचा नै संस्कृत हो । संस्कृत सम्बन्धका लागि एकपसमा जोड्ने संयोगीहरूको आवश्यकता पर्दछ । संस्कृतका लागि सङ्कथन शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । व्याकरणिक र कोशीय संस्कृत गरी संस्कृत व्यवस्थालाई दुई भागमा वर्गीकरण

गरिएको पाइन्छ । ह्यालिडे र हसनले संसक्तिका पाँच प्रकारहरू बताएका छन्, निर्देशन, विलोपन, प्रतिस्थापन, संयोजन र शाब्दिक संसक्ति ।

सङ्कथन भाषाको सबैभन्दा माथिल्लो भाषिक एकाइ हो । यो भाषाको खास कथन घटनासँग सम्बन्धित हुन्छ । यसलाई सिङ्गो एवम् पूर्ण अभिव्यक्तिका रूपमा लिइन्छ । यो अङ्ग्रेजी शब्द डिस्कोर्सको समानार्थी शब्दका रूपमा नेपाली भाषामा प्रयोग प्रचलनमा आएको देखिन्छ । यो ल्याटिन भाषाको डिस्कोर्सबाट विकसित शब्द हो । यसको अर्थ लगातार कुरा गर्नु भन्ने हुन्छ । सुरुमा यसभित्र कथ्य भाषाका घटनासँग सम्बन्धित सिङ्गो अभिव्यक्तिलाई लिइन्थ्यो । तर आजभोलि आएर लेख्य अभिव्यक्तिहरूलाई पनि समेटेर हेर्न थालिएको छ । यसप्रकार सङ्कथन विश्लेषणले कथ्य र लेख्य भाषाका वाक्यभन्दा माथिल्ला भाषिक अभिव्यक्तिको अध्ययन गर्ने काम गर्दछ । यसले भाषा बाहेकका अभाषिक र समाजशास्त्रका क्षेत्रलाई समेत समेटेको हुन्छ । सङ्कथनले सन्दर्भपरक भाषिक अभिव्यक्तिलाई बुझाएको हुन्छ । यसलाई भाषिक उच्चार वा लिखित अभिव्यक्तिको समूहका रूपमा व्याख्या गर्ने गरिन्छ । यसलाई लघु, मध्यम र बृहत् आकारका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । यो सिङ्गो अभिव्यक्तिसँग सम्बन्धित हुन्छ । यसले भाषाका वाक्यभन्दा माथिल्ला भाषिक एकाइहरूको अध्ययन गर्छ । भाषिक एकाइका नियम र सीमाहरूको खोजी कार्य सङ्कथन विश्लेषणले गरेको हुन्छ ।

सङ्कथन विश्लेषणमा कथ्य, लेख्य वा साङ्केतिक रूपमा व्यक्त भएका विषयवस्तुको बारेमा व्याख्या विश्लेषण गरिन्छ । “सङ्कथन विश्लेषण भाषाको विस्तारित स्वरूपको अध्ययन हो” (अधिकारी, २०६७, पृ. २४९) । पहिले पहिले यसलाई संवाद विश्लेषणका रूपमा मात्र चिन्ने गरिन्थ्यो भने आजभोलि आएर पाठ र आख्यान विश्लेषणका रूपमा समेत हेर्ने गरिएको छ । संवाद विश्लेषणमा कथ्य भाषाको, पाठ विश्लेषणमा लेख्य भाषाको र आख्यान विश्लेषणमा आख्यानात्मक पाठहरूमा समय, घटना, चरित्र र परिवेशका बिचको आपसी सम्बन्धलाई केलाउने काम हुन्छ । सङ्कथन भाषिक अभिव्यक्ति भएका कारण यसमा प्रस्तोताको मानसिक प्रक्रियासमेत सङ्लग्न भइरहेको हुन्छ । बोद्दाले सङ्कथनमा जे छ त्यो बुभ्नुभन्दा उसको मनमा जे छ त्यही बुभ्नुन खोजेको हुन्छ । यसमा भाषिक, साँस्कृतिक, भौतिक, परिवेशजन्य, अनुभवजन्य, वैज्ञानिक, मनोवैज्ञानिक, लौकिक,

शैक्षिक, आर्थिक आदिजस्ता सन्दर्भनको पनि समीक्षण गर्ने काम हुन्छ । सन्दर्भसित पाठको सम्बन्ध अभिन्न रूपमा रहेको हुन्छ ।

“सङ्कथन विश्लेषण पद्धतिले भाषाको सामान्य र विशिष्ट अर्थ ठम्याई तिनको विश्लेषण गर्छ” (घिमिरे, २०६९, पृ. ९) । यसले भाषा र सन्दर्भना बिचको सम्बन्धलाई जोडेको हुन्छ । सङ्कथन विश्लेषणका अनेक खाले मोडेलहरू रहेका छन् । जस्तो कि, भाषालाई व्यवस्थाका रूपमा हेर्ने मोडेल, भाषा प्रयोगका गतिविधिमा आधारित मोडेल, खास शीर्षक र गतिविधिसँग सम्बन्धित मोडेल र बृहत् सन्दर्भ आधारित मोडेल । सङ्कथन निश्चित विचार, सन्देश र सूचनाले युक्त हुन्छ । त्यस्तो सूचना वाक्यात्मक संरचनाको रूपमा व्यक्त हुन्छ । सङ्कथन विश्लेषण भाषा विज्ञानको विकासशील विद्या हो । यो भाषा वैज्ञानिक अध्ययनका विविध पद्धतिबाट प्रभावित हुँदै आएको देखिन्छ । सुरुवातमा यो संरचनावादी भाषा वैज्ञानिक पद्धतिको प्रभावमा थियो । पछि आएर भाषाविद् फर्थ र ह्यालिडेले भाषालाई विविध सामाजिक कार्यका रूपमा व्याख्या गर्ने काम गरे । त्यसपछि त भन यसको स्वरूप भाषाविज्ञानका विभिन्न शाखाहरूमा देखा पर्दै व्यापक बन्दै गएको देखिन्छ । सङ्कथनको कार्य वक्ता-श्रोता, लेखक-पाठकको वैचारिक पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ । मानव अनुभवहरूलाई भाषाको एकाइमा उन्ने काम सङ्कथनले गरेको हुन्छ ।

प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन गर्ने अवस्थासम्म आइपुग्दा विभिन्न समयमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको आर्थिक सहयोग र त्रि.वि.क्षे.प.नि.का. अत्तरिया, कैलाली र विभिन्न क्याम्पसहरूको आयोजनामा सञ्चालित विभिन्न गोष्ठी, सेमिनार र वर्कसपमा प्राध्यापकको क्षमता अभिवृद्धि र गुणस्तर तथा सुनिश्चितता प्रत्यापनसम्बन्धी तालिमहरूमा प्रस्तुत धारणाहरूबाट प्रभावित भएर आफ्नो शैक्षिक योग्यता र क्षमतालाई बढाउनुपर्छ भन्ने सोचका साथ आन्तरिक उत्प्रेरणा जागेर यो अनुसन्धान कार्यमा लागेको हुँ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयको चारवर्षे स्नातक तहको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तकको विषयवस्तुमा सङ्कथन र ऐच्छिक कविता काव्य पाठ्यपुस्तकको विषयवस्तुमा राजेश्वरी खण्डकाव्य राखिएको छ । मैले पढ्दा सङ्कथनसँग सम्बन्धित विषयवस्तु नपढेको र हाल आएर यसको बारेमा पढाउनुपर्दा म अलमलमा परेको हुँ । मैले विद्यार्थीहरूलाई उक्त विषयवस्तु पढाउँदा उनीहरूलाई पनि नयाँ लागेर बुझ्न र बुझाउन

कठिन भएको छ । यस्तो अवस्थामा शिक्षक र विद्यार्थी दुवै पक्षलाई सङ्कथनसम्बन्धी उक्त विषयवस्तु नयाँ भएकोले र हालसम्म राजेश्वरी खण्डकाव्यको संस्कृतपरक अध्ययन नभएकोले उक्त खण्डकाव्यलाई छानेर संस्कृतपरक अध्ययन गर्ने मनसायले प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यको संस्कृतपरक अध्ययन गरिएको हो । यस अध्ययनले मलगायत शिक्षण कार्यमा लागेका अन्य व्यक्ति र विद्यार्थीहरू सबैलाई संस्कृतका बारेमा बुझ्न मद्दत पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

समस्या कथन

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य समस्याका रूपमा राजेश्वरी खण्डकाव्यको संस्कृतपरक अध्ययन रहेको छ । यसका साथै अन्य समस्याअन्तर्गत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त व्याकरणिक संस्कृत र कोशीय संस्कृत तथा तिनीहरूको भूमिकालाई समस्या कथनका रूपमा लिइएको छ । संस्कृतपरक अध्ययन अनुसन्धान गर्ने क्रममा अहिलेसम्म विभिन्न खालका पुस्तक, लेख, रचना, कथा, गीत र स्वास्थ्य क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइन्छ तर राजेश्वरी खण्डकाव्यको संस्कृतपरक अध्ययन नभएकोले यसलाई समस्याकथनका रूपमा लिई अध्ययन गरिएको छ ।

उद्देश्य कथन

समस्या कथनमा उठान गरिएका उपर्युक्त समस्याहरूको समाधान गर्नु शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य हो । 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा प्रयुक्त भएका संयुक्तिका एकाइहरूको पहिचान गरेर शोधको समस्या कथनका रूपमा प्रस्तुत गरिएका समस्याहरूको संस्कृत सैद्धान्तिक सिद्धान्तहरूलाई आत्मसात् गरेर उचित तवरबाट समाधान गर्नु नै यस शोधको मूल उद्देश्य हो । जसलाई यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ :

- (क) 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा प्रयुक्त व्याकरणिक संस्कृतको अध्ययन गर्नु
- (ख) 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा प्रयुक्त कोशीय संस्कृतको विश्लेषण गर्नु
- (ग) 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा प्रयुक्त व्याकरणिक र कोशीय संस्कृतको भूमिका समीक्षण गर्नु ।

अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

राजेश्वरी खण्डकाव्यको सङ्कथनको विश्लेषणलाई उद्देश्यमुखी बनाउनका लागि केही प्रश्नहरू राखिएका छन् । जो यसप्रकार छन् :

- (क) राजेश्वरी खण्डकाव्यमा कस्ता खालका सन्दर्भन प्रयोग भएका छन् ?
- (ख) खण्डकाव्यमा कुन कुन प्रतिस्थापन प्रयोग गरिएका छन् ?
- (ग) खण्डकाव्यमा विलोपनले कस्तो काम गरेका छन् ?
- (घ) खण्डकाव्यमा संयोजनले कस्तो काम गरेका छन् ?
- (ङ) खण्डकाव्यमा पुनरुक्तिले कसरी काम गरेका छन् ?
- (च) खण्डकाव्यमा प्रयुक्त पर्यायवाची, विपरीतार्थी, समावेशी-समावेश्य र अङ्गी-अङ्ग शब्दहरू के कति छन् ?
- (छ) खण्डकाव्यमा सन्निधान शब्दको प्रयोगगत अवस्था कस्तो छ ?
- (ज) खण्डकाव्यमा प्रयुक्त संसक्तिले पाठ निर्माणमा कसरी भूमिका निर्वाह गरेका छन् ?

शोधको औचित्य

राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययनमा आधारित प्रस्तुत अध्ययनमा राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन गरिएको हुनाले यसबाट नवीन ज्ञान हासिल गर्न, शैक्षिक बौद्धिक प्रतिभाको उजागर गर्न, खण्डकाव्यको संसक्तिगत स्थितिबारे जानकारी हासिल गर्न मद्दत पुग्ने छ । प्रस्तुत अध्ययनले कुनै पनि कृतिको सङ्कथन विश्लेषण अध्ययनमा भाषानिष्ठ अध्ययन प्रणालीको विकासमा योगदान पुग्नेछ । संसक्तिपरक अध्ययनका क्षेत्रमा काम गर्ने अनुसन्धानकर्ता, शिक्षक, विद्यार्थी, यसमा चासो राख्ने सरोकारवाला सबैका लागि यो शोधको औचित्य छ ।

शोधको परिसीमा

प्रस्तुत शोधका परिसीमा यसप्रकार छन् :

- (क) प्रस्तुत अध्ययन माधव घिमिरेको राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययनसंग सम्बन्धित छ ।
- (ख) यो अध्ययन सङ्कथन विश्लेषणका विभिन्न युक्तिहरूमध्ये व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिमा मात्र केन्द्रित छ ।
- (ग) प्रस्तुत शोधकार्यका लागि ट्यालिडे र रकैया हसनका सङ्कथन सम्बन्धित सैद्धान्तिक सिद्धान्त, पाठ विश्लेषण सिद्धान्त, समालोचनात्मक विश्लेषण सिद्धान्त र सङ्कथन सिद्धान्तका मूल्य मान्यताहरूलाई मात्र अवलम्बन गरिएको छ ।

प्रमुख शब्दावलीको परिभाषा

प्रस्तुत अध्ययन खण्डकाव्यमा मुख्य शब्दावलीका रूपमा खण्डकाव्य, सङ्कथन, व्याकरणिक संसक्ति र कोशीय संसक्ति शब्दावलीलाई प्रयोग गरिएको छ । जसको परिभाषालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

खण्डकाव्य : साहित्य विधाअन्तर्गत कविताको लघु रूपभन्दा ठूलो र बृहत् रूपभन्दा सानो रचना विशेषलाई खण्डकाव्य भन्ने गरिन्छ । 'खण्ड' र 'काव्य' यी दुई शब्दको मेलबाट 'खण्डकाव्य' शब्दको निर्माण भएको देखिन्छ । यसलाई पहिलोपटक आशचार्य विश्वनाथले "खण्डकाव्यं भवेत् काव्यसयैकदेशानुसारि च" भनेर परिभाषित गरेको देखिन्छ । पूर्वीय साहित्यमा यसलाई खण्डकाव्य भने पनि पाश्चात्य साहित्यमा भने लामो कविता भनेर चिनिन्छ । यो फुटकर कविताभन्दा ठूलो र महाकाव्यभन्दा सानो हुन्छ । यसले कविताको लघु रूप र बृहत् रूप छुट्याउने लक्ष्मण रेखाको काम गरेको हुन्छ । त्यसकारण यसलाई काव्यको मझौला रूप भनिन्छ । यसप्रकार खण्डकाव्य भन्नाले फुटकर कविताभन्दा ठूलो र महाकाव्यभन्दा सानो बिचको मझौला रूपमा रहेको काव्यात्मक विधा विशेष भन्ने बुझिन्छ । खण्डकाव्य आठ सर्ग र ५०० श्लोकभन्दा कम भएको साहित्यिक कृति मानिन्छ ।

सङ्कथन : सङ्कथनलाई भाषाको सबैभन्दा माथिल्लो एकाइका रूपमा लिइन्छ । यो भाषाको खास कथन घटनासँग सम्बन्धित हुन्छ । यो एक सिङ्गो अभिव्यक्ति हो । भाषामा व्यक्त अभिव्यक्तिको सन्दर्भपरक सग्लो स्वरूपलाई सङ्कथन भनिन्छ । सङ्कथन मूलतः भाषिक अभिव्यक्ति हो । यसमा भाषाका कथ्य र लेख्य दुबै रूप समेटिएका हुन्छन् । यो लघु, मध्यम र बृहत् आकारको हुन्छ । सुरुवातीको समयमा संवादलाई मात्र सङ्कथनको रूपमा हेरिएको भए पनि वर्तमानमा आएर यसलाई भाषाविज्ञानका फाँटमा एउटा नयाँ आयामका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । यसमा संसक्ति र संयुक्त जस्ता युक्तिको प्रयोग भएको हुन्छ । सङ्कथनले भाषाको उच्चतम एकाइलाई बुझाएको हुन्छ ।

संसक्ति : सङ्कथनमा वाक्यगत सम्बन्ध दर्साउने भाषिक युक्तिलाई संसक्ति भनिन्छ । सङ्कथनलाई सुसंरचित र शृङ्खलित बनाउन संसक्तिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसले पाठमा व्यक्त विचारलाई एकत्रित गर्न सहयोग गर्छ । संसक्तिगत सम्बन्ध आर्थी सम्बन्धबाट प्राप्त हुन्छ । “संसक्ति पाठका तत्वहरूका बिचको आर्थी सम्बन्ध हो । यो स्पष्टतः वाक्यभन्दा माथिको सम्बन्ध हो जुन पूर्व प्रस्तुत विषयको जोडाइमा विद्यमान रहन्छ (ट्यालिडे र हसन, १९९१, पृ. ०७) । संसक्तिलाई वाक्यगत सम्बन्ध जोड्ने र विषय दर्साउने युक्तिका रूपमा हेरिन्छ ।

व्याकरणिक संसक्ति : सङ्कथनमा प्रयुक्त व्याकरणिक एकाइद्वारा सृजित संसक्तिलाई व्याकरणिक संसक्ति भनिन्छ । यसलाई साङ्गथनिक अवयवहरूलाई एकापसमा जोड्ने युक्तिका रूपमा हेरिन्छ । यसले सङ्कथनमा व्यक्त विषयलाई परस्परमा सम्बन्धित तुल्याउने सिक्रीको भूमिका खेल्ने काम गरेको हुन्छ । यसअन्तर्गत सन्दर्भन, प्रतिस्थापन, विलोपन र संयोजन जस्ता कुराहरू पर्दछन् । यिनले भाषाका एकाइहरूबिच सम्बन्ध स्थापित गराउने काम गर्दछन् ।

कोशीय संसक्ति : सङ्कथनमा शाब्दिक एकाइद्वारा सृजित संसक्तिलाई कोशीय संसक्ति भनिन्छ । यसले सङ्कथनमा व्यक्त विषयलाई पारस्परिक तुल्याउने सिक्रीको काम गरेको हुन्छ । “यो सङ्कथनमा समान आर्थी सम्बन्धमा प्रयुक्त भई संसक्तात्मक भूमिका निर्वाह गर्ने भाषिक एकाइसँग सम्बन्धित हुन्छ । यसले पाठमा प्रयुक्त कुनै दुई शब्दको अर्थतात्त्विक सम्बन्धलाई विभिन्न आधारमा जनाउँछ । यसले

सङ्कथनलाई मुक्त शब्द प्रयोग र असंयोजित कथन समूहबाट भिन्न तुल्याउने काम गरेको हुन्छ । यसले पाठगत सम्बन्धको योजनामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसमा सङ्कथनमा प्रयोग हुने पदविन्यासलाई बढीभन्दा बढी महत्त्व दिइएको हुन्छ ।

शोधपत्रको संरचना

प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन निम्नलिखित छ अध्यायमा विभाजित गरेर विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा वर्गीकरण गरिएको छ । जुन निम्नानुसार छन् :

अध्याय एक : शोधपरिचय

यसअन्तर्गत अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याकथन, उद्देश्य कथन, अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू, शोधको औचित्य, शोधको परिसीमा र प्रमुख शब्दावलीको परिभाषा रहेका छन् ।

अध्याय दुई : सैद्धान्तिक अवधारणा र पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

यसमा सङ्कथनको परिचय, सङ्कथनका प्रकार, सामान्य प्रकारअन्तर्गत कथ्य, लेख्य, साङ्केतिक, विनिमयात्मक, औपचारिक, अनौपचारिक, कार्यव्यापारात्मक र अन्तर्वैयक्तिक सङ्कथन तथा विशिष्ट प्रकारअन्तर्गत साहित्यिक, कानुनी, धार्मिक, चिकित्साशास्त्रीय, साञ्चारिक र व्यापारिक सङ्कथन, सङ्कथनका युक्तिअन्तर्गत संसक्ति र संयुक्ति, संसक्तिका प्रकारमा व्याकरणिक संसक्तिअन्तर्गत सन्दर्भनमा व्यक्तिवाचक, दर्शकवाचक र तुलनात्मक सन्दर्भन, प्रतिस्थापनमा नामिक, क्रियात्मक र उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापन, विलोपनमा नामिक, क्रियात्मक र उपवाक्यात्मक विलोपन, संयोजनमा योगात्मक, विपरीतार्थक, कारणात्मक र कालिक संयोजक तथा कोशीय संसक्तिअन्तर्गत कोशीय संसक्तिको परिचय, पुनरुक्ति, पुनरावृत्ति, पर्यायवाची, विपरीतार्थी, समावेशी-समवेश्य, अङ्गी-अङ्ग, सन्निधान, संसक्तिको भूमिका, सङ्कथन विश्लेषणका पद्धतिअन्तर्गत उर्ध्वगमन, अधोगमन र पारस्परिक पद्धति, पूर्वकार्यको पुनरालोकन र पूर्वकार्यको पुनरावलोकनको उपादेयता उल्लेख गरिएको छ ।

अध्याय तीन : अध्ययन विधि र प्रक्रिया

यसअन्तर्गत दर्शनशास्त्रीय आधार, अनुसन्धान ढाँचा, नमुना छनोट, तथ्य सङ्कलन स्रोत, तथ्य सङ्कलनका साधन, तथ्य सङ्कलन प्रक्रिया, व्याख्या विश्लेषण, अध्ययनको विश्वसनीयता र नैतिकताको सुरक्षण समेटिएको छ ।

अध्याय चार : राजेश्वरी खण्डकाव्यमा व्याकरणिक संसक्ति

यसअन्तर्गत व्याकरणिक संसक्तिका सन्दर्भमा व्यक्तिवाचक, दर्शकवाचक, तुलनात्मक सन्दर्भन, प्रतिस्थापनमा नामिक, क्रियात्मक र उपवाक्यात्मक विलोपन, संयोजनमा योगात्मक, विपरीतार्थक, कारणात्मक र कालिक संयोजकको बारेमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय पाँच : राजेश्वरी खण्डकाव्यमा कोशीय संसक्ति

यसअन्तर्गत पुनरुक्ति, पुनरावृत्ति, पर्यायवाची, विपरीतार्थी, समावेशी-समावेश्य, अङ्गी-अङ्गी, सन्निधान र राजेश्वरी खण्डकाव्यमा संसक्तिको भूमिकाका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

अध्याय छ : प्राप्ति, निष्कर्ष र उपयोगिताको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । अन्तिममा सन्दर्भसूची र परिशिष्ट खण्ड समावेश गरिएको छ ।

अध्याय दुई : सैद्धान्तिक अवधारणा र पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन गर्नका लागि आवश्यक सहयोग पुग्ने खालका सङ्कथन र संसक्तिसँग सम्बन्धित विभिन्न कुराहरूलाई आधार मानेर यो अध्ययनका लागि सैद्धान्तिक अवधारणा र पूर्वकार्यको पुनरावलोकनलाई लिइएका छन् । जो यसप्रकार छन् :

सङ्कथनको परिचय

भाषाविज्ञानको इतिहासलाई नियाल्दा बिसौ शताब्दीको अन्त्यतिर नोम चम्स्कीको उत्पादक सिद्धान्तसँगसँगै संसारमा विभिन्न खाले भाषिक सम्प्रदायको विकास भएको देखिन्छ । चम्स्कीले वाक्यलाई भाषाको बृहत् एकाइ मानेको अवस्थामा वाक्यमा मात्रै सीमित नभएर त्यसभन्दा माथि उक्लेर भाषालाई हेरेको अवस्थामा सङ्कथनको अवधारणा स्थापित हुन पुग्दछ । यसरी स्थापित सङ्कथनलाई भाषा विज्ञानको नवीन शाखाको रूपमा हेर्न थालिएको छ । त्यसपछि भाषाको सबैभन्दा ठूलो र माथिल्लो एकाइका रूपमा सङ्कथनलाई हेरिन्छ । यसलाई अनुच्छेद, अन्तरवार्ता, कुराकानी, छलफल, वहस, वार्तालाप, वादविवाद, संवाद, परिहास, गाली, गीत, व्यङ्ग्य, प्रशंसा...आदिजस्ता भाषिक एकाइको विस्तारित रूपसमेत मानिन्छ ।

सङ्कथनले भाषाको कथ्य, लेख्य, र साङ्केतिक सबै खाले अभिव्यक्तिलाई बुझाउँछ । कथ्य अभिव्यक्तिमा कुराकानी, ख्याल, ठट्टा, संवाद, छलफल, वहस, वादविवाद, प्रश्नोत्तर, भाषण, अन्तरवार्ता...आदि पर्दछन् । लेख्य अभिव्यक्तिमा कथा, कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य, निबन्ध, जीवनी, नाटक, उपन्यास, चिठी, आख्यान... आदि पर्दछन् । साङ्केतिक स्वरूपअन्तर्गत विभिन्न खालका हाउभाउ, चिन्ह...आदि पर्दछन् । भाषाका क्षेत्रमा सुरुवातको समयमा सङ्कथनलाई कथ्य भाषाको अध्ययनमा मात्रै सीमित गरिएको थियो । पछिल्लो समयमा आएर लेख्य भाषाको अध्ययनमा समेत यसको प्रयोग प्रचलन बढ्दै गएको छ ।

जेलिङ् ट्यारिसले उनले विज्ञापनको भाषालाई उदाहरणका रूपमा विश्लेषण गर्दै सङ्कथनमा पनि वाक्य व्याकरण विस्तारित भएको कुरालाई उल्लेख गरेपछि सङ्कथन विश्लेषण प्रारम्भ भएको मानिन्छ । सन् १९५० को दशकमा अभ्युदय भएको सङ्कथन

विश्लेषण १९६० पछि व्यापक रूपमा विस्तार हुँदै अहिले आएर दिनहुँजसो भन्न पछि भन्न विस्तृत बन्दै गएको छ । सङ्कथन विश्लेषणको सैद्धान्तिक प्रारूपको निर्माणमा भने मनोभाषाविज्ञान र सामाजिक भाषाविज्ञानको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । भाषा वैज्ञानिक फर्थ र ट्यालिडेले भाषालाई सामाजिक प्रकार्यका रूपमा व्याख्या विश्लेषण गर्दै विविध भाषिक सन्दर्भ र प्रकार्यहरूको विश्लेषण प्रारम्भ गरेपछि सङ्कथन विश्लेषणले नयाँ मोड लिएको देखिन्छ । सङ्कथन विश्लेषणले अन्तर वाक्यात्मक संरचनाको पारस्परिक सुसम्बद्धतामाथि तार्किक रूपले प्रकाश पार्ने कार्य गर्दछ । यसले कुनै पनि भाषिक पाठमा वाक्यहरू के कसरी जोडिएका छन् ? के कस्ता व्याकरणिक र भाषिक सम्बद्धकका माध्यमबाट पाठात्मक संरचनाले पूर्णता प्राप्त गरेको छ भन्ने कुरामाथि प्रयोगिक रूपमा प्रकाश पार्ने कार्य गर्दछ । जसले गर्दा सङ्कथनका रूपमा रहेका पाठभित्रका वाक्यहरू पारस्परिक अन्वितिपूर्ण र तार्किक रूपले जोडिएका छन् वा छैनन् भन्ने आधारबाट सङ्कथनको विश्लेषणीय आधार तय हुन्छ ।

सङ्कथन विश्लेषण भाषा प्रयोगको अध्ययनमा सामेल हुन्छ । यसले भाषाको प्रयोग पक्षको विविध सन्दर्भमा के कस्तो भूमिका हुन्छ ? भन्ने कुराको खोजी गर्ने काम गर्छ । पाठका वाक्यहरू अन्तरवाक्यीय जोडाइको दायरामा भए नभएको वास्तविकतालाई सङ्कथन विश्लेषणले निर्धारण गरिदिन्छ । सङ्कथन विश्लेषणले खास गरेर भाषिक पाठको बनौट र बुनोटसँग सम्बन्धित भएर काम गरेको हुन्छ । यसमा वाक्यात्मक तहसँगसँगै त्यसभन्दा माथिल्लो भाषिक स्थितिको समग्र रूपमा व्याख्या विश्लेषण गर्ने कार्य गरिन्छ । यसले भाषा प्रयोक्ताको आशयलाई खोतल्ने काम गर्दछ । यसको प्रमुख उद्देश्य भाषाको अर्थ र उद्देश्यको विश्लेषण गर्नु हो । सङ्कथन विश्लेषणमा कथ्य, लेख्य र साङ्केतिक रूपमा व्यक्त विषयको विश्लेषण गर्ने काम हुन्छ । सङ्कथन विश्लेषण गर्दा वक्ता र लेखकले व्यक्त गरेका कुरालाई समेत ध्यान दिनुपर्दछ । “सङ्कथन विश्लेषणमा सुसम्बद्ध पाठ वा संरचनाबाट केकस्तो प्रकृति हुन्छ भन्ने कुरालाई चाख लाग्दो तरिकाले हेरिन्छ । यसमा पाठका वाक्यहरूको बिचको निश्चित सम्बन्ध नियालिन्छ” (युल, २०००, पृ. ८४) । सङ्कथन विश्लेषणले सामाजिक, पाठात्मक र मनोवैज्ञानिक पक्षको अन्वेषण गर्ने गर्दछ । यसमा अभिव्यक्त

वाक्यहरू एकापसमा कसरी संयोजित हुन्छन् ? भन्ने कुराको खोजीनिति हुन्छ । सङ्कथन विश्लेषणले भाषा र सन्दर्भका बिचको सम्बन्धकोसमेत परीक्षण गर्ने काम गर्दछ ।

“सङ्कथन विश्लेषण पदावलीले व्यापक क्षेत्रको कार्यकलापलाई समेट्दछ । यसको प्रयोग विधागत विविधताका रूपमा समाजभाषाविज्ञान, मनोभाषाविज्ञान, दर्शनशास्त्रीय भाषाविज्ञान र कम्प्युटरीकृत भाषाविज्ञानका कार्यकलापको व्याख्याका लागि हुन्छ” (ब्राउन र युल, १९९३, पृ. viii) । समाजभाषावैज्ञानिकहरू सामाजिक अन्तरक्रियासँग सम्बन्धित भएका हुन्छन् । खास गरेर मौखिक तथ्यतथ्याङ्कहरूलाई लिखितमा उतारेर काम गर्ने गर्दछन् । दर्शनशास्त्रीय र संरचनावादी भाषावैज्ञानिकहरू वाक्यतात्त्विक सम्बन्धका बिचको आर्थी सम्बन्धसँग सम्बन्धित हुन्छन् । कम्प्युटरीकृत भाषावैज्ञानिकहरूको क्षेत्र सङ्कथन प्रक्रियाको ढाँचा, प्रक्रिया विधि र सन्दर्भमा सीमित पाठसँग हुने गर्दछ । यसप्रकार सङ्कथन विश्लेषण साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा विभिन्न रूपबाट रहेको हुन्छ । सङ्कथन विश्लेषणमा विभिन्न खालका विधि, पद्धति, सिद्धान्त र मान्यताहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ । सङ्कथन विश्लेषणको रूप सङ्कथनको स्वरूपअनुसार निर्दिष्ट भएको हुन्छ । सङ्कथन विश्लेषण पद्धतिले भाषाको सामान्य र विशिष्ट अर्थ ठम्याई तिनको विश्लेषण गर्छ । यसप्रकार सङ्कथन भन्नाले कुनै खास क्षेत्रसँग आधारित सिङ्गो भाषिक अभिव्यक्ति बुझिन्छ । यसले भाषाको क्षेत्रलाई समेट्छ ।

सङ्कथनका प्रकार

सङ्कथन अभिव्यक्तिका अनेकौँ तौरतरिकाहरू विद्यमान छन् । सुरुवाती चरणमा यसलाई कथ्य भाषाका संवाद, कुराकानी, छलफल, बहस ... आदिजस्ता कार्यकलापका रूपमा मात्र हेर्ने गरिएको थियो । पछिल्लो समयमा कथ्य भाषाका अतिरिक्त लेख्य भाषाका अनेकौँ स्वरूपमा समेत यसलाई हेर्न थालियो । हाल आएर यसको बारेमा व्यापक रूपमा अध्ययन, अनुसन्धान, खोजी नीति र व्याख्या विश्लेषण हुन थालेपछि यसको क्षेत्र व्यापक बन्दै गएको देखिन्छ । फलस्वरूप कथ्य, लेख्य हुँदै अन्तर्क्रियात्मक, औपचारिक . . . आदि जस्ता अनेकौँ स्वरूपमा सङ्कथनलाई हेरिन्छ । यसका साथै भाषिक भाषेत्तर र साहित्यिक - साहित्येत्तर रूपमा पनि यसलाई हेर्ने गरिन्छ । यसलाई एकहोरो - दोहोरो, नियोजित- अनियोजित क्रियात्मक - साम्बन्धिक किसिमबाट पनि हेरिन्छ । सङ्कथन मूलतः कानूनी

धार्मिक, व्यापारिक, डाक्टरी, राजनीतिक, साङ्गीतिक आदि जस्ता विभिन्न स्वरूपमा विभाजित हुन्छ ।

थोराट (सन् २००२) ले सङ्कथनलाई आख्यानात्मक, प्रक्रियात्मक, उपदेशात्मक, व्याख्यात्मक, तार्किक र कुराकानीगत रूपमा वर्गीकरण गरेका छन् (भुसाल, २०७८, पृ. १८) । कुक (सन् १९९६) ले कथ्य - लेख्य, औपचारिक - अनौपचारिक र विनिमयात्मक-अविनिमयात्मक सङ्कथन भनेर वर्गीकरण गरेको देखिन्छ । मिश्र (सन् २००५) ले सङ्कथनका सामान्य प्ररूपअन्तर्गत औपचारिक अनौपचारिक, मौखिक-लिखित, विनिमयात्मक-अविनिमयात्मक र कार्य-व्यापारात्मक-अन्तर्क्रियात्मक तथा विशिष्ट प्ररूपअन्तर्गत साहित्य, कानून, धर्म, चिकित्सा, पत्रकारिता, व्यापारिक, यातायात र सञ्चार र सामाजिकीकरण जस्ता प्रकारका रूपमा वर्णन गरेका छन् ।

उल्लेखित व्यक्तित्वका वर्गीकरणका आधारलाई दृष्टिगत गर्दै सङ्कथनलाई सामान्य र विशिष्ट गरेर मुख्यतया दुई भागमा वर्गीकरण गरेर हेर्ने गरिन्छ । जो निम्नानुसार छन् ।

सामान्य प्रकार

सामान्यतः सङ्कथनका साभा स्वरूप, मध्यम र प्रकृतिसम्बद्ध प्ररूपहरूलाई सङ्कथनका सामान्य प्रकार भनेर हेर्ने गरिन्छ । जसलाई क्रमशः तल उल्लेख गरिएको छ :

कथ्य सङ्कथन : कथ्य सङ्कथन भन्नाले भाषाको कथ्य अभिव्यक्तिसँग सम्बन्धित सङ्कथन बुझिन्छ । मौखिक सङ्कथनका नामले समेत चिनिने यसअन्तर्गत कुराकानी, छलफल, संवाद, वादविवाद, भाषण, परिहास, गाली, व्यङ्ग्य, प्रशंसा, गति, टेलिफोन, कथाकथन . . . आदि जस्ता कुराहरू पर्दछन् । कथ्य सङ्कथनका वक्ता- श्रोताको आवश्यकता पर्दछ । यसमा भाषिक प्रयोगका अतिरिक्त मुखमुद्रा, हाउभाउ, अङ्ग, सञ्चालन, अभिनय . . . आदि जस्ता कुराहरू पनि पर्दछन् । यसमा सहभागीहरूको पालो, बोल्ने समय, बोल्ने पालोको विशिष्ट खाले भूमिका रहेको छ । यस्तो खालको सङ्कथनमा के र कसरी बोल्ने भन्ने बारेमा सचेतता अपनाउनु पर्दछ । यसमा वक्ताले श्रोतालाई सचेत पनि गराउन सकिन्छ । अपूर्ण वाक्यहरूको प्रयोगका साथै उखान-टुक्का, थैगोयुक्त शब्दहरूको अत्यधिक प्रयोग हुन्छ । यो सामान्यतया कम औपचारिक खालको हुन्छ । “कथ्य सङ्कथन अध्ययनको एउटा दृष्टिकोण बिरमिङ्गम विश्वविद्यालयबाट विकसित भएको हो । जहाँको प्रारम्भिक अनुसन्धान विद्यालयीय कक्षाकोठाको सङ्कथन संरचनासँग सम्बन्धित थियो” (मेकार्थी,

२०१०, पृ. १२) । यसमा अधिकांश वाक्यहरू कर्तृवाक्यका हुन्छन् । असंयोजित वाक्यहरूको वाक्यहरूको बारम्बार प्रयोग हुने गर्छ । यो निकै क्षणिक, अस्थायी र स्वतः उत्पन्न हुने खालको हुन्छ ।

यसप्रकार कथ्य सङ्कथन भन्नाले खास गरेर बोली, बोलीका माध्यमबाट कुनै खास विषय सन्दर्भमा आधारित भएर गरिएका कथन उपकथनका घटनासम्बद्ध कुराहरू पर्दछन् । कथ्य सङ्कथन अपेक्षित रूपमा प्राकृतिक हुँदैन । यसमा सूचनाका अंश ध्वन्यात्मक एकाइद्वारा निर्मित हुन्छन् । वक्तालाई सोच्ने र योजना बनाउने समय नहुन पनि सक्छ । यसको सोभो सम्बन्ध नै वाक्यक्रियाको अध्ययनसँग रहेको हुन्छ ।

लेख्य सङ्कथन : लेख्य सङ्कथन भन्नाले भाषाको लिखित अभिव्यक्तिसँग सम्बन्धित सङ्कथन बुझिन्छ । यसमा कथा, कविता, निबन्ध, नाटक, एकाङ्की, जीवनी, दैनिकी, चिठी, सूचना, रसिद, टिकट, शुभकामना . . . आदि जस्ता लिखित कुराहरू पर्दछन् । यो स्थिर र स्थायी प्रकृतिको हुन्छ । यसले पाठलाई निकै सुसङ्गत बनाउने काम गर्दछ । यो औपचारिक खालको हुन्छ । यसमा नक्साको प्रयोग र वर्णन पनि गरिएको हुन्छ । यसमा पहिले नै लेख्ने कुरा हेर्न सकिन्छ । तत्कालै लेख्य सङ्कथनमा लेखकलाई पृष्ठपोषण जस्ता कुराहरू दिन सकिँदैन । लेख्य सङ्कथन छिट्टै वा ढिलो जुनसुकै समयमा पनि पढ्न सकिन्छ । यसलाई दोहोर्न्याउँदै दोहोर्न्याउँदै पनि पढ्न सकिन्छ । यसमा व्याकरणिक नियम वा लेख्य नियमका साथै अनेकन लेख्य चिह्नहरूको समेत उचित प्रयोग भएको हुन्छ । यसमा पाठकले कुनै पनि प्रकारको बाधाव्यवधान गर्न सक्दैन । “लेख्य सङ्कथन औपचारिक र नियोजित प्रकारको हुन्छ” (भुसाल, २०७८, पृ. २१) । यो विषयवस्तुको शृङ्खलता र क्रमिकतामा आधारित हुन्छ । यो लामा लामा वाक्य, आलङ्कारिक र साहित्यिक शैलीको प्रयोगका कारण कृत्रिम, कसिलो र खँदिलो हुन्छ । यो विभिन्न संस्करणमा, लेखमा, कागजातमा, आकार र प्रकारमा उपलब्ध हुन्छ ।

यसप्रकार लेख्य सङ्कथन भन्नाले कुनै पनि भाषाको आधिकारिक व्याकरणिक नियमका आधारमा कुनै पनि विषयवस्तुमा आधारित भएर लेखिएका लेख्य कुराहरू पर्दछन् । यो नियोजित र औपचारिक खालको हुन्छ । यो केवल शिक्षित व्यक्तिहरू लागि मात्र ग्राह्य र प्रयोग योग्य हुन्छ । यसमा कर्तृ, कर्म र भाव वाच्यको प्रयोग भएको हुन्छ । यो चिरस्थायी र दिगो रूपमा विद्यमान हुन्छ ।

साङ्केतिक सङ्कथन : साङ्केतिक सङ्कथन भन्नाले भाषिक र गैरभाषिक दुबै रूपमा साङ्केतिक अभिव्यक्तिसँग सम्बन्धित अभिव्यक्ति भन्ने बुझिन्छ। यो खास गरेर कुनै खास विषय सन्दर्भमा आधारित हुने सङ्केतिक घटनासँग सम्बन्धित हुन्छ। यसमा विभिन्न खाले चिह्न, सङ्केत, ईसारा . . . आदिको प्रयोगबाट कथ्य र लेख्य सङ्कथन सरह अभिव्यक्तिको प्रवाह भएको हुन्छ। यो सङ्कथन विशेष गरेर श्रवण शक्ति र वाक् क्षमता नभएका व्यक्तिहरूका साथै खास खास चिह्न, इसरा र सङ्केतका आधारमा व्यक्त हुने सबैका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यसमा मुखमुद्रा, शारीरिक हाउभाउ, इसरा, सङ्केत . . . आदिको विशिष्ट भूमिका रहेको हुन्छ। साङ्केतिक सङ्कथन ठाउँ र परिवेश अनुसार विभिन्न खाले हुने गर्दछ। शैक्षिक संस्था, विभिन्न खाले यातायातका साधन, सार्वजनिक ठाउँ, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय खेलकुद, स्वास्थ्य क्षेत्र, चिह्नहरूका माध्यमबाट साङ्केतिक सङ्कथन अभिव्यक्त भएको हुन्छ।

यसप्रकार साङ्केतिक सङ्कथन भन्नाले भाषिक र गैरभाषिक दुबै रूपमा कुनै पनि साङ्केतिक चिह्न, इसारा, सङ्केत . . . आदि जस्ता कुराहरूबाट अभिव्यक्त हुने सङ्कथनलाई बुझाउँछ। यो कथ्य र लेख्य सङ्कथनभन्दा निकै फरक र भिन्न रूपमा देखापर्दछ। अहिले आएर यो सङ्कथन पनि निकै लोकप्रिय बन्दै गएको देखिन्छ। त्यसैले आजभोलि यसको बारेमा अध्ययन-अनुसन्धान हुँदै र चासोसमेत दिन थालिएको पाइन्छ।

विनिमयात्मक सङ्कथन : क्रिया-प्रतिक्रियाको माध्यमबाट हुने सङ्कथनलाई विनिमयात्मक सङ्कथन भनिन्छ। आदानप्रदानात्मक सङ्कथनका नामले समेत चिनिने यस सङ्कथनले दोहोरो सञ्चारको आवस्थालाई बुझाएको हुन्छ। “प्रेषकले प्रापकद्वारा गरिने ग्रहणको पर्यवेक्षण गर्न सक्ने र प्रापक प्रेषकद्वारा प्रस्तुत कुराबाट प्रभावित हुने अन्तर्क्रियायोग्य सङ्कथनलाई विनिमयात्मक सङ्कथन भनिन्छ। प्रत्यक्ष वा साक्षात् कुराकानी गर्न सकिने भएकाले यसमा ग्रहणकताले प्रस्तोताको कुरालाई प्रभावित वा हस्तक्षेप गर्न सक्छ” (कुक, १९९६, पृ. ६०)। यसमा विनिमयको मात्रामा अनेकता देखापर्दछ। यो खास गरेर दुई साथीका बिचमा गरिने औपचारिक संवादमा बढी जसो विनिमयात्मक हुने गर्दछ। आजभोलि आएर यो विभिन्न खालका सञ्चारका माध्यम हुने दोहोरो-तेहरो कुराकानीका माध्यमबाट समेत वक्ता भएको हुन्छ।

औपचारिक सङ्कथन : औपचारिक सङ्कथन भन्नाले कुनै पनि निश्चित खालका औपचारिक कुराकानी, छलफल, बहस, संवाद . . . आदिजस्ता कथ्य र लेख्य दुबै खाले अभिव्यक्तिलाई बुझिन्छ। यो निर्धारित, नियोजित, मानक, स्तरीय, कार्यालयीय, र शुद्ध, सशक्त परिवेश र खँदिलो संरचनाले युक्त हुन्छ। विस्नेस्की (सन् २००६) का अनुसार औपचारिक सङ्कथन ज्यादै नियमनिष्ठ हुन्छ। प्रायः जसो यसमा कर्म र भाव वाच्यले युक्त लामा लामा तथा जटिल खाले वाक्यहरूको प्रयोग भएको हुन्छ। यसमा भाषाको औपचारिक र मानक रूपको साथै आलङ्कारिक भाषाको समेत प्रयोग हुने भएकाले सहजै बोधगम्य नहुने खालको हुन्छ।

अनौपचारिक सङ्कथन : अनौपचारिक सङ्कथन भन्नाले अनौपचारिक रूपमा गरिएका कुराकानी, बोलीचाली, लेखाइसँग सम्बन्धित विषयस्तुमा देखिने सङ्कथन बुझिन्छ। अनौपचारिक सङ्कथन भनेको कथ्य र लेख्य दुबै रूपबाट अभिव्यक्त हुन्छ। यो त्यस्तो सङ्कथन हो जुन व्यक्तिगत कुराकानी र उद्देश्यसम्बद्ध हुन्छ। व्यक्ति व्यक्तिहरू बिचमा भएका आपसी कुराकानी, ख्याल ठट्टा र छलफल . . . आदिलाई अनौपचारिक सङ्कथनका रूपमा हेर्ने गरिन्छ। यो सङ्कथनमा अपूर्ण, अव्याकरणिक, अमानक, क्षेत्रीय, सामाजिक र व्यक्तिगत भाषिकाको प्रयोग ज्यादा हुने गर्दछ। कर्तृवाच्य र सङ्क्षिप्त शब्दको प्रयोग वाञ्छनीय मानिन्छ। कुक (सन् १९९६) का अनुसार आफ्नो भाषिक सिपलाई कक्षाकोठाबाहिर सजिलै प्रयोग गर्न र यात्रा गर्न सक्ने आधुनिक सिकारुहरूले मुख्यतः अनौपचारिक सङ्कथनको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ। यसमा बढी लचकता र लक्षित सन्देश सम्प्रेषण गर्न सक्ने क्षमता हुन्छ।

कार्यव्यापारात्मक सङ्कथन : कार्यव्यापारात्मक सङ्कथन भन्नाले कुनै पनि खालका व्यापार, व्यवसाय र कार्यालयीय प्रयोजनसम्बद्ध सङ्कथन बुझिन्छ। यसको प्रयोग खास गरेर कुनै सामान वा सेवा प्राप्त गर्नका लागि हुने गर्दछ। यो प्राय गरेर कुनै पनि कार्यव्यापारसँग सम्बन्धित हुन्छ। “कार्यव्यापारात्मक सङ्कथन मुख्यतया पेसागत, कार्यालयीय वा औपचारिक जिम्मेवारी पूरा गर्नका लागि अभिव्यक्ति गरिन्छ,” (शर्मा, २०११, पृ. १७०)। यो वस्तु वा सेवाको आदानप्रदानसँग सम्बन्धित हुने गर्दछ। यसका साथै मानवीय मस्तिष्कसँग समेत यो सम्बन्धित हुने भएकाले मस्तिष्कको आह्वानका रूपमा हेर्ने गरिन्छ। यसले समान र सेवाको लेनदेनसँग सहभागीहरूलाई सम्बन्धित बनाइ राखेको

हुन्छ । कार्यव्यापारात्मक सङ्कथनको प्रकृति खास गरेर जुनसुकै व्यापार, व्यावसाय, लेनदेन आदानप्रदान र सेवाभावको विनिमयसँग आधारित हुने गर्दछ ।

अन्तर्वैयक्तिक सङ्कथन : अन्तर्वैयक्तिक सङ्कथन भन्नाले कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तिगत अनुभव, आवश्यकता र भावको आदानप्रदान हुने सङ्कथन भन्ने बुझिन्छ । सम्बन्धात्मक सङ्कथनका नामले समेत चिनिने यसमा खास गरेर व्यक्तिको सामाजिकीकरण र सहभागीहरूका बिचको आपसी सम्बन्ध स्थापित भएको हुन्छ । प्रायः गरेर यसको प्रयोग सामाजिक सम्बन्ध कायम राख्न र वैयक्तिक अनुभवलाई अभिव्यक्त गर्न हुन्छ । यो सामाजिक सदस्यहरूका बिचको साङ्कथनिक व्यवहारसँग सम्बन्धित हुन्छ । “सङ्कथनको अन्तर्वैयक्तिक प्रकार त्यस्तो प्रकार हो । जुन पूर्णतः सामाजिकीकरणको अभिप्राय निबद्ध हुन्छ । यो मानव मनसँग सम्बन्धित हुने भएकाले यसलाई हृदयको क्रन्दनका रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ” (मिश्र, २००५, पृ. १५) ।

सङ्कथनका प्रकारअन्तर्गत सामान्य प्रकारभित्र कथ्य, लेख्य, साङ्केतिक, विनिमयात्मक, अविनयात्मक, औपचारिक, औपचारिक, कार्यव्यापारात्मक र अन्तर्वैयक्तिक गरेर ९ वटा प्रकार रहेका छन् ।

विशिष्ट प्रकार

सङ्कथनका विशिष्ट प्रकार भन्नाले कुनै खास विषयक्षेत्रसँग सम्बन्धित सङ्कथनका विशिष्ट रूपहरू पर्दछन् । यिनीहरूलाई विधागत रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ । जस्तै: कथा, उपन्यास, निबन्ध, नाटक ... आदिलाई साहित्यिक क्षेत्र र प्रवचन, प्रार्थना, भाषण, समाचार... आदिलाई साहित्येतर क्षेत्रका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । यी दुबै क्षेत्रअन्तर्गतका केही सङ्कथनका प्रकारहरू यसप्रकार छन् :

साहित्यिक सङ्कथन : साहित्यिक सङ्कथन भन्नाले कुनै पनि साहित्यिक विधामा आधारित भएर तयार पारिएका सङ्कथन बुझिन्छन् । साहित्यका दुई विधाहरू गद्य र पद्य यसअन्तर्गत पर्दछन् । गद्य विधाअन्तर्गत एकाङ्की, नाटक, निबन्ध, उपन्यास र कथा पर्दछन् भने पद्यअन्तर्गत कविताका फुटकर रूप, खण्डकाव्य र महाकाव्यहरू पर्दछन् । “यस क्षेत्रका सङ्कथनहरू वैयक्तिक विविधता र शैलीगत विचित्रताले युक्त हुन्छन्” (भुसाल, २०७८, पृ. ३०) । यिनीहरूमा अभिनेयात्मकता, हास्यव्यङ्ग्यात्मकता, व्यञ्जनात्मक, लाक्षणिकता र गेयात्मक जस्ता विशेषताहरू विद्यमान हुन्छन् । यस खालका सङ्कथनमा मानक, अमानक,

औपचारिक, अनौपचारिक, व्याकरणिक, आलङ्कारिक, श्रुतिमधुरता, सिर्जनात्मकता र समालोचनात्मकता जस्ता भाषाशैलीको प्रयोग भए गरेको हुन्छ। जसले गर्दा मानव मन र मस्तिष्कलाई प्रभावित पार्दै आल्हादिन तुल्याएर सन्देश प्रवाह गर्न सक्ने सामर्थ्य देखिन्छ। विशेष गरेर कुनै पनि साहित्यिक विधाविशेषमा आधारित सङ्कथन नै साहित्यिक सङ्कथन भनेर चिनिन्छ। माधवप्रसाद घिमिरेद्वारा रचित राजेश्वरी खण्डकाव्य पनि साहित्यिक विधा हो। उनका सबै कृति जस्तै राजेश्वरीमा पनि गेयात्मकताका कुराहरू आएका छन्। यही गेयात्मकतामा भाषाका कुरालाई संसक्तिसँग जोडेर हेरिएको छ।

कानुनी सङ्कथन : कानुनी सङ्कथन भन्नाले कुनै पनि नियम, नीति, विधि र कानुनी विषयमा आधारित सङ्कथन बुझिन्छ। यस्ता सङ्कथनहरूमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दुबै खालका कानुनमा आधारित कुराहरू आएका हुन्छन्। यसमा खास गरेर नीति नियमले अङ्गीकार गरेका कुराहरू समेटिएका हुन्छन्। यो औपचारिक, मानक र स्तरीय खालका भाषामा आधारित हुन्छ। “यस्तो सङ्कथनमा अरबी, फारसी लगायतका भाषाबाट आएका आगन्तुक शब्दहरूको बाहुल्य रहेको हुन्छ” (भुसाल, २०७८, पृ. ३१)। यसमा निकै लामा लामा र जटिल खालका वाक्य ढाँचा र निश्चित नियम, विनियम, उपनियम, भाग, दफा, उपदफा, धारा, उपधारा, नियमावली ... आदिमा आधारित स्वदेशी तथा विदेशी भाषामा आधारित ऐनकानुनसँग सम्बन्धित र प्रचलित शब्दहरूको प्रयोग भएको हुन्छ। यसमा वस्तुपरक र तार्किक शैलीका रूपमा भविष्यत्कालीन क्रियापदको प्रयोग भएको हुन्छ।

धार्मिक सङ्कथन : धार्मिक सङ्कथन भन्नाले कुनै पनि धर्म र धर्म सम्बद्ध विषयवस्तुमा आधारित भएर तयार पारिएका सङ्कथन बुझिन्छन्। यसमा खास गरेर ईश्वरीय रूप, भक्तिभाव जस्ता कुराहरू समावेश गरिएका हुन्छन्। यसका साथै शरीर र मानव मन वा आत्मा बिचको सम्बन्धलाई केलाइएको हुन्छ। कुनै पनि धर्म सम्बद्ध ज्ञान र मुक्तिका लागि ध्यान, प्राणायाम ... आदि जस्ता कुराहरू समेटिएका हुन्छन्। भगवानका विभिन्न रूप, स्वरूप, धार्मिक प्रवचन, प्रार्थना, भजन, गाथा, पूजाआजा, तीर्थब्रत, पुण्यकर्म ... आदिका बारेमा वर्णन गरिएको हुन्छ। यस्ता सङ्कथनमा धर्म सम्बद्ध विभिन्न खाले भाषिक पद पदावली र भाषाको समेत प्रयोग गरिएको हुन्छ। “यिनमा जीवनजगत्, व्यवहार, संस्कार र मृत्युबारे औपदेशिक सन्देश पाइन्छ” (भुसाल, २०७८, पृ. ३१)। कुनै पनि धर्म र धर्मविशेष विषयवस्तुलाई आधार बनाएर तयार पारिएका वा निर्माण भएका सङ्कथनलाई नै धार्मिक सङ्कथन भनिन्छ।

चिकित्साशास्त्रीय सङ्कथन : चिकित्साशास्त्रीय सङ्कथन भन्नाले कुनै पनि चिकित्सा शास्त्रसँग सम्बन्धित भएर तयार भएको सङ्कथन बुझिन्छ । यसमा कुनै पनि रोग र त्यसको जाँच, परीक्षण, रोग निदान, औषधि उपचार पद्धति, औषधिको प्रयोगका कुरा, उपचार लगायतका विषयसम्बद्ध प्रक्रिया, मेडिकल रिपोर्ट, सल्लाह, सुझाव सिफारिस ... आदिजस्ता कुराहरू समेटिएका हुन्छन् । “यसमा सङ्क्षिप्त शब्दहरूको पनि प्रचुर प्रयोग पाइन्छ” (भुसाल, २०७८, पृ. ३१) । चिकित्साशास्त्रीय सङ्कथनमा चिकित्सकीय पारिभाषिक शब्दावली, सङ्क्षिप्त शब्दहरू, ग्रीक र ल्याटिन भाषाका शब्दहरू, अन्तरङ्ग, बहिरङ्ग, स्वास्थ्य र यससँग सम्बन्धित शब्द वा शब्दावलीहरूको वस्तुगत र सटिक प्रयोग हुन्छ ।

साञ्चारिक सङ्कथन : साञ्चारिक सङ्कथन भन्नाले सञ्चारका क्षेत्रसँग सम्बन्धित पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन, टेलिफोन ... आदिजस्ता सञ्चार माध्यममा आधारित सङ्कथन बुझिन्छ । यस्तो सङ्कथन सूचना सिद्धान्तका आधारमा निर्देशित हुनुका साथै सूचना, जानकारी, मनोरञ्जन ... आदि दिने कुरामा केन्द्रित हुन्छ । यसअन्तर्गत समाचार, सूचना, रचना, रिपोर्ट, सम्पादकीय जस्ता कुराहरू पर्दछन् । “यसमा पत्रकारी शैलीको प्रयोग पाइन्छ” (भुसाल, २०७८, पृ. ३१) । पत्रकारी शैलीका माध्यमबाट खबरदारी गर्ने, लोकतान्त्रिक मूल्य, मान्यतामा आधारित भएर मानव हक, अधिकार, न्यायी, पारदर्शित, वस्तुगत, तथ्यपरक गरिएको हुन्छ । खास गरेर साञ्चारिक मूल्य मान्यताहरूमा आधारित भएर तयार पारिएका सङ्कथनहरू यसमा पर्दछन् ।

व्यापारिक सङ्कथन : व्यापारिक सङ्कथन भन्नाले कुनै पनि व्यापार-व्यवसायमा आधारित सङ्कथन बुझिन्छ । यो जुनसुकै वस्तु भाउ, मालसामान, सामाग्रीहरूको किनबेचको कारोबार सम्बद्ध कार्यसँग सम्बन्धित हुन्छ । यो खास गरेर कुनै पनि व्यापारिक सङ्घसंस्था, कम्पनी, उद्योग, व्यापारिक केन्द्र, हाटबजार पसल आदिसँग सम्बन्धित भएर नगद र जिन्सीसँग आधारित चेक, मार्केटिङ, टुर एन्ड ट्राभल्स, होलसेल, बैङ्किङ, कारोबारी, धितोपत्र, धितोबोर्ड, सेयर, मार्केटिङ ... आदि जस्ता कार्यहरूसँग सम्बन्धित हुने गर्दछ । “यस क्षेत्रको सङ्कथन सूचना सिद्धान्तका आधारमा निर्देशित हुन्छ” (भुसाल, २०७८, पृ. ३२) । यसमा खास गरेर व्यापार व्यवसायसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कुराहरू पर्दछन् ।

यसप्रकार विशिष्ट सङ्कथनका प्रकारभित्र साहित्यिक, कानुनी, धार्मिक, चिकित्साशास्त्रीय, साञ्चारिक, व्यापारिक आदि सङ्कथनहरू पर्दछन् । प्रस्तुत राजेश्वरी

खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन सङ्कथनका विशिष्ट प्रकारअन्तर्गत साहित्यिक सङ्कथनभित्र पर्दछ । यस अध्ययनमा साहित्यिक सङ्कथनको विशिष्टतामा व्याकरणिक संसक्तिका सन्दर्भन, प्रतिस्थापन, विलोपन, संयोजन र कोशीय संसक्तिका पुनरुक्ति, पुनरावृत्ति, पर्यायवाची, विपरीतार्थी, समावेशी-समावेश्य, अङ्गी-अङ्ग तथा सन्निधान गरेर सबैजसो संसक्तिको प्रयोग भएको छ । खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका विभिन्न भाषिक एकाइहरूले आआफ्नो ठाउँमा उपयुक्त खालको भूमिका खेलेका छन् । मैले यस अध्ययनमा राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका भाषिक एकाइहरूले कस्तो खालको भूमिका निर्वाह गरेका छन् ? भन्ने कुराको अध्ययन गरेको छु ।

सङ्कथनका युक्ति

सङ्कथन भाषाको सिङ्गो र सबैभन्दा ठुलो र विस्तारित अभिव्यक्ति हो । जहाँ उपवाक्य र वाक्यको सन्दर्भपरक प्रयोग भएको हुन्छ । यो निश्चित नियम र सिद्धान्तमा आधारित भाषिक अभिव्यक्ति हो । सङ्कथनलाई संरचनात्मक र आर्थी दृष्टिकोणले संरचित र शृङ्खलित बनाउनमा मुख्य गरेर संसक्ति र संयुक्ति युक्तिले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । अथवा सङ्कथनलाई संशक्त र सङ्गतियुक्त बनाउने भूमिकाका रूपमा संसक्ति र संयुक्ति जस्ता युक्तिहरूले विशेष भूमिका खेलेका हुन्छन् । तसर्थ सङ्कथनका युक्तिका रूपमा संसक्ति र संयुक्तिलाई लिने गरिन्छ । यिनीहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ ।

संसक्ति

कुनै पनि सङ्कथनअन्तर्गत वाक्यीय-अन्तर्वाक्यीय सम्बन्धलाई व्यक्त गर्ने युक्तिलाई नै संसक्ति भनिन्छ । यसले पाठभित्रका भाषिक एकाइहरूलाई एकापसमा अन्तरसम्बन्धित बनाउने काम गरेको हुन्छ । संसक्तिलाई साङ्कथनिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने साधनहरूको समूहका रूपमा पनि अर्थ्याइन्छ । यसले पाठमा व्यक्त विचारलाई एकजुट गर्न र पाठयात्मक बनाउन विशेष भूमिका खेलेको हुन्छ । संसक्तिले पाठका अंशलाई विशेष मार्गमा परस्परमा जोड्ने सिक्कीको काम गरेको हुन्छ ।” कुनै पनि पाठमा पहिलो वाक्य बाहेकका प्रत्येक वाक्यमा संसक्तिको केही रूप हुन्छन्” (ट्यालिडे र हसन, १९९१, पृ. २९३) । संसक्ति जटिल र सरल वाक्यका सन्दर्भमा क्रमशः वाक्यखण्डमा प्रस्तुत हुन्छन् । “संसक्ति सङ्कथनमा विभिन्न प्रकारका वाक्यान्तरिक र अन्तर्वाक्यीय सम्बन्धलाई संरचनात्मक रूपमा जोड्ने

चिह्नहरू हुन्” (नुनन, १९९३, पृ. ११६) । अनेकन प्रकारका वाक्यान्तरिक अन्तर्वाक्यीय सम्बन्धलाई संसक्तिले सङ्कथनमा व्यक्त गर्ने काम गरेको हुन्छ । जहाँ उपवाक्यन्त्र तहमा काम गर्ने संसक्तिलाई वाक्यान्तरिक र पाठका तहमा काम गर्ने संसक्तिलाई अन्तरवाक्यीय गरेर दुई किसिमले हेर्ने गरिन्छ” (हालिडे र हसन, १९९१, पृ. ०७) । खासमा संसक्ति भाषाका ती पद, पदावलीहरू हुन्, जसले वक्ता वा लेखकलाई पाठ्य सम्बन्ध स्थापित गर्न मद्दत गर्दछ । यसले मुख्य गरेर वाक्य तर सम्बन्ध जोड्न आउने भाषिक जोर्नी र अंशतः वाक्यात्मक विषय दर्साउने युक्तिका रूपमा काम गरेको हुन्छ । यो आर्थी सम्बन्धबाट प्राप्त भएर वाक्यको भित्री र बाहिरी रूपमा विद्यमान रहने गर्दछ । यसप्रकार सङ्कथनमा संसक्ति एक मुख्य र भरपर्दो युक्तिका रूपमा परिचित छ ।

संयुक्ति

सङ्कथनमा व्यक्त भाषिक अभिव्यक्तिका बिचको आर्थी सम्बन्धको स्थितिलाई संयुक्ति भनिन्छ । यसले सङ्कथनमा व्यक्त अभिप्रायको क्रमिक शृङ्खलालाई बुझाउँछ । यो कथ्य र लेख्य भाषिक प्रक्रियाबाट प्रति विम्बित हुन्छ । “वस्तुतः यो वाक्य वा अभिव्यक्तिको सिलसिला हो । यसले वाक्य वा बोलीलाई पाठगत वितान वा विस्तारित स्वरूपमा लम्ब्याउन मद्दत गर्दछ । यो सङ्कथन वा पाठको रेखीय एवम् सन्दर्भपरक प्रस्तुतिसँग सम्बन्धित हुन्छ” (नुनन, १९९३, पृ. २१) । यसलाई साम्बन्धिक सञ्जालका रूपमा हेरिन्छ । यो सङ्कथनको बोध र विचारको प्रस्टयाइसँग सम्बन्धित तत्त्वका रूपमा रहन्छ । “यो एउटा वाक्यलाई अरू वाक्यसँग सम्बन्धित तुल्याएर गरिने व्याख्यामा आधारित हुन्छ” (डिक, १९७७, पृ. ९६) । संयुक्ति भाषाबद्ध मात्र नभएर संज्ञानात्मक रूपमा पनि देखापर्दछ । यसलाई ज्ञानको हस्तान्तरण र सिकाइको सन्दर्भमा निकै महत्त्वपूर्ण मानिएको छ । यसले अभिव्यक्त विषयको वर्णनलाई जनाउँदछ । संयुक्तिले पाठका बहुविध आर्थी भागहरूलाई एकापसमा जोड्ने काम गरेको हुन्छ । यो खास विषयको सदर्थपरक आशयका साथ उपस्थिति जनाउँदछ । यसका अभावमा विषयक्रमको प्रक्रिया नै अवरुद्ध हुन जान्छ । संयुक्ति अध्ययन एक जटिल विषयका रूपमा देखापर्दछ । यसको अध्ययन विश्लेषणार्थ भाषावैज्ञानिकहरूले विभिन्न खाले मापदण्ड तयार पारेका छन् । सङ्कथनमा संयुक्ति अध्ययनका लागि खास गरेर अन्तर्वाक्यीय संयुक्ति, अन्तर अनुच्छेदीय संयुक्ति र सन्दर्भपरक संयुक्ति गरेर तीन प्रकारबाट संयुक्तिलाई हेर्ने र अध्ययन गर्ने गरिन्छ ।

यसप्रकार सङ्कथनलाई संरचनात्मक र आर्थी दृष्टिकोणले सुसंरचित तथा शृङ्खलित बनाउनमा संसक्ति व्यवस्था र संयुक्ति युक्तिले निकै नै महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको पाइन्छ । यिनीहरू दुबै पक्षले सङ्कथनका सवालमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ ।

संसक्तिका प्रकार

व्याकरणिक संसक्ति

संसक्ति सिद्धान्तअनुसार व्याकरणिक कोटिका आधारमा शब्दका विशेषता, स्वभाव, किसिम आदिका उही वर्गका व्यक्ति, वस्तु, ठाउँ आदिलाई निर्देशित गर्ने कोणबाट व्यक्त हुने संसक्तिलाई व्याकरणिक संसक्ति भनिन्छ । यो संरचनात्मक विषयसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । यसले सङ्कथनमा प्रयुक्त निर्देशक एकाइहरूलाई तिनको प्रकार्यपरक, सन्दर्भपरक अर्थसँग जोडेर भाषिक अर्थ प्रदान गर्दछ । व्याकरणिक संसक्तिले सङ्कथनमा व्यक्त विषयलाई एकआपसमा सम्बन्धित तुल्याउने सिक्रीको भूमिका निर्वाह गर्दछ । मूलतः वक्ता र श्रोताका अभिव्यक्तिको अभिप्रायलाई व्याकरणिक अर्थको माध्यमबाट सङ्कथन आशयको खोजी गर्ने काम व्याकरणिक संसक्तिमा गरिन्छ । व्याकरणिक संसक्तिअन्तर्गत सन्दर्भन, प्रतिस्थापन, विलोपन र संयोजन पर्छन् । यिनीहरूलाई व्याकरणिक संसक्तिका सैद्धान्तिक आधारका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । यिनै आधारहरूका आधारमा राजेश्वरी खण्डकाव्यमा व्यक्त व्याकरणिक संसक्तिहरूको चर्चा परिचर्चा गरिएको छ :

सन्दर्भन : सङ्कथनमा कुनै पनि व्यक्ति, विषय घटना, ठाउँ वा सहभागीलाई बुझाउने कार्यलाई सन्दर्भन भनिन्छ । यसमा वक्ताले स्रोतालाई कुनै विषय वा वस्तुका बारेमा केही कुरा बुझाउनु पर्दा कुनै खास भाषिक आकारको उपयोग गरेको हुन्छ । यसरी प्रयोग हुन आउने भाषिक संरचनालाई नै सन्दर्भन भनिन्छ । यसलाई अर्को शब्दमा निदर्शन पनि भनिन्छ । सङ्कथनमा “कतिपय शब्द यस्ता हुन्छन् जसको अर्थ अरू शब्दसँग सम्बन्धित तुल्याएर वा सन्दर्भगत तत्त्वलाई देखाएर मात्र लगाउन सकिन्छ । अन्य शब्द र सन्दर्भगत तत्त्वले प्रेषक र प्रापक दुबैलाई स्पष्ट बनाउने कार्य गर्दछन्” (कुक, १९९६, पृ.३०८) । यसमा निदर्शित व्यवस्थाको पनि समन्वयन रहेको हुन्छ । वक्ताको आशय बुझाउन आउने भाषिक प्रस्तुतिलाई निदर्शित प्रस्तुति भनिन्छ भने भावकलाई प्रस्तोताले

व्यक्त गर्न चाहेको व्यक्ति विषय वा स्थानलाई निदर्शक भनिन्छ । निदर्शकले अन्तर्पाठात्मक र बहिर्पाठात्मक विषयको आर्थी सम्बन्धलाई निर्देशित गरेको हुन्छ । सङ्कथनमा सन्दर्भन संसक्तिको अर्थ निकाल्न पाठकलाई पाठमा प्रस्तुत कुरा उल्लेख गर्नुपर्दछ ।” निरन्तर रूपमा प्रभावित भएको पाठको विषयलाई सन्दर्भीकरण गर्ने निदर्शकलाई सङ्कथन निर्देशक भनिन्छ । सहभागी भूमिकालाई निदर्शन गर्ने तथा वक्ता र श्रोताबिचको सम्बन्ध बताउने निदर्शकलाई सामाजिक निदर्शक भनिन्छ । सामाजिक निदर्शनमा श्रोतासँग सम्बन्धित वक्ताको सामाजिक तह वा ओहोदाले विशेष प्रभाव पार्दछ । सङ्कथनमा “सन्दर्भले पाठलाई एकीकृत गर्ने र मितव्ययी तुल्याउने दोहोरो उद्देश्य पूरा गर्दछ” (कुक, १९९६, पृ. १८) । ह्यालिडे र हसन (सन् १९७६/ १९९१) का अनुसार सङ्कथनमा सन्दर्भनको कार्यसम्पादन गर्ने संसक्तिका पुरुषवाचक, दर्शकवाचक र तुलनात्मक गरी तीन प्ररूप हुन्छन् । सन्दर्भनका एकाइहरूलाई व्यक्तिवाचक, दर्शकवाचक र र तुलनात्मक सन्दर्भन गरेर तीन भागमा वर्गीकरण गरी हेर्न सकिन्छ । व्यक्तिवाचकभित्रै पर्ने दर्शक विशेषणले पनि पाठभित्रका सुसम्बद्धतालाई जोड्ने कार्य गरेको हुन्छ । उपर्युक्त सन्दर्भनलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ :

व्यक्तिवाचक सन्दर्भन : व्यक्तिवाचक सन्दर्भनले वा कार्यमा संलग्न सहभागीको भूमिकालाई सङ्केत गर्दछ । व्यक्तिवाचक सन्दर्भनको प्रयोग त्यसको भूमिकागत अर्थमा आधारित हुन्छ । यसबाट वक्ता, श्रोता वा विषय दर्शाउने काम हुन्छ । वस्तुतः वक्ताले गरेको अभिव्यक्तिकै आधारमा निर्धारित सहभागीको स्थितिको आधारमा व्यक्तिवाचक सन्दर्भनलाई प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषवाचक गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको पाइन्छ । वक्ता आफूले आफैँलाई सन्दर्भीकरण गर्ने व्याकरणिक प्रक्रियालाई प्रथम पुरुषवाचक सन्दर्भन भनिन्छ । जस्तै: म, मेरो, हामी, हाम्रो, आफू, आफ्नो, स्वयम् आदि । सन्दर्भ श्रोता वा सहभागी एक अथवा एकभन्दा बढीलाई जनाउन सङ्केत गरिने व्याकरणिक प्रक्रियालाई द्वितीय पुरुषवाचक सन्दर्भन भनिन्छ । जस्तै: तँ, तिमी, तिमीहरू, तिम्रो, तपाईं, तपाईंहरू, हजुर, हजुरहरू आदि । वक्ता वा श्रोताबाहेकका विषय सन्दर्भलाई जनाउन आउने व्यक्ति वा विषयमा केन्द्रित व्याकरणिक प्रक्रियालाई तृतीय पुरुषवाचक सन्दर्भन भनिन्छ । जस्तै: यो, यी, त्यो, ती, उनी, उहाँ, आदि । “प्रथम र द्वितीय पुरुषवाचक एकाइले पाठलाई पूर्णत उल्लेख गर्न सक्दैनन् । साथै यी वक्ता र श्रोताको अभिव्यक्ति भूमिकाका आधारमा

परिभाषित हुन्छन् भने तृतीय पुरुषवाची सन्दर्भन संसक्तिका रूपमा प्रयुक्त हुन्छन् । यिनले पाठमा अधिपछि आउने एकाइलाई पूर्वपश्च सन्दर्भनका रूपमा जनाउन सक्छन्” (हालिडे र हसन, १९९१, पृ. ४८) । सङ्कथनमा व्यक्तिवाचक सन्दर्भन खास गरेर प्रयुक्त नाम जनाउनका लागि आउँछन् । जस्तै: राम घर गयो । ऊ भोलि आउँछ ।

दर्शकवाचक सन्दर्भन : दर्शकवाचक सन्दर्भ भन्नाले, व्यक्ति र वस्तुको स्थान जनाउने सन्दर्भनलाई बुझिन्छ । यसलाई स्थानवाचक सन्दर्भ पनि भनिन्छ । जहाँ वक्ता वा लेखकले सान्निध्यको तहअनुसार वस्तुलाई त्यसको स्थानका आधारमा चिनाउँछन् । जस्तै: यो, यी, त्यो, ती यहाँ, त्यहाँ... आदि यसका उदाहरण हुन् । “दर्शकवाचक सन्दर्भनलाई छनोटका आधारमा निकट- दूर, एक वचनात्मक (यो, त्यो), बहुवचनात्मक(यी, ती), स्थानिक(यहाँ- त्यहाँ) र कालिक (अहिले, पछि) स्वरूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ”(हालिडे र हसन, अन्य १९९१, पृ. ५७) । हालिडे र हसनका अनुसार यहाँ, त्यहाँ, अहिले, पछि सन्दर्भनले स्थान र समय जनाउँछन् । त्यसैगरी यो, त्यो, यी र ती सन्दर्भनले वस्तुको स्थान र स्थिति जनाउँछन् । यीमध्ये यो र यीले नजिकको वस्तुलाई तथा त्यो र तीले टाढाको वस्तुलाई जनाउँछन् । यस प्रकारको सन्दर्भनलाई निकटस्थान र दूरस्थान गरी दुई भागमा विभाजन गरी हेर्न सकिन्छ । त्यस्ता स्थानवाचक सन्दर्भहरूले कसरी आफ्नो उपस्थितिमा पाठलाई सुसम्बद्धता गरेका हुन्छन् भन्ने कुरा संसक्ति व्यवस्थामा देख्न सकिन्छ । यिनीहरूले वक्ताको स्थान केन्द्री र श्रोताको स्थान केन्द्री अवस्थसँग सम्बन्ध राख्दछन् । जस्तै: राम र श्याम दाजुभाइ हुन् । यी दाजुभाइ निकै परिश्रमी छन् ।

तुलनात्मक सन्दर्भन : तुलनात्मक सन्दर्भन भन्नाले कुनै व्यक्ति, वस्तु, ठाउँ वा विषयको तुलना दर्साउने सन्दर्भलाई बुझिन्छ । यसले दुई वा दुईभन्दा बढी वस्तुका विशेषताहरूलाई एकआपसमा दाँजे काम गर्दछ । यसले सहभागीसँग सम्बद्ध वा कामको समयगत सन्दर्भलाई समेत सङ्केत गर्दछ । त्यसैले यसलाई समयवाचक सन्दर्भन पनि भनिन्छ । यसभित्र वक्ताको आख्यान प्रस्तुतिको सङ्केतक समय र श्रोताको सन्देश ग्रहण समय पनि पर्दछ । “तुलनात्मक सन्दर्भन समानताका आधारमा दर्साउने अप्रत्यक्ष स्थान र सन्दर्भ हो । यसलाई सामान्य र विशिष्ट गरी दुई मुख्य प्ररूपमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ” (हालिडे र हसन, १९९१, पृ. ३७) । यसको सामान्य प्ररूपमा पहिचानात्मक, समानार्थक र विपरीतार्थक तुलना पर्छन् भने विशिष्ट वर्गीकरणमा परिमाणात्मक र गुणात्मक तुलना

पछन् । सामान्य तुलनाअन्तर्गत वस्तुहरूका बिचको समानता, असमानताको साधारण तुलना र विशिष्ट तुलनाअन्तर्गत नामिक समूहमा परिमाणात्मक र गुणात्मक तत्त्वको समावेशनसहितको तुलना गरिन्छ । “साधारण तुलनावाची सन्दर्भनमा कुनै दुई वस्तुका बिचको समानता र असमानतालाई सामान्य रूपमा व्याख्या गरिन्छ, भने विशिष्ट तुलनावाची सन्दर्भनमा कुनै दुई वस्तुमा रहेका विशिष्ट विशेषताको आदरपूर्वक तुलना गरिन्छ । यसमा दुई वस्तुमध्ये कुनै एकमा रहेका गुणको ज्यादा वा कम व्याख्या गरिन्छ” (साल्के, १९९५, पृ. ६८) । यिनका अनुसार कुनै पनि दुई वस्तुका बिचको समानता र असमानतालाई सामान्य र विशिष्टका आधारमा तुलना गर्न सकिन्छ ।

तुलनात्मक सन्दर्भनमा उस्तै, यस्तै, फरक, धेरै, भिन्न, धेरै भिन्न, राम्रो अझ राम्रो, धेरै राम्रो लघुतम, उच्चतम, बराबर, सजिलो, निकै सजिलो...आदि जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । जस्तै: रमा राम्री छे । कमला त्योभन्दा राम्री छे ।

प्रतिस्थापन

पाठमा प्रयुक्त कुनै पद, पदावली, वाक्यांश, वाक्य र अनुच्छेद आदिलाई जनाउन तिनका ठाउँमा आउने भाषिक एकाइद्वारा सिर्जित हुने स्थिति नै प्रतिस्थापन हो । पाठमा सम्बद्धता जाहेर गर्ने क्रममा एउटा भागलाई अथवा पूर्व प्रयुक्त पद वा पदावलीको स्थानमा आर्थी भिन्नता नआउने गरी अर्कै पद वा पदावलीको प्रयोग गरिने सट्टापट्टाको प्रक्रियालाई प्रतिस्थापन भनिन्छ । यसमा कुनै पनि शब्दको स्थानमा सोही अर्थ प्रदान गर्ने अर्कै शब्द प्रतिस्थापित हुन आउँछ । उही शब्दको कारण हुने अशोभनीयपनलाई हटाउन यसको विशेष भूमिका रहेको हुन्छ । प्रतिस्थापन विशेषतः नामको सट्टामा प्रयोग हुन आउने सर्वनामहरू नै हुन्छन् । यो शाब्दिक तहदेखि उपवाक्य, वाक्य, अनुच्छेद आदिसम्म पनि हुन सक्दछ । शब्दहरूले कुनै एक पद, पदावली, वाक्य वा वाक्य समूहलाई प्रतिस्थापन गरी पाठले प्रदान गर्ने आर्थी सम्बन्धलाई सम्बद्धसूत्रमा गाँसेको हुन्छ । सिद्धान्ततः प्रतिस्थापनका नामिक, क्रियात्मक र उपवाक्यात्मक गरी तीन प्रकार रहेका हुन्छन् । जो निम्नानुसार छन् :

नामिक प्रतिस्थापन : नामिक प्रतिस्थापन भन्नाले पाठमा नाम पद वा पदावलीका सट्टा कुनै अर्को पद वा पदावली आई सोही अनुरूपको काम सम्पादन गर्ने संस्कितलाई बुझाउँछ । जस्तै: तिमीलाई कुन कलम मन पर्छ ? मलाई कालो मन पर्छ ।

क्रियात्मक प्रतिस्थापन : क्रियात्मक प्रतिस्थापन भन्नाले पाठमा प्रयोग भएको कुनै पनि क्रियापदलाई स्थानापन्न गर्न आउने संसक्त एकाइ भन्ने बुझिन्छ। यसमा प्रतिस्थापित भएको क्रियापदले पूर्वप्रयुक्त क्रियापदको अर्थ र आशयलाई कायम नै गरेको हुन्छ। कुनै पनि क्रियापदको सट्टामा अर्को क्रियापद स्थापन हुने भएकोले यसलाई क्रियात्मक प्रतिस्थापन भनिन्छ। यसले पाठेतर कुरालाई प्रतिस्थापन नगरी केवल पाठान्तरिक तथा पूर्ववाक्यीय क्रियालाई मात्रै स्थानापन्न गर्ने गर्दछ। जस्तै :

तिमीले चिया पियौ ?

मैले चिया खाँ ।

उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापन : पाठमा प्रयोग भएको कुनै उपवाक्यलाई प्रतिस्थापन गर्ने संसक्ति एकाइलाई उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापन भनिन्छ। यसले पूर्वप्रस्तुत सन्दर्भलाई पुनः सन्दर्भित तुल्याउँछ। यसमा सिङ्गो उपवाक्य नै प्रतिस्थापन हुन्छ। “उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापकले सङ्कथनमा स्थान लिने वा कार्य गर्ने तीन परिवेश हुन्छन्: प्रत्यक्ष कथनात्मक, अवस्थाजन्य र सम्भावनात्मक। यी परिवेशमा उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापकले सकारात्मक र नकारात्मक स्वरूप ग्रहण गर्छन्” (हालिडे र हसन, १९७६, पृ. १३१)। यसको अभिव्यक्ति स्वीकारोक्ति, अस्वीकारोक्ति, निश्चयार्थक, अनिश्चयार्थक आदि शब्दमार्फत गर्ने गरिन्छ। जस्तै:

फागुन २१ गते चुनाव हुने भयो त ?

भयो नै ।

विलोपन

विलोपन भन्नाले भाषिक संरचनामा एक वा एकभन्दा बढी तत्त्वहरूलाई हटाइएको वा नराखिएको भन्ने अवस्थालाई बुझिन्छ। पाठमा प्रयुक्त कुनै पद, पदावली र वाक्यांशलाई शून्य रूपमा दर्शाउनु विलोपन हो। यो वक्ता वा लेखकद्वारा नभनिएको वा नलेखिएको भाषिक तत्त्वको छुटको अवस्थामा रहेको हुन्छ। यो भाषिक एकाइलाई सम्बोधन गर्ने अर्को सम्बन्ध सूत्रका रूपमा प्रयोग हुन्छ। यसले वाक्य वा उपवाक्यमा रहेको नामिक पद वा क्रिया आदि शब्दलाई आफ्नो निश्चित स्थानमा प्रयोग नगरी अध्याहारबाट तिनको अर्थ

सङ्गति कायम हुने गरी आवृत्ति हुने संरचनाको उपस्थिति नगराउने प्रक्रियालाई बुझाउने गर्छ । यो त्यस्तो संसक्ति हो; जुन कुनै विषयको व्याख्या कथनपछि घटित हुन्छ । यसमा पद, पदावली वा उपवाख्यात्मक एकाइहरूको लोप हुन्छ । यसको पूर्तिका लागि मूलतः पूर्व प्रस्तुत घटनालाई आधार मान्नुपर्ने हुन्छ । “कतिपय भाषिक सन्दर्भमा कुनै भाषिक घटक वा प्रस्तुतिको अभाव वा अनुपस्थिति रहेको अवस्थामा पनि श्रोता वा पाठकले वक्ता वा लेखकले भन्न खोजेको कुरा स्पष्टसँग बुझ्दछन्” (युल, २०००, पृ.२३) । वास्तवमा विलोपनलाई श्रोता वा पाठकले प्रसङ्गका आधारमा अनुमान गर्न सक्ने ठानेर वक्ता वा लेखकले कतिपय आवश्यकताहरूलाई अनावश्यक ठानेर उल्लेख गर्न खोजेका हुँदैनन् । त्यसको अर्थ हो उक्त कुरालाई उल्लेख नगरे पनि श्रोता वा पाठकले पूर्व प्रसङ्गअनुसार सो अर्थलाई बुझिसकेका हुन्छन् । यद्यपि कतिपय अवस्थामा भने यसबाट समस्या पैदा हुने गर्दछ । यो सिकारु विद्यार्थीका लागि भ्रन्कट र कठिनाइपूर्ण समेत हुन जान्छ । यसको प्रयोग अनावश्यक शब्दको आवृत्ति हटाउन र संक्षिप्तता प्रदर्शन गर्नका लागि निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । भाषालाई भद्दा र बोझिलो हुनबाट बचाउन, पाठकलाई जिज्ञासु बनाउन तथा अर्थबोधको लागि अनुमानतर्फ प्रेरित गर्न पाठमा विलोपको स्थिति राख्ने गरिन्छ । विलोपनलाई पनि विभिन्न किसिममा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । जो यसप्रकार छन् :

नामिक विलोपन : नामिक विलोपन भन्नाले कुनै पनि नाम वा नाम पदावलीको लोप हुने स्थिति भन्ने बुझिन्छ । यसमा पूर्वप्रस्तुत शीर्ष नामको लोप भएर त्यसको स्थान खाली रहेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा निर्देशक, सङ्ख्या एवम् गुणवाचक विशेषणको प्रयोग हुन्छ । जस्तै:

राम घर गयो ।

अँ गयो ।

क्रियात्मक विलोपन : क्रियात्मक विलोपन भन्नाले क्रिया वा क्रिया पदावलीको लोप हुने अवस्था बुझिन्छ । खास गरेर यसमा पूर्व र पश्च क्रिया समूहबाट शब्दको पूर्वानुमान लगाउने काम हुन्छ । यसबाट वक्ताशयको बोध चाहीं सजिलैसँग गर्न सकिन्छ । यसमा लोप

स्थानले पूर्व भागबाट उपयुक्त क्रियापदको छनोट गर्नुपर्ने स्थितिलाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ । भट्ट हेर्दा क्रिया वा क्रियात्मक समूहलाई हेरेर क्रियाको लोपको स्थितिलाई छुट्याउन सकिन्न । विशेष गरेर यो सम्बन्धित उपवाक्यका लोप तत्त्व क्रिया या क्रिया तत्त्वसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । जुन क्रियाको पहिचान पूर्वकथन, घटना र वाक्यमा आधारित रहेको हुन्छ । जस्तै :

तिमी हिजो कहाँ थियौ ?

म हिजो घर ।

उपवाक्यात्मक विलोपन : उपवाक्यात्मक विलोपन भन्नाले पाठमा प्रयुक्त कुनै उपवाक्यको लोप हुनु भन्ने बुझिन्छ । यसमा उपवाक्यमा अन्तर्भूत उद्देश्य र विधेय तत्त्वअन्तर्गतका एकभन्दा बढी तत्त्वहरूको लोप हुन्छ । “उपवाक्यात्मक विलोपन क्रियाभाव वा मनोभावसँग सम्बन्धित हुन्छ । कुराकानीका सन्दर्भमा यो विशेषतः प्रश्नोत्तर प्रक्रियासँग सम्बन्धित हुन्छ । यसको निर्धारण हो/होइन लोप र प्रश्नात्मक लोपबाट गरिन्छ” (हालिडे, १९८६, पृ.९७) । लेख्यभन्दा कथ्य सङ्कथनमा यसको प्रयोग बढी हुने गर्दछ । जस्तै:

राम कति समय बस्छौ ?

एक घण्टा ।

संयोजन

संयोजन भन्नाले पाठमा प्रयुक्त भाषिक तत्त्वहरूलाई एकापसमा जोड्ने काम बुझिन्छ । दुई वा दुईभन्दा बढी वाक्यांश वा वाक्यहरूलाई आपसमा जोडेको अवस्था नै संयोजन हो । संयोजक संसक्तिले सङ्कथनमा यसको भूमिका निभाएको हुन्छ । यसले सङ्कथनभित्रका वाक्यांश वा पद, पदावली, उपवाक्य वा अनुच्छेद आदिलाई समुच्चयता प्रदान गरेको हुन्छ । सङ्कथनमा शब्दहरूले समानता, विपरितता, सम्भाव्यता, कार्यकारण, विकल्प, परिणति, क्रम वा शृङ्खला, समुच्चय, सापेक्षता, अवस्था आदि अर्थ बुझाउने क्रममा दुई वा दुईभन्दा बढी भाषिक एकाइलाई एकापसमा जोड्ने काम गर्दछन् । तथापि, परन्तु, तैपनि, तापनि, अपितु आदि संयोजक शब्दहरूले सङ्कथनमा वाक्य वा उपवाक्यका

बिच विपरित सम्बन्ध कायम गरी वाक्य संरचनाका माध्यमबाट सङ्कथन विस्तार गर्दछन् । त्यस्तै र, अनि, पनि, तथा, साथै, त्यस्ता संयोजक शब्दहरूले समुच्चयबोधी भाषिक एकाइलाई जोड्ने काम गर्दछन् । “संयोजक संसक्ति अन्य सम्बन्धभन्दा केही भिन्न रहेको हुन्छ । यो वाक्यहरूका बिचमा व्यवस्थित सम्बन्धका भाषिक रूपहरू रहेका हुन्छन् भन्ने मान्यतामा आधारित हुन्छ” (हालिडे र हसन, पृ. ३२०) । यसले वाक्य-वाक्यका बिचको सार्थक समन्वयन स्थापित गर्छ । संयोजक व्याकरणिक र शाब्दिक दुवै एकाइभित्र पर्दैनन् । पाठका संयोजकीय तत्त्वहरू अप्रत्यक्ष रूपमा परस्पर संसक्त रहेका हुन्छन् । यिनीहरूको मुख्य काम भन्नु नै दुईवटा वाक्यलाई जोड्नु हो ।

भाषावैज्ञानिक हालिडे र हसन (१९९१) का अनुसार संयोजक संसक्तलाई कार्यका आधारमा योगात्मक, विपरीतार्थक, कारणात्मक र कालिक संयोजक गरेर मुख्यतया चार भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । जो यसप्रकार छन् :

योगात्मक संयोजक : योगात्मक संयोजक भन्नाले दुई वा दुईभन्दा बढी शब्द वा उपवाक्य र वाक्यलाई एकआपसमा योजन गर्न आउने संसक्ति रूपमा बुझिन्छ । यसलाई अधियोजी संयोजक पनि भनिन्छ । यसले साङ्कथनिक सन्दर्भमा प्रस्तुत कुनै अभिव्यक्तिमा अतिरिक्त सूचना थपेटका लागि प्रयोग गरिने संयोजक संसक्तलाई बुझाउँछ । र, पनि, यसैगरी, उदाहरणका लागि, यसप्रकार, यस्तै, यस, उसले, सहित, अर्थात्, अतिरिक्त, प्रसङ्गमा, यसरी, यसरी नै, बाहेक यसका उदाहरण हुन् । यिनीहरूले समुच्चय अर्थ प्रदान गर्ने दुईवटा अलग अलग वाक्य वा वाक्यांशहरूलाई एकीकृत गरी पाठको आर्थी सम्बन्धलाई मजबुत बनाउने काम गर्दछन् । सामान्य तथा समान अर्थ प्रकृतिका अलग-अलग खण्डमा रहेका व्याकरणिक भाषिक अंशहरूलाई संयोजन गर्न यस प्रकारको योगात्मक संयोजकले विशेष भूमिका खेलेको हुन्छ । जस्तै : उसले नाम पनि राख्यो इज्जत पनि कमायो ।

विपरीतार्थक संयोजक : विपरीतार्थक संयोजक भन्नाले वाक्य वा उपवाक्यहरूको बिचमा रही उल्टो अर्थ प्रदान गर्ने वाक्य वा उपवाक्य जस्ता भाषिक एकाइहरूलाई एकआपसमा जोड्ने कार्य बुझिन्छ । यसले उल्टो अर्थ दिने, परस्पर विरोधी कुराहरू रहेका उपवाक्य वा वाक्यहरूको मध्यस्तकर्ताको रूपमा रही पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई सुदृढ राख्दछ । परस्पर विरोधी आर्थी सम्बन्ध रहेका दुई भाषिक अवयवहरूका बिचमा आई

तिनीहरूलाई एकआपसमा जोड्दै पाठगत सुसम्बद्धता कायम राख्न आउने त्यस्ता विपरीतार्थी संयोजकले व्यवस्थाको औचित्य कायम गरेका हुन्छन् । जस्तै: भयो भने, तर, परन्तु, अपसोच, तर पनि, यद्यपि, जसरी पनि, अभै पनि, भने, अर्को तरिकाले, वास्तवमा आदि यसका उदाहरण हुन् ।

यसले एउटा वाक्यमा अन्तर्निहित सूचना वा जानकारीलाई अर्को सूचनाद्वारा त्यसको ठिक विपरीत दिशामा प्रस्तुत गरी अन्तर्वाक्यीय सम्बन्ध कायम गर्दछ । सङ्कथनमा प्रस्तुत कथनलाई परिमार्जन गर्ने, फरक तुल्याउने काम गर्दछ । “विपरीतार्थक संयोजकको आधारभूत अर्थ अपेक्षा विपरीतको अर्थ हो । ‘अपेक्षा’ विषय, प्रसङ्गमा के भनिएको छ भन्नेबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ, वा साञ्चारिक प्रक्रिया तथा वक्ता- श्रोताको परिवेशबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ” (हालिडे र हसन, १९९१, पृ. २५०) । यसबाट उल्टो, फरक, परस्पर विरोधी वा अमिल्दो भाव एवम् अर्थ प्रकट हुने भएकाले यसलाई विरुद्धार्थक पनि भनिन्छ । जस्तै: राम पढ्छ तर सफल हुन्न ।

कारणात्मक संयोजक : कार्यात्मक संयोजक भन्नाले कार्य र कारणका बिचमा सम्बन्ध राख्न आउने संयोजक बुझिन्छ । यसलाई कारणबोधक संयोजकसमेत भन्ने गरिन्छ । यस्तो प्रकारको संयोजक विशेष गरी औचित्य, कार्यकारण, परिणाम, उद्देश्य, अर्थ, लक्ष्य आदि विषयगत अर्थ सम्बन्धसँग सम्बन्धित रहन्छ । यसले दुई फरक वाक्यांशका बिचमा रही तिनीहरूको पारस्परिक सम्बन्धलाई कसिलो बनाउँदै पाठलाई अर्थयुक्त बनाउने काम गर्दछ । “कारणात्मक संयोजकले पाठका दुई भाग जो कारण र प्रभावका रूपमा परस्पर सम्बन्धित छन्, त्यसलाई जनाउँदछ” (साल्के, १९९५, पृ. ७७) । यसबाट परिणाम, कारण र अभिप्राय व्यक्त हुन्छ । यो विशेष गरेर औचित्य, कार्यकारण, परिणाम, उद्देश्य, अर्थ, लक्ष्य आदि विषयगत अर्थ सम्बन्धसँग सम्बन्धित हुन्छ । जस्तै: यसर्थ, तसर्थ, यसप्रकार, कारण, किनकि, बमोजिम, भने बमोजिम, अन्ततः, निष्कर्षतः परिणामतः, परिणामस्वरूप, परिणामवश, यसरी, यस, उसले, यस्तो भएकाले, त्यसकारण, प्रकारान्तरमा, यस आधारमा, एवम् प्रकारले, किनभने, किनकि, त्यसपछि, अन्यथा...आदि यसका उदाहरण हुन् । जस्तै : आज चिसो बढ्यो किनकि राती पानी पयो ।

कालिक संयोजक : कालिक संयोजक भन्नाले पाठमा प्रस्तुत उपवाक्य, वाक्य वा घटनाहरूका बिच समयगत सम्बन्ध स्थापित गर्न आउने संयोजकलाई बुझिन्छ । यसले समयबोधक अर्थ प्रदत्त वाक्यांशहरूको बिचमा रही परस्पर संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गर्दछ । त्यसैले यसलाई अर्को शब्दमा समयबोधक संयोजक पनि भनिन्छ । यस्तो किसिमको संयोजकले कालिक पक्षका नजिकका दुई वाक्यहरूलाई समयावधि वा कालगत अर्थमा आई परस्परमा संयोजित गर्ने काम गर्दछ । कुनै समयमा घटेका घटनाहरूलाई सोही वा अर्को समयमा घटेको घटनाले पछ्याउने काम गरेको हुन्छ । कालिक संयोजकहरूले पाठमा प्रयुक्त भई विभिन्न अवस्था र सन्दर्भअनुसार परस्परका शब्द, उपवाक्य र वाक्य स्तर सम्बन्ध सूत्रलाई जोड्दै पाठको संरचनात्मक व्यवस्था र आर्थी सम्बन्धलाई व्यवस्थित पार्ने काम गर्दछ । यसले पूर्व निर्देशन, पश्च निर्देशन, आन्तरिक तथा बहिः निदर्शनलाई समेत संसक्त बनाउने कार्य गर्दछ । यसका साथै संगठनभिन्न पार्ने अन्य खालका संरक्षक घटकहरू बिचको आपसी सम्बन्धलाई समेत अनुमेय गराउँदछ । यसका साथसाथै संगठनभिन्न पार्ने विभिन्न भाषिक एकाइमा रही पाठभिन्नका अर्थ तथा सन्दर्भना स्वरूपहरूलाई सुदृढ र सम्बद्धता प्रदान गरेको हुन्छ । कालिक संयोजकले साङ्कथनिक घटनाको कालक्रमिक, समकालिक, तात्कालिक, आवृत्तिमूलक र कालान्तरिक जस्ता विविध सम्बन्धलाई दर्शाउँदछ । यसअन्तर्गत अहिले, त्यसपछि, सोही समयमा, पहिले, त्यस पूर्व, केही समयअघि, केही समयपछि, हालै, भर्खरै, अघिपछि, अगाडि, पछ्याडि, अहिलेसम्म, त्यसबेलासम्म, सुरुमा, बिचमा, अन्त्यमा, कहिले, कहिले काँही, पहिलो, दोस्रो, अर्कोपटक, यसपटक, पटक -पटक, हरबखत, बिहान, दिउँसो, साँझ, राति, बिहान, दिउँसो, पहिले, अहिले... आदि जस्ता शब्द र शब्दावली पर्दछन् । जस्तै:

कमला बजार गई ।

ऊ केही समयअघि यतै थिई ।

कोशीय संसक्ति

कोशीय संसक्तिको परिचय : कोशीय संसक्ति भन्नाले सङ्कथनमा प्रयुक्त कोशीय एकाइहरूद्वारा सृजित संसक्तिलाई कोशीय संसक्ति भनेर बुझिन्छ । यो एउटा व्याकरणिक संसक्ति हो । यसलाई अर्को शब्दमा शाब्दिक संसक्ति पनि भनिन्छ । यसले सङ्कथनमा

अभिव्यक्त विषयलाई पारस्परिक तुल्याउने सिक्कीको काम गर्दछ । “कोशीय शब्दको छनोटबाट प्राप्त गरिने संसक्तात्मक प्रभाव हो । संगठनमा वक्ता वा लेखकले कोशीय एकाइको चयनमार्फत संघशक्तिको सिर्जना गर्छन्” (हालिडे र हसन, १९७६, पृ. २७४) । सङ्कथनलाई सोउद्देश्यमूलक सहज र प्रभावकारी बनाउने किसिमले यसभित्रका पाठहरूमा शाब्दिक संसक्ति अर्थपूर्ण संरचनामा अन्तः सम्बन्धित एवम् निकटस्थ बनेर रहेका पाइन्छन् । पाठभित्र रहेका अर्थगत, कोशीय, सन्दर्भगत तार्किक आदि सम्बन्धलाई सुदृढ बनाई पाठलाई संसक्त प्रदान गर्ने भाषिक एकाइगत शब्दलाई शाब्दिक संसक्ति भनिन्छ । पाठमा प्रयुक्त पद पदावली, वाक्यहरू कुनै खास विषय कार्यमा आधारित हुने हुँदा यिनीहरू बिचमा सन्दर्भगत सम्बन्ध स्थापना भएको हुन्छ । शाब्दिक एकाइहरूको व्यवस्थित विन्यासले पाठलाई एकान्विति गराउँदछ । सङ्कथन विश्लेषणका क्रममा अपरिहार्य मानिने शाब्दिक संसक्ति शब्दयुग्मदेखि लिएर सिङ्गो पाठको एकाइगत संरचनासँग सम्बन्धित शब्दहरूको सम्बन्ध विस्तृत संरचनासम्म फैलिएको हुन्छ । यसले पाठ्यात्मक सिर्जनार्थ वस्तु, गुण कार्य जनाउने शब्दहरूका बिच आर्थी सम्बन्धको भूमिका निर्वाह गर्दछ । पाठका विभिन्न वाक्यमा प्रयोग हुने संसक्तिले पाठगत सम्बन्ध योजनामा भूमिका खेल्दछ । यसले सङ्कथनलाई संसक्त मात्र नतुल्याई त्यसको क्षेत्र स्पष्ट पार्ने र लक्षित अर्थबोधका लागि सन्दर्भ प्रस्तुत गर्नमा समेत सहयोग पुऱ्याउने कार्य गर्दछ । पाठमा प्रस्तुत कोशीय सम्बन्ध बोधमा श्रोता वा पाठकको पूर्व ज्ञानले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।” भाषा वैज्ञानिक हलिडे र हसनका अनुसार कोशीय संसक्तिका पुनरुक्ति र सन्निधान गरेर दुई प्रकार रहेका छन् । जो निम्नानुसार छन् :

पुनरुक्ति : पुनरुक्ति भन्नाले सङ्कथनमा कोशीय एकाइलाई जस्ताको त्यस्तै दोहोऱ्याएर तथा सम्बन्धित अर्को शब्दको प्रयोग मार्फत समावेशी- समावेश्य शब्दको प्रयोगद्वारा र साधारण शब्द प्रस्तुत गरेको भन्ने बुझिन्छ । यसबाट पुनरुक्ति संसक्तिले शब्द विन्यास र त्यसको अन्य शब्दसँगको आर्थी सम्बन्ध स्पष्ट पार्ने र संसक्ति सन्दर्भमा संयोजनीय सिक्कीको कार्य पूरा गर्ने देखिन्छ । यसले कोशीय संसक्तिको त्यस स्वरूपलाई जनाउँछ जहाँ सम्बन्धित दुई एकाइले समान घटनालाई दर्साउँछन् । पुनरुक्ति एकाइअन्तर्गत पुनरावृत्ति, पर्यायवाची, विपरीतार्थी, समावेशी- समावेश्य र अङ्गी-अङ्ग गरेर पाँचवटा भेद रहेका छन् ।

पुनरावृत्ति : पुनरावृत्ति भन्नाले कोशीय संसक्तिको त्यस्तो रूप हो । जहाँ उस्तै खालको शब्द वा कोशीय एकाइ एकभन्दा बढी पटक दोहोरिएको हुन्छ । “कोशीय संसक्तिको प्रत्यक्ष रूप कोशीय एकाइको पुनरावृत्ति हो” (हालिडे, १९८६, पृ. ३१०) । यसमा समान शब्दको पुनरावृत्तिले सर्वनामले जस्तै समान शृङ्खलाको सिर्जना गरेको हुन्छ । जसबाट साङ्कथनिक एकाइका बिचमा संसक्तिपरक सम्बन्ध स्थापित भएको हुन्छ । यसअन्तर्गत समान कोशीय एकाइको आवृत्तिलाई लिइन्छ । जस्तै:

राम घर जान्छ । राम खाजा खान्छ । राम पाठ पढ्छ । राम आमालाई सघाउँछ ।

पर्यायवाची : सङ्कथनमा प्रयोग भएका कोशीय एकाइका शब्दहरू बिचको समानार्थी सम्बन्धलाई बुझाउन आउने स्थिति नै पर्यायवाचीको स्थिति हो । जसले भाषिक शब्दहरूका बिचको पर्यायगत सम्बन्धलाई बुझाएको हुन्छ । यसले अभिव्यक्तिमा एउटै कोशीय एकाइको आवृत्तिगत अवस्थालाई हटाउन र भाषाको विशाल शब्द भण्डारबाट मिल्ने खालको कुनै पनि शब्द छनोट गर्न सक्ने अवस्थालाई बुझाएको हुन्छ । यसका साथसाथै साङ्कथनिक सरसता र शब्द प्रयोगगत वैविध्यमा समेत सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । यिनीहरू पाठको जुनसुकै स्थानमा पनि प्रयोग भइदिन सक्छन् । प्रयोगकर्ताले सङ्कथनलाई विस्तार गर्ने क्रममा विभिन्न किसिमका पर्यायवाची शब्दहरूको प्रयोग गर्न सक्छन् । यसअन्तर्गत पर्यायवाची संसक्तिको भूमिका अध्ययन विश्लेषणका क्रममा अन्तर्वाक्यीय वा अन्तर अनुच्छेदीय रूपमा सिङ्गो पाठअन्तर्गत जहाँ कहीं आउन सक्ने एउटै वस्तु, विषय वा कुरालाई जनाउने शब्दलाई मात्र लिइन्छ । जसले गर्दा पूर्व प्रस्तुत प्रसङ्गलाई सोही तात्पर्यमै दर्साउने काम हुन्छ । जस्तै:

यो वर्ष चुनाव हुन्छ त ?

अँ निर्वाचन हुन्छ ।

विपरीतार्थी : विपरीतार्थी भन्नाले सङ्कथनमा प्रयुक्त कोशीय एकाइका बिचको उल्टो सम्बन्ध बुझाउने अवस्था बुझिन्छ । यसमा भाषिक अवयवका बिच विरोधी सम्बन्ध स्थापित गर्ने काम भएको हुन्छ । यसले साङ्कथनिक सन्दर्भमा प्रस्तुत भनाई वा अभिव्यक्तिको विपरीत अर्थ प्रवाह गर्न भूमिका खेलेको हुन्छ ।” विपरीतार्थीले अनुभूतिजन्य

वा आनुभविक अर्थको विपरितता व्याख्या गर्दछ । ‘सुन’ र ‘चाँदी’ यस किसिमको आर्थी सम्बन्धका उदाहरण हुन्” (हालिडे र हसन, १९९१, पृ. ८०) । यसले भाषिक शब्दहरूका बिचमा समान सम्बन्ध नजनाएर असमान सम्बन्धलाई व्यक्त गरेको हुन्छ । यस अन्तर्गतका एकाइहरूमा स्वरूपगत दृष्टिले विभिन्नता पाइन्छ । स्वरूपका आधारमा श्रेणीबद्ध, परिपूरक, विलोमता र बहुविपरीतार्थी प्ररूपमा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ । जहाँ श्रेणीबद्ध विपरीतार्थीले एकअर्का बिचको तहगत भिन्नतालाई, परिपूरक विपरीतार्थीले शब्दको पूर्ण उल्टो सम्बन्धलाई, विलोमताले श्रेणीबद्ध र परिपूरकबाहेकको विरुद्धर्थकतालाई र बहुविपरीतार्थीले एउटा शब्दका अनेक विपरीतार्थीलाई दर्शाउँछ । यिनीहरूबाट सङ्कथनमा निश्चित खालको कोशीय संस्र्क्तको स्थापन हुन्छ । जस्तै :

आज राती पानी परेको थियो ।

आज दिउँसो घाम लाग्यो ।

समावेशी-समावेश्य : समावेशी- समावेश्य शब्द भन्नाले समावेशक र समावेशी शब्दका बिचको सम्बन्धलाई बुझिन्छ । समावेशी शब्दले कोशीय एकाइको अर्थ समेट्ने भाषिक एकाइलाई र समावेशित शब्दले समावेशी शब्दअन्तर्गत समेटिने विभिन्न कोशीय एकाइलाई बुझाउँदछन् । अझ भन्नुपर्दा जुन शब्दले अन्य शब्दको अर्थ आफूभित्र समेट्न सक्छ, त्यस्तो शब्दलाई समावेशक र जुन शब्दको अर्थ अर्को शब्दको अर्थमा समाहित हुने अवस्थालाई समावेशित शब्द भनिन्छ । “समावेशी सम्बन्ध साधारण वर्ग र त्यसको उपवर्गका बिचको जोडक सम्बन्ध हो । जहाँ साधारण वर्ग जनाउने एकाइलाई समावेशी र त्यसको उपवर्ग जनाउने एकाइलाई समावेशी भनिन्छ” (हालिडे र हसन, १९९१, पृ. ८०) । समावेशी शब्दले वर्गगत अर्थ र समावेश्य शब्दले स्वअर्थलाई बुझाएको हुन्छ । यस्ता खालका शब्दहरूको प्रयोगबाट अभिव्यक्तिलाई सन्दर्भ अनुकूल प्रस्तुत गर्न, विस्तार गर्न र थप सुस्पष्ट पार्न सहयोग पुग्दछ । समावेशी शब्दले आफूअन्तर्गत विभिन्न खालका शब्दहरूलाई लिन सक्ने र समावेश्य शब्दले समावेशी शब्द मातहत समेटिने अवस्थालाई दर्शाउँछन् यस्ता खालका सम्बन्धलाई उच्च र निम्न सम्बन्धका रूपमा पनि हेर्ने गरिन्छ । जस्तै:

मलाई फूल असाध्यै मन पर्छ । त्यसमध्ये लालीगुराँस भन्ने मनपर्छ ।

अङ्गी-अङ्ग : अङ्गी-अङ्ग भन्नाले प्रयोग भएका पूर्णवाची र अंशवाची शब्दका बिचको सम्बन्धलाई बुझिन्छ। यहाँ अङ्गी शब्दले कुनै व्यक्ति, प्राणी र सामग्रीलाई तथा अङ्ग शब्दले तदन्तर्गतका विभिन्न अंशहरूलाई जनाउँदछ। “अङ्गी- अङ्गले पूर्ण-अंशसम्बन्धलाई दर्शाउँदछ। जस्तै: ‘रुख’, ‘हाँगा’ र ‘जराका’ सन्दर्भमा ‘हाँगा’ र ‘जरा’ सहअङ्गी वा समावेशक शब्द ‘रुख’ का नामिक भाग हुन्छन्। यद्यपि अङ्गी-अङ्ग सम्बन्ध आभिप्रायिक (भावात्मक) सम्बन्ध जस्तो लाग्छ,” (हालिडे र हसन, १९९१, पृ.८१)। भट्ट हेर्दा समावेशी-समावेश्य र अङ्गी-अङ्ग सम्बन्ध उस्तै उस्तै जस्तो लाग्ने गर्दछ। तर पनि यसमा सूक्ष्म भिन्नता रहेको हुन्छ। यसमा सिङ्गो रुख र भाग रूपका बिच सम्बन्ध स्थापित हुन्छ। जस्तै : रुखको फेद, हाङ्गा र पात सबै सुके।

सन्निधान : सङ्कथनमा सन्निधान भन्नाले एकापसमा साथसाथै प्रयोगमा आउने एकाइहरूको सामिप्यतालाई बुझिन्छ। अथवा सङ्कथनमा प्रयोग भएका कोशीय एकाइहरूका बिचको साहचर्यात्मक सम्बन्ध नै सन्निधान हो। यसले सङ्कथनलाई एकीकृत र सार्थकता प्रदान गर्दछ। यसमा भाषिक एकाइहरू एकापसमा अन्तर्सम्बन्धित भएर सन्निधानात्मक स्थिति पैदा हुन्छ। यसले कोशीय संसक्तिको आशय ठिकसँग प्रस्तुत गर्दछ। यसमा कोशीय एकाइहरू परस्परमा गाँसिएका हुन्छन्। यस्तो अवस्थामा एकअर्का बिचमा साहचर्यात्मक सम्बन्ध स्थापित भएको हुन्छ। “सङ्कथन वा पाठमा व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिसँगसँगै रहेका हुन्छन् र यिनले एकअर्कालाई सघाउँदछन्” (हालिडे, १९९१, पृ.०३)। सन्निधानले सङ्कथनमा साथसाथै प्रयोगमा आउने एकाइका बिचको सन्निकटको अवस्थालाई बुझाउँछ। यसअन्तर्गत आउने सबै एकाइहरू एउटै विषयक्षेत्र वा परिसम्बद्ध हुने गर्दछन्। जस्तै : पुस्तकालयमा पुस्तक, पत्रपत्रिका, टेबल, कुर्सी, कम्प्युटर सबै छन्।

संसक्तिको भूमिका

सङ्कथनलाई संरचनात्मक र आर्थी दुबै दृष्टिकोणले संरचित र श्रृङ्खलित तुल्याउनका लागि संसक्तिको भूमिका रहेको हुन्छ। संसक्तिले पाठभित्रका भाषिक एकाइहरूलाई एकापसमा सम्बन्धित तुल्याउने काम गरेकोले महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। पाठमा प्रस्तुत भएका कुरालाई एकीकृत गर्न तथा पाठलाई पाठ्यात्मक बनाउनका लागि संसक्तिको

भूमिका अहम् हुन्छ । संसक्तिलाई मुख्यतः वाक्यतर सम्बन्ध जोड्न र अंशतः वाक्यात्मक विषय बुझाउन आउने युक्तिका रूपमा हेरिने भएकोले यसको भूमिका महत्त्वपूर्ण रही आएको छ । यसले भाषिक अभिव्यक्तिलाई निर्वाध रूपमा सम्प्रेषण गर्न सहयोग पुर्याएको हुन्छ । संसक्तिका कारण सङ्कथन सुसङ्गत र सार्थक हुने भएकाले यसको भूमिका अहम् मानिन्छ । संसक्तिले वस्तु र घटनाका बिचको सम्बन्ध स्थापित गर्ने भएकोले यसको महत्त्व रही आएको देखिन्छ । संसक्ति व्यवस्थाले भाषिक अभिव्यक्ति र संयोजनीयताको भूमिका निर्वाह गर्दछ । संसक्तिको भूमिकाले बुनोटको अवस्थालाई सिर्जना गर्दछ । संसक्तिले पाठ सिर्जना गर्नलाई पनि सहयोग गर्दछ । यसका माध्यमबाट अर्थलाई साङ्कथनिक गति प्रदान गर्न सहयोग पुग्दछ । संसक्तिले सङ्कथनमा प्रस्तुताको अभिवृद्धि गर्ने भएकाले पाठकहरू पाठमा प्रस्तुत विचारलाई सहजै पछ्याउन सक्ने भएकाले संसक्तिको भूमिका देखिन्छ । संसक्ति व्यवस्थाले मूलभूत रूपमा साङ्कथनिक एकाइलाई एकापसमा जोड्ने पुलको भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

सङ्कथन विश्लेषणका पद्धति

सङ्कथन विश्लेषणलाई प्रयुक्त भाषिक अभिव्यक्तिको अध्ययन गर्ने सिद्धान्त मानिन्छ । मौखिक, लिखित र साङ्केतिक रूपबाट व्यक्त सङ्कथनको वस्तुगत रूपमा अध्ययन व्याख्या विश्लेषण गरेर तार्किक निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने कुरामा सबैजसो भाषाशास्त्रीहरू एकमत छन् । तर अध्ययन विश्लेषणका सवालमा भने मतैक्ता पाइदैन । कतिपय भाषाशास्त्रीहरूले सङ्कथन विश्लेषणका लागि उर्ध्वगमन र अधोगमन पद्धति उपयोगी हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । कतिपयले यी दुबै पद्धतिलाई अवैज्ञानिक भन्दै पारस्परिक पद्धतिको वकालत गरेका छन् । यसप्रकार सङ्कथन विश्लेषण गर्दा उर्ध्वगमन, अधोगमन र पारस्परिक गरेर तीनै पद्धतिलाई अवलम्बन गर्ने गरिन्छ । यिनीहरूको संक्षिप्त परिचय यसप्रकार छः

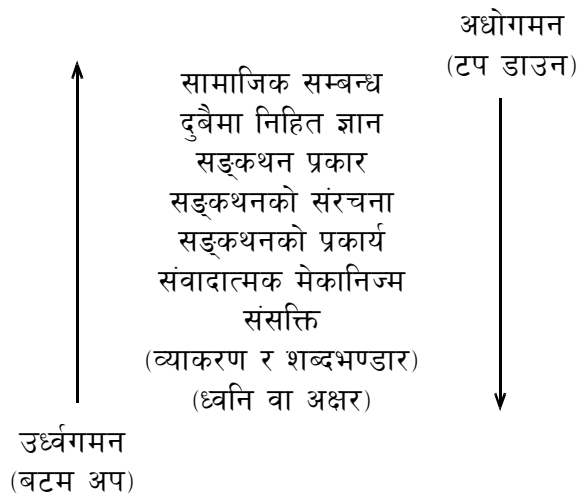
उर्ध्वगमन पद्धति

भाषाको सूक्ष्म एकाइबाट क्रमशः स्थूल एकाइतर्फ केन्द्रित भएर गरिने सङ्कथनको व्याख्या विश्लेषणलाई उर्ध्वगमन पद्धति भनिन्छ । यस पद्धतिअनुसार भाषाको क्रमशः वर्णतात्त्विक, रूपतात्त्विक, वाक्यतात्त्विक, अर्थतात्त्विक र प्रकरणपरक पक्षको अध्ययन गर्ने

गरिन्छ । यो भाषा शैक्षणिक सन्दर्भमासमेत प्रचलित रही आएको छ । “नेपाली भाषाशिक्षणको इतिहास हेर्ने हो भने पनि उर्ध्वगमन पद्धति प्रयोगको प्रभाव पाइन्छ । यस पद्धतिमा हामीले संरचनात्मक भाषिक प्रणालीमा ध्यान दिन्छौं । नेपाली भाषाशिक्षणअन्तर्गत पाठ, अभ्यास, उच्चारण, शब्दभण्डारण, र अन्य व्याकरणिक एकाइ अंशकेन्द्री दृष्टिकोणबाट निर्देशित रहेका छन्” (भुसाल, २०७८, पृ. ४६) । यसका कतिपय कमीकमजोरीहरू पनि रहेका छन् । तर पनि यो निकै पुरानो र प्रचलित दृष्टिकोण हो ।

अधोगमन पद्धति

भाषाको स्थूल एकाइबाट क्रमशः सूक्ष्म एकाइतर्फ केन्द्रित भएर गरिने सङ्कथनको व्याख्या विश्लेषणलाई अधोगमन पद्धति भनिन्छ । यसमा भाषाको सामान्य पक्षबाट विश्लेषण सुरु गरेर क्रमशः विशिष्ट पक्षको विश्लेषणमा प्रवेश गर्ने काम हुन्छ । यसलाई उर्ध्वगमनको ठिक उल्टो पद्धति मानिन्छ । “अधोगमन पद्धतिमा सन्दर्भ र वाक्यको मिश्रित अर्थमा आधारित भई अर्को वाक्यले दिने अर्थको अनुमान गरिन्छ” (ब्राउन र युल, १९९६, पृ. ८२) । यस पद्धतिमा भाषाको ठूलो एकाइबाट ससाना एकाइसम्म पुगेर सङ्कथनको व्याख्या विश्लेषण गरिन्छ । यसमा पाठकको दक्षता र सामर्थ्यको सकेसम्म सदुपयोग गरिन्छ । यस विधिका पनि केही आलोचना र कमीकमजोरीहरू देखिन्छन् । तर पनि शिक्षण सिकाइका क्रममा यस पद्धतिलाई अवलम्बन गरेको देखिन्छ । कुकले निम्नानुसारको रेखाचित्र प्रस्तुत गरेर उर्ध्वगमन र अधोगमन पद्धतिमा साङ्कथनिक व्याख्या विश्लेषण गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् :

(कुक, १९९६, पृ. ८०)

पारस्परिक पद्धति

यो पद्धति उर्ध्व र अधोगमन पद्धतिमा रहेका कमीकमजोरीहरूको आलोचना गरेर स्टानोभिकले (सन् १९८०) मा स्थापित गरेका हुन् । “पारस्परिक पद्धतिमा पाठकको एक तहमा रहेको अल्पता वा अपूर्णतालाई अर्को तहद्वारा पूर्ण गरिन्छ । उदाहरणका लागि तल्लो तहको अपूर्णतालाई माथिल्लो तहको पूर्णताले पूरा गर्न सक्छ । अझ ठोस उदाहरण लिने हो भने कठिन शब्दहरू वाक्यात्मक तहबाट समाधान हुन सक्छन्” (मिश्र, २००५, पृ.७३) । भाषाको एक वा एकभन्दा बढी तहको सँगै प्रयोग गरेर सङ्कथनको बोध र व्याख्या गर्ने पद्धतिलाई पारस्परिक पद्धति भनिन्छ । यो पद्धति विश्वव्यापी रूपमा स्थापित बन्दै गएको छ । यस पद्धतिबाट पाठकीय समस्याको समाधान भई सङ्कथनको बोध र विश्लेषण प्रक्रिया सहज तथा सरल बन्छ । यस पद्धतिले सङ्कथनमा अन्तर्भूत अर्थ पत्ता लगाउन सहयोग गर्दछ । यस पद्धतिले उर्ध्व र अधोगमन पद्धतिको अपर्याप्ततालाई पूरा गर्ने काम गर्दछ । यी तीन पद्धतिमध्ये पारस्परिक पद्धतिले उर्ध्वगमन र अधोगमन पद्धतिमा देखिएका कमीकमजोरीहरूलाई समेट्दै एकभन्दा बढी तहको प्रयोग गरेर सङ्कथनको व्याख्या गर्ने भएकाले यो बढी लोकप्रिय र विश्वव्यापी बनेको छ ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

पूर्वकार्यको पुनरावलोकनअन्तर्गत सङ्कथन विश्लेषणमा आधारित भई गरिएका कार्यको चर्चा गरिएको छ :

अधिकारी (२०६८) द्वारा गरिएको शोधकार्यमा काठमाडौँबाट प्रकाशित दसवटा वृहदाकारका दैनिक पत्रिकाका सम्पादकीयलाई सङ्कथन सिद्धान्तका आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि ट्यालिडे र हसनका संसक्ति र संयुक्ति सिद्धान्तलाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । अध्ययन विश्लेषणका रूपमा व्याख्यात्मक र विश्लेषणत्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । सम्पादकीयमा नीहित संसक्ति, संयुक्ति व्यवस्था र मानक-अमानक प्रयोगको अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखिएको उक्त शोधमा संसक्ति अध्ययनअन्तर्गत संयोजक र संसक्ति शब्दहरूको बारेमा व्याख्या विश्लेषण छ ।

अधिकारी (२०६९) द्वारा गरिएको शोधकार्यमा कथा सङ्ग्रहका कथामा अन्तर्भूत समाख्याता, सन्दर्भता, संयुक्ति व्यवस्था र संसक्ति व्यवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको यसमा व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग

गरिएको छ र संसक्तिका दृष्टिले समाविष्ट कथाहरूमा बाह्य निदर्शन कम र आन्तरिक निदर्शन बढी रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसमा समाविष्ट सम्पूर्ण कथाहरू साङ्कथनिक दृष्टिले उपयुक्त रहेको भनिएको छ ।

ज्ञवाली (२०६९) द्वारा गरिएको शोधकार्यमा रक्तिमका गतिहरू गीत सङ्ग्रहको स्वरूप देखाउनु, संसक्ति व्यवस्थाको अध्ययन गर्नु, संसक्ति व्यवस्थाको विश्लेषण गर्नु र रक्तिमका गीतहरूमा समेटिएको सन्दर्भता पहिल्याउनु जस्ता उद्देश्य राखेर तिनीहरूको बारेमा व्याख्या गरिएको छ ।

ढकाल (२०६९) द्वारा गरिएको शोधकार्यमा मैनालीका छिमेकी, परालको आगो र सहिद कथाको आख्यान संरचनालाई अभिमुखीकरण, मूल्याङ्कन, परिणाम र कथान्तक प्रतिमानका रूपमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

न्यौपाने (२०६९) द्वारा गरिएको शोधकार्यमा स्वास्थ्य क्षेत्रका पाठ्यपुस्तक, अभ्यास पुस्तिका, जानकारी पत्रिका, पर्चा, पोष्टर आदिबाट आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरी तिनमा प्रयुक्त सङ्कथनको विश्लेषण गरिएको छ । सङ्कथन विश्लेषणका लागि ह्यालिडे र हसनका सिद्धान्तहरूलाई आत्मसात् गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीहरूलाई लघु, मध्यम र बृहत् रूपमा वर्गीकरण गरेर अलग अलग अध्यायमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

काफ्ले (२०७०) द्वारा गरिएको शोधकार्यमा माधव घिमिरेको खण्डकाव्य यात्रा प्रस्तुत गर्नु, खण्डकाव्य रचनाको मुख्य प्रेरणा र प्रभावका स्रोत पहिल्याउनु, खण्डकाव्य फाँटमा घिमिरेको स्थान अङ्कन गर्नु र राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यको विधागत स्वरूप पहिल्याउनु भन्ने उद्देश्यको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

भण्डारी (२०७०) द्वारा गरिएको शोधकार्यमा कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा व्याकरणिक र शाब्दिक संसक्ति व्यवस्था, आलङ्कारिक र छन्दगत समानान्तरता, विषय क्षेत्र र सहभागीपरक संयुक्त तथा कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा पाइने विधगत आख्यान संरचनाको विश्लेषण गर्नु भन्ने उद्देश्यमा केन्द्रित भई व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

खतिवडा (२०७३) द्वारा गरिएको शोधकार्यमा दोषी चशमा कथा सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूको समाख्याताको स्थिति प्रस्तुत गर्न, संसक्ति व्यवस्थाको विश्लेषण गर्नु र दोषी चशमा कथासङ्ग्रहका कथाहरूको सन्दर्भताको व्याख्या गर्नु भन्ने उद्देश्यमा केन्द्रित भएर व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

गौतम (२०७३) द्वारा गरिएको शोधकार्यमा मुनामदन खण्डकाव्यको व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिको अध्ययन गर्नु र मुनामदन खण्डकाव्यको सन्दर्भनका प्रकारहरूको अध्ययन गर्नु भन्ने उद्देश्यमा केन्द्रित भएर व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

भुसाल (२०७५) द्वारा गरिएको शोधकार्यमा सङ्कथन विश्लेषणको सैद्धान्तिक प्रतिमान निर्माण गर्नु, आख्यानात्मक विधाहरूको संसक्तिपरक अध्ययन गर्नु, उक्त तहका आख्यानात्मक विधाहरूको संयुक्तिपरक विश्लेषण गर्नु र आख्यानात्मक विधाका पाठहरूको शैक्षणिकता समीक्षण गर्नु भन्ने उद्देश्यमा केन्द्रित भई सङ्कथनसम्बन्धी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

यसप्रकार उपर्युक्त शोधकार्यहरूमा सङ्कथनसँग सम्बन्धित विभिन्न कुराहरूको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान भएको देखिन्छ । त्यस्ता खाले अनुसन्धानले यो अनुसन्धान कार्यलाई पनि व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिका रूपमा सहयोग पुग्दछ । राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन भएको नदेखिएकाले यस अध्ययनमा उक्त कुराको रिक्तता महसुस गरेर सोसम्बन्धी अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनले सङ्कथनका क्षेत्रमा संसक्तिको योगदानलाई उजागर गरेको छ ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकनको उपादेयता

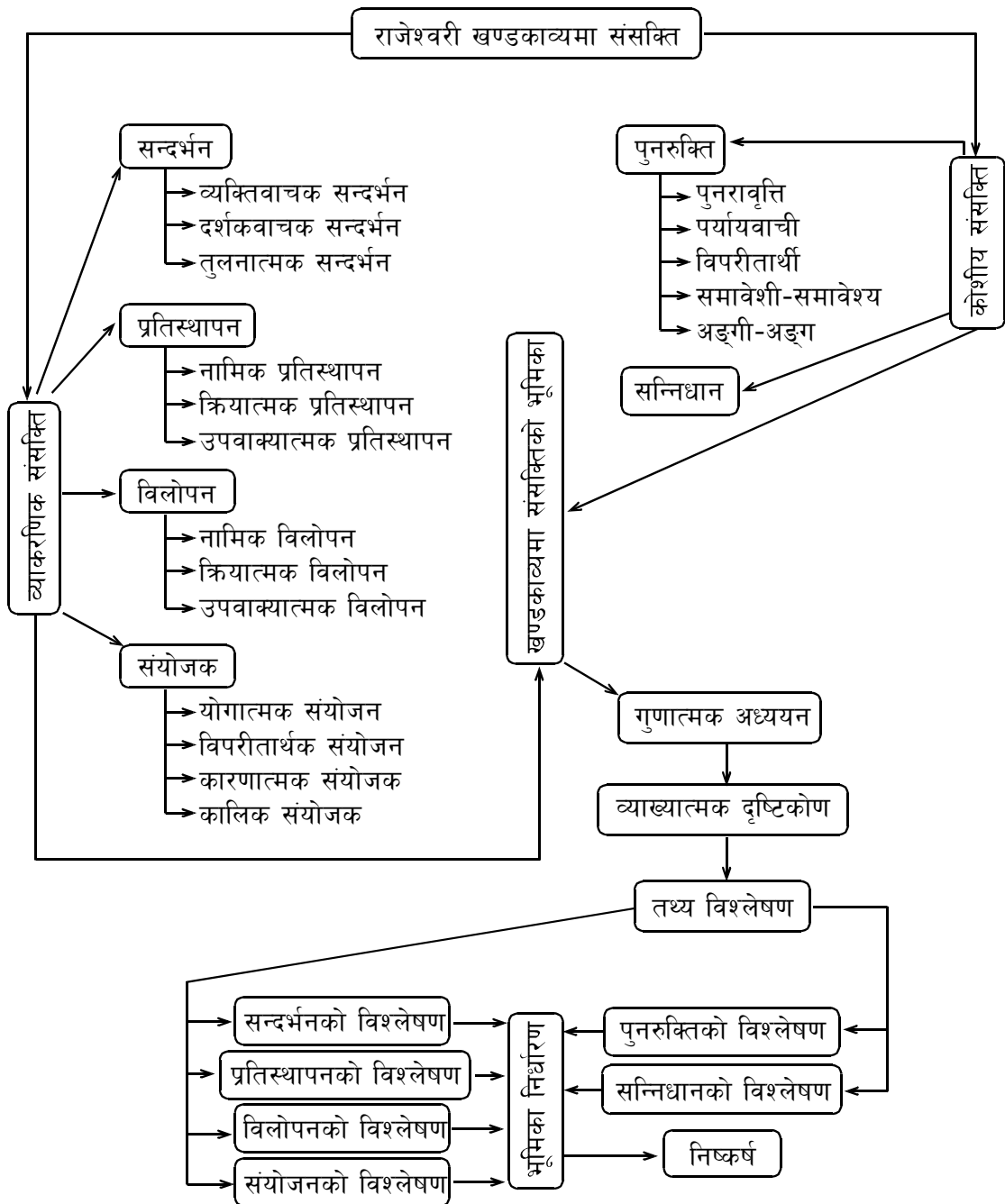
सङ्कथन विश्लेषणसँग सम्बन्धित उपर्युक्त पूर्वकार्यको पुनरावलोकनको सिंहावलोकनले गर्दा प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन कार्यलाई सहज, सरल, स्वाभाविक र आवश्यक व्याख्या विश्लेषणमा मार्गदर्शन गर्ने भएकाले यसले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने अपेक्षा गरिएको छ । उपर्युक्त शोधकार्यले यस अध्ययनलाई केही हदसम्म सहयोग गर्ने भए पनि राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययनान्तर्गत व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिको अध्ययन नभएकाले, संसक्तिका परमपरागत र गलत वर्गीकरणका आधारमा अध्ययन गरिएकाले तथा व्याकरणिक संसक्ति नमानिने निपातलाई संसक्ति भनेर अध्ययन गरिएको हुनाले अध्ययनको रिक्तता मान्दै राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन गर्दा संसक्ति व्यवस्थाको उपर्युक्त वर्गीकरणलाई आधार मानेर अध्ययन गरिने

भएकाले यसको उपादेयता प्रष्ट हुन्छ । सङ्कथन विश्लेषणसँग सम्बन्धित माथिका पूर्वकार्यका कारणले राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययनलाई सहज, सरल, स्वभाविक र मार्गदर्शन प्रदान गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने कामका लागि यो उपयोगी हुने ठानिएको छ । विभिन्न पुस्तक, लेख, कथा, गीत, स्वास्थ्य क्षेत्रमा अनुसन्धान भएको तर नेपाली काव्यको खण्डकाव्यलाई आधार बनाएर संसक्तिपरक अध्ययन भएको नदेखिएकाले प्रस्तुत अध्ययनका लागि विषय छनोट गर्न पूर्वकार्यको पुनरावलोकन उपयोगी रहेको छ । साथै पुनरावलोकन कार्य, पुनरावलोकनको अध्ययन विधि, प्रक्रिया र विश्लेषण तरिका निर्धारण गर्न उपयोगी छ ।

यसप्रकारको पुनरावलोकनको उपादेयताले प्रस्तुत अध्ययनलाई अगाडि बढाउन आवश्यक पर्ने अध्ययन विधि, प्रक्रिया र विश्लेषण गर्ने तौरतरिका आदि जस्ता कुरालाई उजागर गरेको छ ।

अवधारणात्मक ढाँचा

राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययनको अवधारणाको ढाँचा यसप्रकार छ :

उपर्युक्त ढाँचाका आधारमा प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रस्तुत व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिका विभिन्न पक्षलाई समेटिएको छ । यस क्रममा व्याकरणिक संसक्तिअन्तर्गत सन्दर्भनका व्यक्तिवाचक, दर्शकवाचक र तुलनात्मक सन्दर्भनका शब्दहरूलाई समेटेर आवश्यक व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

त्यस्तै गरेर प्रतिस्थापनका नामिक, क्रियात्मक र उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापनहरूलाई खोजेर व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । अनि विलोपनका नामिक, क्रियात्मक र उपवाक्यात्मक विलोपनका रूपमा प्रयोग भएका एकाइहरूलाई समेटेर व्याख्या विश्लेषण गर्ने काम भएको छ । संयोजकभित्रका योगात्मक, विपरीतार्थक, कारणात्मक र कालिक संयोजकहरूको खोजी गरेर तिनीहरूको बारेमा व्याख्या विश्लेषण गर्ने काम भएको छ ।

कोशीय संसक्तिअन्तर्गत पुनरुक्तिका पुनरावृत्ति, पर्यायवाची, विपरीतार्थी, समावेशी-समावेश्य र अङ्गी-अङ्ग तथा सन्निधानयुक्त एकाइहरूको खोजी गरेर तिनीहरूको बारेमा उपयुक्त व्याख्या-विश्लेषण र वर्णन गर्ने काम गरिएको छ । त्यसरी विश्लेषण गर्ने क्रममा व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिको राजेश्वरी खण्डकाव्यमा संसक्तिको के कस्तो खालको भूमिका रहेको छ ? भन्ने कुरालाई समेत समेट्ने काम भएको छ । यस्तो गर्दा गुणात्मक अध्ययन विधिका आधारमा व्याख्यात्मक दृष्टिकोणबाट तथ्यपरक व्याख्या विश्लेषणका सहायताले सन्दर्भन, प्रतिस्थापन, विलोपन, संयोजन, पुनरुक्ति र सन्निधान विश्लेषण गरेर भूमिका निर्धारणसहित निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

अध्याय तीन : अध्ययन विधि र प्रक्रिया

कुनै पनि कार्य सम्पन्न गर्नका लागि निश्चित खालका नीति, नियम, विधि, विधान, पद्धति र प्रक्रियाहरू हुने गर्दछन् । तिनै विविध खालका आवश्यकीय परिधिभित्र रहेर उक्त कार्यलाई अगाडि बढाउने गरिन्छ । प्रस्तुत शोधलाई सम्पन्न गर्नका लागि पनि केही त्यस्ता विधि र प्रक्रियाहरूलाई अवलम्बन गरिएको छ । जो यसप्रकार छन् :

दर्शनशास्त्रीय आधार

दर्शनले संसारिक कुराहरूलाई बुझ्ने काम गरेको हुन्छ । यसले संसारमा भएका सम्पूर्ण कुराहरूको बारेमा आफ्नो छुट्टै धारणा बनाएको हुन्छ । “दार्शनिकहरूले ज्ञानलाई विभिन्न प्रकारबाट प्राप्त हुन सक्ने बताएका छन्” (शर्मा एन्ड शर्मा, २०६५, पृ. ३६) । त्यसकै आधारमा त्यो दर्शन स्थापित भएको हुन्छ । त्यसैलाई दर्शनशास्त्रीय आधार भनिन्छ । यसका तर्कमीमांशा, तत्त्वमीमांशा, मूल्यमीमांशा र ज्ञानमीमांशा गरेर चार भेदहरू स्थापित छन् । यिनीहरूमध्ये तर्कमीमांशालाई वास्तविक कारणहरूको खोजी गर्ने, तत्त्वमीमांशालाई कुनै पनि अस्तित्वको अध्ययन गर्ने, मूल्यमीमांशालाई नैतिक मूल्यमान्यताको अध्ययन गर्ने र ज्ञानमीमांशालाई ज्ञानको प्रकृतिको अध्ययन गर्ने शाखाका रूपमा हेर्ने गरिएको छ । यिनै शाखाहरू मध्ये यो शोध ज्ञानमीमांशासँग सम्बन्धित छ । ज्ञानमीमांशाका पनि प्रत्यक्षवाद, यथार्थतावाद र व्याख्यावाद गरेर तीन वटा भेद छन् । तिनै तीन भेदमध्ये प्रस्तुत शोधमा व्याख्यावादलाई अवलम्बन गरिएको छ । व्याख्यावादमा कुनै पनि विषयवस्तुलाई आवश्यक तथ्य, तथ्याङ्क, उदाहरण आदिका आधारमा आवश्यक व्याख्या विश्लेषण गर्ने काम हुन्छ । व्याख्यावादलाई अवलम्बन गर्ने क्रममा राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका सङ्कथन विश्लेषणसँग सम्बन्धित व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिका कुराहरू र तिनीहरूका बिचको समीक्षण गर्न खण्डकाव्यका सबै छालभित्र समेटिएका सबै श्लोकहरूमा प्रयोग भए गरेका सङ्कथनसँग सम्बन्धित कुराहरूलाई समेटिएको छ । यसरी समेटिएका उक्त कुराहरू सङ्कथनको कुन रूप वा स्वरूपमा पर्दछन् भन्ने आधारहरूलाई उल्लेख गरेर उदाहरणसहित आवश्यक व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

अनुसन्धान ढाँचा

कुनै पनि अनुसन्धान कार्यलाई मार्ग निर्देशित गर्ने तौरतरिका विशेषलाई नै अनुसन्धान ढाँचा भनिन्छ। यस्ता अनुसन्धान ढाँचाहरू गुणात्मक, परिमाणात्मक र मिश्रित ढाँचा गरेर तीन प्रकारका छन्। प्रस्तुत शोधकार्य गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचासँग सम्बन्धित छ। यो अध्ययन भाषामा आधारित कृतिपरक अनुसन्धान भएकाले गुणात्मक ढाँचालाई आधार बनाएर सङ्कथनको संसक्तपरक सिद्धान्तलाई उपयोग गरिएको छ। भाषा विषयक अध्ययनका लागि उपयुक्त मानिने गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ। यस्तो खाले अनुसन्धानका लागि यो ढाँचा उपयुक्त मानिन्छ।

नमुना छनोट

प्रस्तुत शोध कार्यका लागि आवश्यकीय नमुना छनोटका रूपमा कवि माधव घिमिरेको 'राजेश्वरी' खण्डकाव्य नै नमुनाका रूपमा लिइएको छ। यो नमुना छनोट गुणात्मक अनुसन्धानको सम्भावनारहित नमुना छनोटअन्तर्गत सोद्देश्यमूलक नमुना छनोटसँग सम्बन्धित छ। आवश्यक नमुना छनोट कार्य गर्दा खण्डकाव्यका प्रत्येक छालका प्रत्येक श्लोकका प्रत्येक पाउमा भएका संसक्तिपरक एकाइहरूलाई छनोट गरिएको छ।

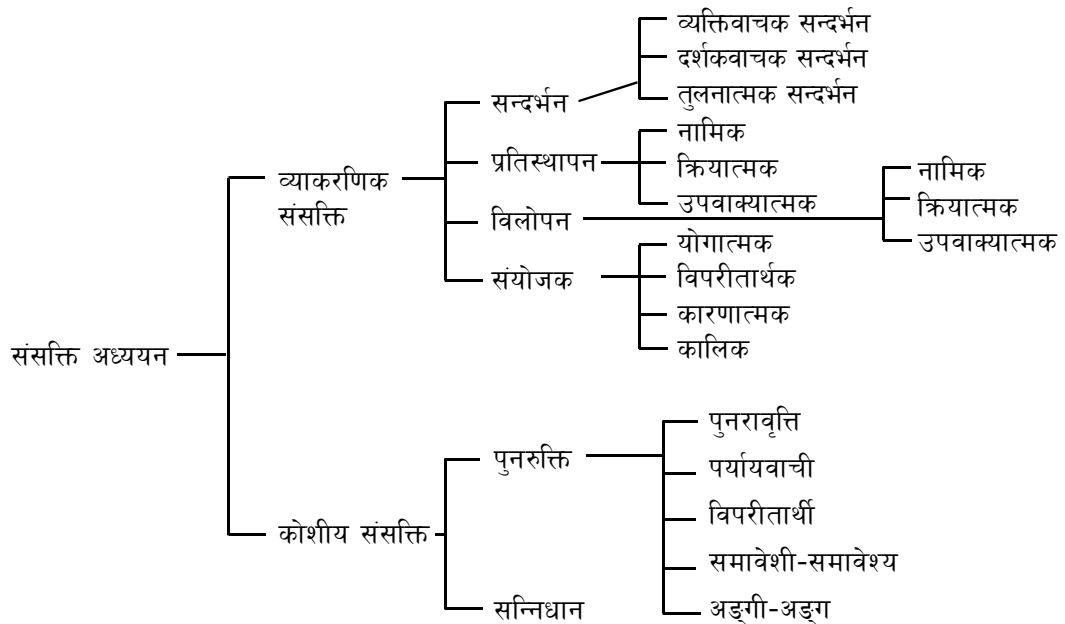
तथ्य सङ्कलन स्रोत

यस अनुसन्धानको लागि आवश्यकीय तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू प्राथमिक र द्वितीय किसिमका रहेका छन्। जसमध्ये 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ भने सङ्कथन विश्लेषणसँग सम्बन्धित विभिन्न पाठ्यपुस्तकहरू, शोधपत्रहरू, शोधप्रबन्धहरू, पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित लेखहरूलाई द्वितीय सामग्रीका रूपमा लिइएको छ। राष्ट्रकवि माधवप्रसाद घिमिरेद्वारा रचित राजेश्वरी (रचनाकाल : २०१७) एक ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित खण्डकाव्य हो। गेयात्मक विशेषताले युक्त पद्य शैलीको यस खण्डकाव्यमा जम्मा १०० वटा श्लोक छन्। ती सबै श्लोकहरूलाई तथ्य सङ्कलनका स्रोतका रूपमा लिइएको छ।

तथ्य सङ्कलनका साधन

प्रायः जसो कुनै पनि विषयवस्तुको सङ्कथन विश्लेषण गर्नका लागि सङ्कथनका दुई युक्तिहरू संसक्ति र संयुक्तिका आधारमा धेरै जसो व्याख्या-विश्लेषण गर्ने गरिएको

पाइन्छ । उक्त युक्तिहरूका अनेकन प्ररूपका आधारमा सङ्कथन विश्लेषण गर्ने काम हुन्छ । वस्तुतः यहाँ पनि प्रस्तुत शोधमा यीमध्ये संसक्तिअन्तर्गत व्याकरणिक र कोशीय संसक्ति तथा तिनका विविध भेदहरूलाई आत्मसात गरिएको छ । यस क्रममा खण्डकाव्यमा प्रयुक्त सबै खालका संसक्तियुक्त एकाइहरूलाई सङ्कलन गर्न शब्द सूचीगत टेबलको प्रयोग गरिएको हो । यसका साथै एम.ए.के. ह्यालिडे र रुकैया हसनका सङ्कथन विश्लेषण सम्बन्धी सैद्धान्तिक सिद्धान्तहरूलाई पनि मूल आधारका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधका लागि आवश्यक सामग्रीहरू सङ्कलन गर्न निम्नानुसारका सूचक वा आधारहरूको उपयोग गरिएको छ :

तथ्य सङ्कलन प्रक्रिया

प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने तथ्य सङ्कलन यसप्रकार गरिएको छ :

यो शोधकार्य नितान्त कृतिपरक अध्ययन भएकाले आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण तथ्यहरू राजेश्वरी खण्डकाव्यबाट लिइएका छन् । त्यसका लागि राजेश्वरी खण्डकाव्यलाई गहन रूपमा पठन, पुनःपठन गरियो । पठन कार्यपछि राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिसँग मेल खाने सबै शब्दहरूको टिपोट गरियो । टिपोट कार्यपछि ती शब्दहरूलाई रुजु गर्ने काम भयो । रुजु गरेपछि उक्त शब्दहरूलाई व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिपरक तत्वहरूका आधारमा वर्गीकरण गरेर राख्ने काम भयो ।

यसरी वर्गीकरण गर्दा सङ्कलित शब्दहरू तत्तत् समूहमा समेटिए-नसमेटिएको परीक्षण गरियो । परीक्षण गरेपछि अन्तिम पटक स्पष्ट रूपमा वर्गीकरणका साथ शब्दहरूलाई आवश्यक समूहमा राख्ने काम गरियो । यसप्रकार आवश्यक तथ्य सङ्कलनको प्रक्रिया पूरा गरियो ।

व्याख्या विश्लेषण

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यको सङ्कथन व्याख्या-विश्लेषणका क्रममा संस्कृत पहिचानका निम्ति एम.ए.के. ह्यालिडे र रूकैया हसन (सन् १९७६) को पाठ विश्लेषणका आधारहरूलाई अवलम्बन गरिएको छ । संस्कृतअन्तर्गत सन्दर्भन, प्रतिस्थापन, विलोपन, संयोजन, पुनरुक्ति र सन्निधान आदिको खोजी गरिएको छ । यसप्रकार हालिडे र हसनद्वारा प्रस्तुत संस्कृतपरक अध्ययनको वर्गीकरणअनुसारका शीर्षकमा केन्द्रित भएर व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । व्याख्या विश्लेषण गर्ने क्रममा आवश्यक उदाहरणसहित चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । संस्कृतपरक सिद्धान्त र आवश्यक उदाहरणलाई सम्बोधित गरी उचित व्याख्या गरिएको छ । यसरी व्याख्या विश्लेषण गरिएका व्याकरणिक र कोशीय संस्कृतका तथ्यहरूलाई तालिकामा प्रस्तुत गरी प्रतिशतमा देखाउने काम भएको छ ।

यस शोधकार्यमा खास गरेर सङ्कथन विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारको प्रयोग गरिए तापनि निर्धारित पाठको व्याख्या, विश्लेषण र वर्णन गर्दा आवश्यकताका आधारमा थप वर्णन गरिएको छ । यसक्रममा राजेश्वरी खण्डकाव्यको राम्रोसँग अध्ययन, त्यसमा उल्लेख भएको विषयवस्तुको गहिराइमा पुगेर संस्कृत व्यवस्थाका व्याकरणिक र कोशीय दुबै खाले संस्कृतलाई सकेसम्म केलाउने काम गरिएको छ । त्यसका लागि सङ्कथन विश्लेषणको सत्यापनमा पुग्नका लागि संस्कृतपरक सिद्धान्तमा आधारित भएर काव्यकृतिको विश्लेषण गर्ने क्रममा गुणात्मक ढाँचाअन्तर्गत आगमनात्मक र निगमनात्मक दुबै विधिहरूको भरपुर प्रयोग गरेर आवश्यक पर्ने केही दृष्टान्तका साथ व्याख्या- विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनको विश्वसनीयता

जुनसुकै अध्ययन अनुसन्धान कार्य गरेपछि त्यसले विश्वसनीयता र बैधताजस्ता कुराहरूलाई कायम गर्नु पर्दछ । त्यसै गरेर प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यको संस्कृतपरक अध्ययन नामक शोधकार्यमा केन्द्रित भएर गरिएको अध्ययन अनुसन्धानले विश्वसनीयता र

वैधता कायम राखेको छ भन्ने कुरामा पूर्ण विश्वस्त छु । किनभने त्यस्तो विश्वसनीयता र वैधता कायम गर्ने आधार भनेका सङ्कथन विश्लेषणसँग सम्बन्धित विभिन्न खालका पाठ्यपुस्तकहरूमा उल्लेख गरिएका विषयवस्तुहरूलाई सूक्ष्मतर ढङ्गले अध्ययन गर्दै सैद्धान्तिक रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् । त्यस्तै गरेर सङ्कथन विश्लेषणलाई आधार मानेर केही अध्येताहरूले अध्ययन अनुसन्धान गरी तयार पारिएका शोध प्रबन्धलाई मैले पनि सूक्ष्मतर ढङ्गबाट अध्ययन अनुसन्धान गरी तिनीहरूका विषयवस्तुहरूलाई पनि छोटकरीमा सैद्धान्तिक आधारका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधअध्ययनका क्रममा गरिएका जे जति कार्यहरू छन् । ती सबै कार्यहरूलाई समेटेर पटकपटक विषयविज्ञ र निर्देशकलाई देखाएर उहाँहरूले औल्याएका त्रुटिहरूलाई सच्याएर दिइएको निर्देशनलाई अवलम्बन गरेर यसलाई अन्तिम स्वरूप दिइएको छ । आदरणीय निर्देशक र विषय विज्ञका उचित सल्लाह, सुझाव, निर्देशन र परामर्शलाई हृदयङ्गम गरेर शोधकार्यको अन्तिम स्वरूप कायम गरिएको छ ।

सङ्कथन विश्लेषणसँग सम्बन्धित उपर्युक्त विभिन्न व्यक्तिहरूबाट प्रस्तुत गरिएका विभिन्न खाले पाठ्यपुस्तक र शोध प्रबन्धहरूमा भएका सङ्कथन र यसको विश्लेषणका विभिन्न खाले सिद्धान्तहरू, मूल्य, मान्यता, प्रकार, विधि, पद्धति, प्रयोग र उदाहरणजस्ता ... सम्पूर्ण कुराहरूलाई गहिरो र सूक्ष्म रूपबाट अध्ययन गर्दै त्यसैलाई अवलम्बन गरेर प्रस्तुत शोधकार्यलाई सुसम्पन्न गरेको हुँदा यो अध्ययन पूर्ण रूपमा विश्वसनीय र वैध छ भनेर भन्न सकिन्छ । अथवा संसक्ति विश्लेषणका लागि निर्धारित विधि, पद्धति, सिद्धान्त, मूल्य, मान्यता र प्रक्रिया जस्ता कुराहरूलाई आधार मान्दै यो शोधकार्य सम्पन्न गरेको हुँदा यसले अध्ययनको विश्वसनीयतालाई कायम गरेको छ ।

नैतिकताको सुरक्षण

प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन नामक शोधकार्यलाई सुसम्पन्न गर्ने सवालमा शोधकार्य गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू, अपनाइनुपर्ने सचेतता, आत्मसात गर्नुपर्ने मूल्य, मान्यता, विधि, पद्धति, प्रक्रिया, नीति, नियम, अनुशरणीय अवस्था . . . आदि जस्ता विविध पाटा र पक्षहरूलाई पूर्णतया आत्मसात गरेर यो शोधप्रबन्ध तयार पारिएको छ । यो शोधप्रबन्ध तयार पार्ने क्रममा सकेसम्म अन्य अध्येता र व्यक्तित्वहरूका प्रस्तुत

विषयवस्तुहरूलाई हुबहु रूपमा लिइएको छैन । लिने पर्ने ठाउँमा स्रोत खुलाएर मात्र राखिएको छ । कतिपय विषयवस्तुलाई आफ्नै मौलिक पाराले राख्ने काम भएको छ । अथवा अन्य व्यक्तित्वहरूका प्रस्तुत विषयवस्तुहरू समेट्ने क्रममा अवलम्बन गर्नुपर्ने सम्पूर्ण प्रक्रियाहरूलाई आत्मसात गरिएको छ । यति गर्दागर्दै पनि कहीं कतै अज्ञानताका कारण केही कमीकमजोरीहरू देखिए भने नैतिकताका आधारमा त्यसको सम्पूर्ण जिम्मेवारी लिदै नैतिकताको सुरक्षण जस्ता कुराहरूलाई प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा सकेसम्म अवलम्बन गर्ने काम भएको छ ।

अध्याय चार : राजेश्वरी खण्डकाव्यमा व्याकरणिक संसक्ति

राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययनका कुरालाई सो खण्डकाव्यमा रहेका प्रत्येक छालसँग सम्बन्धित संसक्तिलाई शृङ्खलाबद्ध रूपमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

व्याकरणिक संसक्ति

संसक्ति सिद्धान्तका अनुसार व्याकरणिक कोटिका आधारमा शब्दका गुण, स्वभाव, किसिम आदिका समान वर्गका व्यक्ति, वस्तु, स्थान आदिलाई निर्देशित गर्ने कोणबाट व्यक्त हुने संसक्तिलाई व्याकरणिक संसक्ति भनिन्छ । यो संरचनात्मक विषयसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । यसले सङ्कथनमा प्रयुक्त निर्देशक एकाइहरूलाई तिनको प्रकार्यपरक, सन्दर्भपरक आदि अर्थसँग जोडेर भाषिक अर्थ प्रदान गर्दछ । व्याकरणिक संसक्तिले सङ्कथनमा व्यक्त विषयलाई एकआपसमा सम्बन्धित तुल्याउने सिक्रीको भूमिका निर्वाह गर्दछ । मूलतः वक्ता र श्रोताका अभिव्यक्तिको अभिप्रायलाई व्याकरणिक अर्थको माध्यमबाट सङ्कथन आशयको खोज अध्ययन गर्ने काम व्याकरणिक संसक्तिमा गरिन्छ । व्याकरणिक संसक्तिअन्तर्गत सन्दर्भन, प्रतिस्थानपन, विलोपन र संयोजन पर्छन् । यिनीहरूलाई व्याकरणिक संसक्तिका सैद्धान्तिक आधारका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । यिनै आधारहरूका आधारमा राजेश्वरी खण्डकाव्यमा व्यक्त व्याकरणिक संसक्तिहरूको चर्चा परिचर्चा गरिएको छः

सन्दर्भन

सन्दर्भनका एकाइहरूलाई व्यक्तिवाचक, दर्शकवाचक र र तुलनात्मक सन्दर्भन गरेर तीन भागमा विभाजन गरी हेर्न सकिन्छ । उपर्युक्त सन्दर्भनलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा यसप्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

व्यक्तिवाचक सन्दर्भन

व्यक्तिवाचक सन्दर्भनले वा कार्यमा संलग्न सहभागीको भूमिकालाई सङ्केत गर्दछ । व्यक्तिवाचक सन्दर्भनको प्रयोग त्यसको भूमिकागत अर्थमा आधारित हुन्छ । यसबाट वक्ता, श्रोता वा विषय दर्शाउने कार्य हुन्छ । वक्ताले गरेको अभिव्यक्तिकै आधारमा व्यक्तिवाचक

सन्दर्भनलाई प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषवाचक गरी तीन भागमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको पाइन्छ ।

उपर्युक्त व्यक्तिवाचक सन्दर्भनहरू राजेश्वरी खण्डकाव्यको पाठमा पनि प्रयोग भए गरेका छन् । यिनीहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रहेर पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको पाइन्छ । ती सन्दर्भहरू पाठमा के, कहाँ, कसरी, कुन रूपमा प्रयोग भई पाठलाई सुसम्बद्धता कायम गरेका छन् भन्ने कुरालाई यसप्रकार उल्लेख गरेर हेर्न सकिन्छ :

पहिलो छालअन्तर्गत पहिलो श्लोकको दोस्रो र तेस्रो पाउमा आएका 'यै', 'र', 'तिम्रै' शब्द व्यक्तिवाचक सन्दर्भन हुन् । जसमध्ये 'यै' प्रथम र 'तिम्रै' शब्दले द्वितीय पुरुषवाचक सन्दर्भनको रूपमा काम गरेको छ । जस्तै:

हे राजेश्वरि ! पूज्य राजा महिषी हेलम्बुकी बासिनी
 ये छायामय देवदारु-वनमा ह्वौली छिपेकी तिमी
 तिम्रै श्वास बहेर शैल वनको हावा सुगन्धी छ यो
 कस्तो निर्जनमा वसन्तपुरको सौन्दर्य बन्दी भयो !

त्यस्तै तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको तिम्रो शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भअन्तर्गत द्वितीय पुरुषवाचक सन्दर्भनको काम गरेको छ । साथै चौथो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको हामी शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भअन्तर्गत प्रथम पुरुषवाचक सन्दर्भनका रूपमा काम गरेको छ । अन्तिमको पाँचौं श्लोकको पहिलो र तेस्रो पाउमा आएका यो र यो शब्दहरूले व्यक्तिवाचक सन्दर्भअन्तर्गत द्वितीयक पुरुषवाचक सन्दर्भनका रूपमा काम गरेका छन् :

उपर्युक्त व्यक्तिवाचक सन्दर्भनहरू राजेश्वरी खण्डकाव्यको पहिलो छालअन्तर्गत पहिलो, तेस्रो, चौथो र पाँचौं श्लोकअन्तर्गतका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भई यिनीहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रही खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । खण्डकाव्यलाई सम्बद्धता प्रदान गर्ने क्रममा उक्त पाउहरूमा क्रमशः आएका, यै, तिम्रै, तिम्रो, हामी, यो र यो गरेर जम्माजम्मी ६ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भनको प्रयोग भएको छ ।

दोस्रो छालअन्तर्गत पहिलो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको तिम्रो शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनका रूपमा द्वितीय पुरुषवाचक सन्दर्भनको काम गरेको छ । त्यस्तै दोस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको यै शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भअन्तर्गत दोस्रो पुरुषवाचक सन्दर्भनको काम गरेको छ । साथै तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको मैले शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत प्रथम पुरुषवाचक सन्दर्भनको काम गरेको छ । तथा चौथो श्लोकको पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउमा आएका मेरो, म, तिम्रा र आफैँ शब्दहरूको प्रथम र द्वितीयक पुरुषवाचक सन्दर्भनको काम गरेका छन् भने पाँचौँ श्लोकको पहिलो र तेस्रो पाउमा आएका यो र यै शब्दले द्वितीय पुरुषवाचक सन्दर्भनका रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त व्यक्तिवाचक सन्दर्भहरू राजेश्वरी खण्डकाव्यको दोस्रो छालअन्तर्गत पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाँचौँ श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भई यिनीहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रही खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । खण्डकाव्यको विषयवस्तुलाई सम्बद्धता कायम गर्ने क्रममा उक्त पाउहरूमा क्रमशः आएका तिम्रो, यै मैले, मेरो, म, तिम्रा, आफैँ यो र यै गरेर जम्माजम्मी ९ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भनको प्रयोग भएको छ ।

तेस्रो छालअन्तर्गत पहिलो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको म, दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा मेरो; तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा तिम्रा; चौथो श्लोकको चौथो पाउको आफू र पाँचौँ श्लोकको पहिलो र तेस्रो पाउमा आएका मेरो र मेरी शब्दहरूमध्ये म, मेरो, आफू, मेरो र मेरी शब्दहरूले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत प्रथम पुरुषवाचक तथा तिम्रा शब्दले द्वितीयक पुरुषवाचक सन्दर्भनका रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त व्यक्तिवाचक सन्दर्भहरू राजेश्वरी खण्डकाव्यको तेस्रो छालअन्तर्गतका पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाँचौँ श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भई यिनीहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रही खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । खण्डकाव्यलाई सम्बद्धता प्रदान गर्ने क्रममा खण्डकाव्यका उक्त पाउहरूमा क्रमशः म, मेरो, तिम्रा, आफू, मेरो र मेरो गरेर जम्माजम्मी छ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरूको प्रयोग भएको छ ।

पाँचौं छालअन्तर्गतका पहिलो श्लोकको दोस्रो र चौथो पाउमा प्रयोग भएका मैले र मेरो शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत प्रथम पुरुषवाचक दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको यो शब्दले तृतीय पुरुषवाचक; तेस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा प्रयोग भएको म शब्दले प्रथम पुरुषवाचक, चौथो श्लोकको तेस्रो पाउमा प्रयोग भएको मेरो शब्दले प्रथम पुरुषवाचक र पाँचौं श्लोकको दोस्रो तथा चौथो पाउमा प्रयोग भएको यो अनि म शब्दले क्रमशः द्वितीय एवम् प्रथम पुरुषवाचक सन्दर्भन शब्दका रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरू राजेश्वरी खण्डकाव्यको पाँचौं छालका पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाँचौं श्लोकको विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भई यिनीहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रही खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । खण्डकाव्यलाई सम्बद्धता प्रदान गर्ने क्रममा खण्डकाव्यका उक्त पाउहरूमा क्रमशः मैले, मेरो, यो, म, मेरो यै र म गरेर जम्मा जम्मी ७ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरूको प्रयोग भएको छ ।

छैटौं छालअन्तर्गतको पहिलो श्लोकको चौथो छाउमा आएका उनको, उनै शब्दहरूले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत तेस्रो पुरुषवाचक दोस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको तिनी शब्दले पनि व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत तेस्रो पुरुषवाचक सन्दर्भन शब्दका रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरू राजेश्वरी खण्डकाव्यको छैटौं छालका पहिलो र दोस्रो श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा आएर यिनीहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रही खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । खण्डकाव्यलाई सम्बद्धता प्रदान गर्ने क्रममा खण्डकाव्यका उक्त पाउहरूमा क्रमशः उनको, उनै र तिनी गरेर जम्माजम्मी ३ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

सातौं छालअन्तर्गतको पहिलो श्लोकको तेस्रो र पाँचौं पाउमा प्रयोग भएका हाम्रो, यिनी र तिनी शब्दहरूले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत क्रमशः प्रथम पुरुषवाचक; द्वितीयक पुरुषवाचक र तृतीय पुरुषवाचक; दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको तिनी शब्दले तेस्रो पुरुषवाचक; चौथो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएका तिम्री र ती शब्दहरूले द्वितीय पुरुषवाचक तथा तेस्रो पुरुषवाचक अनि पाँचौं श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको तिम्रो शब्दले द्वितीय पुरुषवाचक सन्दर्भन शब्दका रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरू राजेश्वरी खण्डकाव्यको सातौँ छालका पहिलो, दोस्रो, चौथो र पाँचौँ श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भई यिनीहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रही खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ। खण्डकाव्यलाई सम्बद्धता प्रदान गर्ने क्रममा खण्डकाव्यका उक्त पाउहरूमा क्रमशः हाम्रो, यिनी, तिनी, तिनी, तिम्री, ती र तिम्रो गरेर जम्मा जम्मी ७ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ।

आठौँ छालअन्तर्गत पहिलो श्लोकको तेस्रो पाउमा प्रयोग भएको यी शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत तेस्रो पुरुषवाचक, तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको त्यो शब्दले तृतीय पुरुषवाचक; चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको त्यै शब्दले तृतीय पुरुषवाचक र चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको स्वयम् शब्दले प्रथम पुरुषवाचक सन्दर्भन शब्दका रूपमा काम गरेको देखिन्छ।

उपर्युक्त व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरू राजेश्वरी खण्डकाव्यको आठौँ छालका पहिलो, तेस्रो, चौथो र पाँचौँ श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भई यिनीहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रही खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ। खण्डकाव्यलाई सम्बद्धता प्रदान गर्ने क्रममा खण्डकाव्यका उक्त पाउहरूमा क्रमशः यी, त्यो, त्यै, स्वयम् गरेर जम्माजम्मी ५ वटा व्यक्तिवाचक शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ।

नवौँ छालअन्तर्गत चौथो श्लोकको पहिलो पाउ र पाँचौँ श्लोकको तेस्रो पाउमा आएका यो तथा यिनी शब्दहरूले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनको द्वितीयक पुरुषवाचक सन्दर्भन शब्दका रूपमा काम गरेका छन्। यी शब्दहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रही खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ। खण्डकाव्यका उक्त पाउहरूमा क्रमशः यो र यी गरेर जम्मा जम्मी २ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ।

दशौँ छालअन्तर्गत पहिलो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको तिम्री शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनको द्वितीयक पुरुषवाचक; दोस्रो श्लोकका पहिलो, तेस्रो र चौथो श्लोकमा आएका हामी शब्दहरूले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनको प्रथम पुरुषवाचक सन्दर्भन शब्दका रूपमा काम गरेका छन्। यी शब्दहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रही खण्डकाव्यको संसक्ति

व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । खण्डकाव्यका उक्त पाउहरूमा क्रमशः आएका तिमी, हामी, हामी र हामी गरेर जम्माजम्मी ४ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरूको प्रयोग भएको छ ।

एघारौँ छालअन्तर्गतका पहिलो श्लोकको चौथो पाउमा आएको हाम्रै; दोस्रो श्लोकका तेस्रो र चौथो पाउमा प्रयोग भएका हाम्रो; तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको मेरो र मेरा; चौथो श्लोकको पहिलो, दोस्रो र तेस्रो पाउमा प्रयोग भएका मेरा र मलाई तथा पाँचौँ श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएका म र मेरो शब्दहरूले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत प्रथम पुरुषवाचक सन्दर्भना रूपमा काम गरेका छन् । यी सबैजसो शब्दहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रहेर खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । खण्डकाव्यका उक्त पाउहरूमा क्रमशः आएका हाम्रै, हाम्रो, हाम्रो, मेरो, मेरा, मेरा, मेरा, मलाई, म र मेरो गरेर जम्मा जम्मी १० वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरूको प्रयोग भएको छ ।

बाह्रौँ छालअन्तर्गतका दोस्रो श्लोकको चौथो पाउमा प्रयोग भएको तिम्रै; चौथो श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको तिम्रो र पाँचौँ श्लोकको तेस्रो तथा चौथो श्लोकमा प्रयोग भएका तिमी, हाम्रो अनि तिनी शब्दहरूले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत हाम्रो शब्दले प्रथम पुरुषवाचक र बाँकी अरू सबै शब्दहरूले द्वितीय पुरुषवाचक सन्दर्भनका रूपमा काम गरेका छन् । यी सबै शब्दहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रहेर खण्डकाव्यको संसक्ति पाउहरूमा क्रमशः आएका तिम्रै, तिम्रो, तिमी र हाम्रो र तिनी गरेर जम्मा जम्मी १० वटा व्यक्तिवाचक शब्दहरूको प्रयोग भएको छ ।

तेह्रौँ छालअन्तर्गत पहिलो श्लोकका पहिलो, दोस्रो र चौथो पाउमा प्रयोग भएका मेरो, मेरो, म, मेरै, दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको मैँ, चौथो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा प्रयोग भएका मेरो, तिमी र तिमी तथा पाँचौँ श्लोकको तेस्रो पाउमा प्रयोग भएको मेरो शब्दहरूमध्ये तिमी शब्दहरूले द्वितीय पुरुषवाचक अनि अरू सबै शब्दहरूले प्रथम पुरुषवाचक सन्दर्भनका रूपमा काम गरेका छन् । उपर्युक्त शब्दहरूको पाठको आन्तरिक रूपमा काम गरेका छन् । उपर्युक्त शब्दहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा गहेर खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । खण्डकाव्यका उक्त

पाउहरूमा क्रमशः प्रयोग भएका मेरो, मेरो, म, मेरै, मै, मेरो, तिमी, तिमी र मेरो गरेर जम्माजम्मी ९ वटा शब्दहरू व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दका रूपमा देखिन्छन् ।

चौधौँ छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो पाउको तिम्रो शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनको द्वितीय पुरुषवाचक; दोस्रो श्लोकको दोस्रो र तेस्रो पाउमा आएका मैले र मैले शब्दहरूले प्रथम पुरुषवाचक; तेस्रो श्लोकका दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउहरूमा प्रयोग भएका तिमी, म, तिमी र म शब्दहरूमध्ये मले प्रथम पुरुषवाचक र तिमी शब्दले द्वितीय पुरुषवाचक; चौथो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा प्रयोग भएका यिनको, म र म शब्दहरूमध्ये म शब्दले प्रथम पुरुषवाचक तथा यिनको शब्दले द्वितीय पुरुषवाचक अनि पाँचौँ श्लोकका पहिलो र तेस्रो पाउमा प्रयोग भएका म र मै शब्दहरूले प्रथम पुरुषवाचक सन्दर्भनका रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः प्रयोग भएका तिम्रो, मैले, मैले, तिमी, म, तिमी, म, यिनको, म, म, म, र मै गरेर जम्माजम्मी १२ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । उक्त शब्दहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भमा रही खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

पन्ध्रौँ छालअन्तर्गतका पहिलो श्लोकको तेस्रो पाउमा प्रयोग भएको मेरो; दोस्रो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा प्रयोग भएका मेरो, म र म शब्दहरूले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनको प्रथम पुरुषवाचक; तेस्रो श्लोकको पहिलो, दोस्रो र तेस्रो वाक्यमा प्रयोग भएका म, हामी र मेरो शब्दहरूले प्रथम पुरुषवाचक अनि पाँचौँ श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा प्रयोग भएका मैले, मैले र मेरै शब्दहरूले प्रथम पुरुषवाचक शब्दका रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भएका उल्लेखित शब्दहरूले पाठको आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भनका रूपमा रही खण्डकाव्यमा संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । यस छालमा प्रयोग भएका त्यस्ता शब्दहरू क्रमशः मेरो, म, म, त्यो, मेरो, त्यो, म, हामी, मेरो, मैले, मैले र मैले गरेर जम्माजम्मी १२ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भन शब्दहरू प्रयोग भएको देखिन्छ ।

सोह्रौँ छालअन्तर्गत पहिलो श्लोकको चौथो पाउमा आएको तिमी शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनको द्वितीय पुरुषवाचक; चौथो श्लोकको दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउमा प्रयोग भएका तिम्रो, आफ्नो, तिमी र तिमी शब्दहरूमध्ये आफ्नो शब्दले प्रथम पुरुषवाचक र

तिम्नो, तिमी तथा तिमी शब्दले द्वितीय पुरुषवाचक अनि चौथो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा आएका मैले, मैले र मेरै शब्दहरूले प्रथम पुरुषवाचक सन्दर्भनका रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त विभिन्न खालका शब्दहरू विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भई पाठमा आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भनका रूपमा रही खण्डकाव्यमा संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । यस छालमा प्रयोग भएका त्यस्ता खालका शब्दहरू क्रमशः तिमी, तिम्नो, आफ्नो, तिमी, तिमी, मैले, मैले र मेरै गरेर जम्माजम्मी ७ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भनका रूपमा प्रयोग भएका छन् ।

सत्रौँ छालको पहिलो श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको तिम्नो शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत द्वितीय पुरुषवाचक; दोस्रो श्लोकका पहिलो र तेस्रो पाउमा आएका आफू र तिम्नो शब्दले क्रमशः प्रथम र द्वितीय पुरुषवाचक; तेस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको तिम्नो; चौथो श्लोकको दोस्रो र तेस्रो पाउमा प्रयोग भएका तिमी र तिम्नो तथा पाँचौँ श्लोकको तेस्रो पाउमा आएका तिम्रै र तिमी शब्दहरूले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत द्वितीय पुरुषवाचक सन्दर्भनका रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त विभिन्न खालका शब्दहरू सत्रौँ छालका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भई पाठमा आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भनका रूपमा रही खण्डकाव्यमा संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । यस छालमा प्रयोग भएका त्यस्ता शब्दहरू क्रमशः तिम्नो, आफू, तिम्नो, तिम्नो, तिमी, तिम्नो, तिम्रै र तिमी गरेर जम्माजम्मी ७ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भनका रूपमा प्रयोग भएका छन् ।

अठारौँ छालअन्तर्गतका पहिलो श्लोकको चौथो पाउमा प्रयोग भएको तिम्रै शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत द्वितीय पुरुषवाचक; दोस्रो श्लोकको दोस्रो र चौथो पाउमा प्रयोग भएका स्वयम् र तिम्रै शब्दले क्रमशः प्रथम तथा द्वितीय पुरुषवाचक; तेस्रो श्लोकको चौथो पाउमा प्रयोग भएको तिमी; चौथो श्लोकको चौथो पाउमा प्रयोग भएको तिम्रै तथा पाँचौँ श्लोकको चौथो पाउमा प्रयोग भएका तिम्रै शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत द्वितीय पुरुषवाचक शब्दका रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त विभिन्न खालका शब्दहरू अठारौँ छालका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भई पाठमा आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भनका रूपमा रहेर खण्डकाव्यको संसक्ति व्यवस्थालाई

संयोजन गरेको देखिन्छ । यस छालमा प्रयोग भएका त्यस्ता खालका शब्दहरू क्रमशः तिम्रै, स्वयं, तिम्रै, तिमी, तिम्रै र तिम्रै गरेर जम्माजम्मी छ, वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भनका रूपमा प्रयोग भएका छन् ।

उन्नाइसौं छालअन्तर्गतका पहिलो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको यिनलाई; दोस्रो श्लोकको चौथो पाउमा आएको यिनको शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत द्वितीय पुरुषवाचक; तेस्रो श्लोकका दोस्रो र तेस्रो पाउमा आएका तिनलाई र तिम्रो शब्दहरूले क्रमशः तृतीय र द्वितीय पुरुषवाचक र चौथो श्लोकको पहिलो, दोस्रो तथा तेस्रो पाउमा प्रयोग भएका तिमी, तिमी र तिम्रो शब्दले द्वितीय पुरुषवाचक शब्दका रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भएका विभिन्न शब्दहरूले पाठमा आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भनका रूपमा रहेर खण्डकाव्यका संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गरेको देखिन्छ । यस छालमा प्रयोग भएका त्यस्ता खालका शब्दहरू क्रमशः यिनलाई, यिनको, तिनलाई, तिम्रो, तिमी, तिमी र तिम्रो गरेर जम्मा जम्मा ७ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भनका रूपमा प्रयोग भएका छन् ।

बिसौं छालअन्तर्गत तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको म शब्दले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत प्रथम पुरुषवाचक र पाँचौं श्लोकका तेस्रो र चौथो पाउमा प्रयोग भएका उनको र उनको शब्दहरूले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत तृतीय पुरुषवाचक शब्दका रूपमा काम गरेका छन् । यस छालमा प्रयोग भएका उक्त शब्दहरूले पाठमा आएर आन्तरिक र बाह्य सन्दर्भनका रूपमा खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याइएका छन् । यस छालमा प्रयोग भएका शब्दहरू क्रमशः म, उनको र उनको गरेर जम्माजम्मी ३ वटा व्यक्तिवाचक सन्दर्भनका रूपमा प्रयोग भएका छन् ।

यसप्रकार प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यका बिसौं छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भए गरेका विभिन्न शब्दहरूले खण्डकाव्यमा क्रमशः छाल १ देखि २० सम्मका प्रत्येक छालका पाँचवटै श्लोकहरूका उपर्युक्त पाउहरूमा प्रयोग भए गरेका शब्द र शब्दावलीहरू यसप्रकार रहेका छन्:

२० छालमध्ये पहिलो छालमा ५, दोस्रोमा ९, तेस्रोमा ६, चौथोमा ५ पाँचौंमा ७, छैठौंमा ३, सातौंमा ७, आठौंमा ५, नवौंमा २, दशौंमा ४, एघारौंमा १०, बाह्रौंमा १०, तेह्रौंमा ९, चौधौंमा १२, पन्ध्रौंमा १२, सोह्रौंमा ८, सत्रौंमा ८, अठारौंमा ६, उन्नाइसौंमा ७ र बिसौंमा ३ गरेर जम्माजम्मी १३८ वटा शब्दले पाठमा संसक्ति व्यवस्थाको काम गरेका छन् । उपर्युक्त शब्द र शब्दावलीहरूमध्ये सबैले व्यक्तिवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत रहेर कतिपयले प्रथम पुरुषवाचक, कतिपयले द्वितीय पुरुषवाचक र कतिपय शब्दहरूले तृतीय पुरुषवाचक सन्दर्भनको भूमिका खेलेका छन् । यसरी प्रस्तुत श्लोकहरूमा उपर्युक्त विविध खालका सन्दर्भन शब्दहरूले कार्यमा सम्बद्ध सहभागीहरू बिचको भाषिक र अर्थगत सम्बन्धलाई दर्शाउने काम गरेका छन् । ती सबै शब्दहरूले आ-आफ्नो ठाउँमा पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गर्दै व्यक्तिवाचक सन्दर्भनको रूपमा विभिन्न खाले पुरुषवाचक सन्दर्भनका रूपमा रहेर ती छालका श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा एकापसमा सशक्त भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यी शब्दहरूले खण्डकाव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु वा विषयलाई सन्दर्भित गरेर संसक्त बनाएको देखिन्छ । यो क्रममा पूर्ववर्ती विषयसन्दर्भसँग पश्चवर्ती विषयसन्दर्भलाई संयोजित गरेर संसक्ति कायम भएको छ । यसरी यो राजेश्वरी खण्डकाव्यमा विभिन्न खालका सन्दर्भन शब्दहरूको प्रयोग भएर खण्डकाव्य संसक्त बनेको देखिन्छ ।

दर्शकवाचक सन्दर्भन

दर्शकवाचक सन्दर्भन भन्नाले व्यक्ति र वस्तुको स्थान जनाउने सन्दर्भनलाई बुझिन्छ । यसलाई स्थानवाचक सन्दर्भन पनि भनिन्छ । जस्तै: यो, यी, त्यो, ती यहाँ, त्यहाँ... आदि यसका उदाहरण हुन् । सन्दर्भनलाई निकटस्थान र दूरस्थान गरी दुई भागमा विभाजन गरी हेर्न सकिन्छ । त्यस्ता स्थानवाचक सन्दर्भहरूले कसरी आफ्नो उपस्थितिमा पाठलाई सुसम्बद्धता गरेका हुन्छन् भन्ने कुरा संसक्ति व्यवस्थामा देख्न सकिन्छ । यिनीहरूले वक्ताको स्थान केन्द्री र श्रोताको स्थान केन्द्री अवस्थसँग सम्बन्ध राख्दछन् । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा दर्शकवाचक सन्दर्भनले के कस्तो भूमिका निर्वाह गरेका छन् ? भन्ने कुरालाई यसप्रकार तल उल्लेख गरी हेर्न सकिन्छ :

पहिलो छालको पहिलो श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको यै शब्दले छायामय देवदारु वनको अवस्थालाई दर्साएको छ । पाँचौँ श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको यो शब्दले एकान्तको अवस्थालाई र तेस्रो पाउमा प्रयोग भएको यो शब्दले विरहको पहाडको अवस्थालाई दर्साएको छ । यस छालमा प्रयोग भएका यी तीनवटै शब्दहरूले निकटस्थानको व्यवस्थालाई प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

दोस्रो छालको दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको यै शब्दले मर्त्यको (पृथ्वीको) अवस्थालाई दर्साएको छ । पाँचौँ श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको यो शब्दले ज्योतिको अवस्थालाई दर्साएको छ भने तेस्रो पाउमा प्रयोग भएको यै शब्दले एकान्तको अवस्थालाई दर्साएको छ । यस छालमा प्रयोग भएका ती तीनवटा शब्दहरूले निकटस्थानको अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

तेस्रो छालको पहिलो श्लोकमा आएको 'यहाँ' शब्दले हेलम्बूमा राजाको सन्देश बोकेर आएको प्रसङ्गलाई बुझाएको छ । दोस्रो श्लोकमा आएको 'त्यहाँ' शब्दले हेलम्बूका हरिया पहाडहरूमा छाया परेको स्थितिको वर्णन गरेको छ । साथै यी शब्दहरूले क्रमशः निकट स्थान र दूर स्थानको अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गर्छ ।

चौथो छालको तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको 'यो' शब्दले वसन्तपुर दरवारलाई बुझाएको छ । चौथो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको 'यो' शब्दले विरहलाई बुझाएको छ । पाँचौँ श्लोकको पहिलो पाउमा आएको 'यिनै' शब्दले कन्दरालाई बुझाएको छ । यी सबै शब्दहरूले निकटस्थानको अवस्थालाई बुझाएको छ ।

पाँचौँ छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा आएका 'जहाँ' र 'त्यहाँ' शब्दहरूले बिहानै घाम उदाउने पृथ्वीको शिर तथा शिरको सिँदूरलाई सङ्केत गरेका छन् । जसले क्रमशः दूरस्थान र निकट स्थानको अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गर्छन् । त्यस्तै गरेर तेस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको 'जहाँ' शब्दले पहाडमा रहेको गुफाको स्थानलाई सङ्केत गरेको छ भने यसले पनि दूर स्थानलाई बुझाएको छ ।

आठौँ छालको तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको त्यै शब्दले वीरलाई र चौथो पाउमा प्रयोग भएको त्यस शब्दले कीर्ति शब्दलाई बुझाएको छ । यी दुवै शब्दहरूले निकटवर्ती अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ । जस्तै :

त्यो देखीकन बार सरले राँको बनी जागिथिन्
घोडालाई उचाली एक गतिमै तर्बार त्यो नाघिथिइन्
कालो मेघ चिरेर चर् बजुली सेती त्यहाँ चम्किइन्
घन्काईकन अट्टहास- ध्वनिले पाहाड नै लम्कीथिन्

नवौँ छालको तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको 'यहाँ' शब्दले देशलाई र पाँचौँ श्लोकको चौथो पाउमा आएको 'ती' शब्दले सन्तति शब्दलाई बुझाएको छ । माथिका यी शब्दहरूले निकटवर्ती र दूरवर्ती दुबै स्थितिलाई बुझाइएको छ ।

एघारौँ छालको तेस्रो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा आएका 'यी' र 'जहाँ' शब्दले क्रमशः सूर्य र हिमचुलीलाई, चौथो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा आएका 'यहाँ' र 'यहाँ' शब्दहरूले ऋतु र सङ्गीत शब्दलाई बुझाएको छ । माथिका यी शब्दहरूले निकटवर्ती र दूरवर्ती दुबै स्थितिलाई बुझाएको छ ।

बाह्रौँ छालको दोस्रो श्लोकमा आएको 'यो' शब्दले देश शब्दलाई बुझाएको छ । माथिको यो शब्दले निकटवर्ती स्थितिलाई सङ्केत गरेको छ ।

तेह्रौँ छालको दोस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको 'यहाँ' शब्दले धर्तीलाई, चौथो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा आएका 'त्यहाँ' र 'यहाँ' शब्दले एक छेउ र दरबालाई, पाँचौँ श्लोकको पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाँचौँ पाउमा आएका 'यै' शब्दले क्रमशः हिमालको शिरलाई, रुखको हाड्गोलाई, चित् र आनन्दमय रूपलाई तथा कमलको फूललाई बुझाएको छ । माथिका यी शब्दहरूले निकटवर्ती र दूरवर्ती दुबै अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ ।

चौधौँ छालको पहिलो श्लोकको चौथो पाउमा आएको 'यहाँ' शब्दले गीर्वाणको मनलाई, दोस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको 'त्यो' शब्दले आमा छुट्टिने दिनलाई, चौथो पाउको 'त्यो' शब्दले समयलाई, तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको 'त्यो' शब्दले सुनौलो सपनालाई बुझाएको छ । माथिका यी शब्दहरूले निकटवर्ती र दूरवर्ती दुबै अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ ।

पन्ध्रौँ छालको तेस्रो श्लोकको दोस्रो र तेस्रो पाउमा आएका 'त्यो' शब्दले बालक गीर्वाणलाई, चौथो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको 'त्यै' शब्दले मुस्कानलाई, तेस्रो श्लोकको 'त्यहाँ' शब्दले ताजालाई, पाँचौँ श्लोकको पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउमा आएका 'जो'

र 'यै' शब्दले क्रमशः नयाँ सिर्जना, हृदय, म्वाइँको स्वाद र आनन्दको स्थितिको अवस्थालाई बुझाएको छ । माथिका यी शब्दहरूले निकटवर्ती र दूरवर्ती दुबै अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ ।

सोह्रौँ छालको दोस्रो श्लोकको चौथो पाउमा आएको 'त्यो' शब्दले देशको उन्नतिलाई र पाँचौँ श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको 'त्यै' शब्दले स्वर शब्दलाई बुझाएको छ । माथिका यी शब्दहरूले दूरवर्ती अवस्थालाई बुझाएको छ ।

सत्रौँ छालको दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको 'त्यै' शब्दले रानीलाई, चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको 'यै' शब्दले देशलाई र पाँचौँ श्लोकको चौथो र पाँचौँ पाउमा आएको 'यस्तै' शब्दले क्रमशः कुनै घाट र सात दिनको समयलाई बुझाएको छ । माथिका यी शब्दहरूले निकटवर्ती र दूरवर्ती दुबै अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ ।

अठारौँ छालको तेस्रो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा आएको 'यो' शब्दले क्रमशः देह र स्नेहलाई शब्दलाई बुझाएको छ । माथिका यी शब्दहरूले निकटवर्ती अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ ।

उन्नाइसौँ छालको पहिलो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको 'यो' शब्दले हृदयलाई र पाँचौँ श्लोकको पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउमा आएका 'यो' शब्दले क्रमशः एकान्त, कैलाश, क्षण र कण शब्दलाई बुझाएको छ । माथिका यी शब्दहरूले निकटवर्ती अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यका बिसौँ छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भए गरेका विभिन्न शब्दहरूले खण्डकाव्यमा क्रमशः छाल १ देखि २० सम्मका प्रत्येक छालका पाँचवटै श्लोकहरूका उपर्युक्त पाउहरूमा प्रयोग भए गरेका शब्द र शब्दावलीहरू यस प्रकार रहेका छन्:

जसमध्ये पहिलो छालमा ३, दोस्रोमा ३, तेस्रोमा २, चौथोमा ३, पाँचौँमा ३, आठौँमा २, नवौँमा २, एघारौँमा ४, बाह्रौँमा १, तेह्रौँमा ८, चौधौँमा ४, पन्ध्रौँमा ७, सोह्रौँमा २, सत्रौँमा ४, अठारौँमा २ र उन्नाइसौँमा ५ गरेर जम्माजम्मी ५५ वटा शब्दले पाठमा संसक्ति व्यवस्थाको काम गरेका छन् । उपर्युक्त शब्द र शब्दावलीहरूमध्ये सबैले दर्शकवाचक

सन्दर्भनअन्तर्गत रहेर खण्डकाव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु वा विषयलाई निकटवर्ती र दूरवर्ती रूपमा रहेर सन्दर्भनको भूमिका निभाएका छन् । यी श्लोकहरूमा उपर्युक्त विविध खालका सन्दर्भन शब्दहरूले कार्यमा सम्बद्ध सहभागीहरू बिचको भाषिक र अर्थगत सम्बन्धलाई दर्शाउने काम गरेका छन् । ती सबै शब्दहरूले आ-आफ्नो ठाउँमा पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गर्दै दर्शकवाचक सन्दर्भनको रूपमा विभिन्न खाले सन्दर्भनका रूपमा रहेर ती छालका श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा एकापसमा सशक्त भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यी शब्दहरूले खण्डकाव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु वा विषयलाई सन्दर्भित गरेर संसक्त बनाएको देखिन्छ । यसरी यो राजेश्वरी खण्डकाव्यमा विभिन्न खालका सन्दर्भन शब्दहरूको प्रयोग भएर खण्डकाव्य संसक्त बनेको देखिन्छ । खण्डकाव्यमा प्रयुक्त दर्शकवाचक सन्दर्भनहरूले विषयगत सन्दर्भ र प्रसङ्गअनुसार विभिन्न व्यक्ति, वस्तु वा विषयलाई निर्देशित गरेको देखिन्छ । ती शब्दहरूले कतै निकटवर्ती र कतै दूरवर्ती रूपमा आ-आफ्नो ठाउँमा काम गरेका छन् ।

तुलनात्मक सन्दर्भन

तुलनात्मक सन्दर्भन भन्नाले कुनै व्यक्ति, वस्तु, स्थान वा विषयको तुलना दर्शाउने सन्दर्भनलाई बुझिन्छ । यसले दुई वा दुई भन्दा बढी वस्तुका विशेषताहरूलाई एकापसमा दाँजे काम गर्दछ । यसले सहभागीसँग सम्बद्ध वा कार्यको समयगत सन्दर्भलाई समेत सङ्केत गर्दछ । त्यसैले यसलाई समयवाचक सन्दर्भन पनि भनिन्छ । यसभित्र वक्ताको आख्यान प्रस्तुतिको सङ्केतक समय र श्रोताको विचार वा सन्देश ग्रहण समय पनि पर्दछ । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भए गरेका तुलनात्मक सन्दर्भनहरूलाई यसप्रकार तल उल्लेख गरेर हेर्न सकिन्छ :

छैठौँ छालको पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो श्लोकहरूमा प्रयोग भएका क्रमशः रानीका पाउलाई कमलका फूलसँग, तिनै पाउले पहाडका खोंच र खोलाका बगरमा हिड्नु परेको, रानीको मन पनि वैशाखका न्याउली चराको मन जस्तै व्याकुल बनेको र रानीको मनमा परेको पीरलाई एकापसमा तुलना गरिएको छ ।

सातौं छालको पहिलो श्लोकको चौथो पाउमा प्रयोग भएका बनसिंहदेखि मृगिणी जस्ती शब्दहरूले रानी राजेश्वरीको फरक-फरक अवस्थालाई एकापसमा तुलना गरेको देखिन्छ । त्यस्तै पाँचौं श्लोकको पहिलो श्लोकमा प्रयाग भएका बज्रतुल्य रिसले र बज्रकी जोगिनी शब्दहरू बिचमा एकापसमा तुलना भएको पाइन्छ ।

आठौं छालको पहिलो श्लोकका पहिलो र तेस्रो श्लोकमा प्रयोग भएका 'राजा' र 'रानी' शब्दले उनीहरूको पहिलेको स्वभाविक रूप र अहिलेको जोगी- भेष तथा लट्टा र भट्टा धारी रूपका बिचको तुलना गरिएको छ । पाँचौं श्लोकको चौथो पाउमा नौलो जीवनकी र नयाँ लहरका बिचमा तुलना गरिएको छ ।

नवौं छालको दोस्रो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको 'म' शब्दलाई पहिले सानी भएको र अहिले आएर रानी भएको अवस्थसँग तुलना गरिएको छ । जस्तै :

गुल्मीका वनकुञ्ज बाल्यवयमा डुल्दा म सानी थिएँ
हम्की चामर, भल्लरीमनि बसी पैली म रानी भएँ
वैरीको मुटु काम्दथ्यो थरथरी मैले नबोले पनि
मैले जानिनँ मान्न आजतक नै आज्ञा कसैको पनि

दसौं छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा आएका 'हिजो' र 'आज' शब्दले हेलम्बूको वनको लेकको पवनमा रानीले पाएको स्वतन्त्रता र सेनापतिको नियन्त्रणमा रहेकी रानीको आजको बन्दी अवस्थाको बारेमा तुलना गरिएको छ । त्यस्तै गरेर तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको 'आशङ्का' शब्दले आसन्न विपत्तिको बारेमा तुलना गरेको देखिन्छ । पाँचौं श्लोकको पहिलो पाउमा आएको 'जीवित' र तेस्रो पाउमा आएको 'विधवा' शब्दले राजा बित्तु पूर्वको र राजा बितिसकेपछिको अवस्थालाई तुलना गरेको छ ।

एघारौं छालको पहिलो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा आएको 'पश्चिम' र 'पूर्व' शब्दले नेपालको अवस्थालाई तुलना गरेको छ । तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको 'सूर्य' शब्दले हिमचुलीको उज्यालो अवस्थालाई तुलना गरेको छ ।

चौधौं छालको तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको 'अहिले' र 'कहिले' शब्दले गीर्वाणको सानो भएको र ठूलो भएको फरक-फरक अवस्थालाई तुलना गरेको छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यका बिसौ छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भए गरेका विभिन्न शब्दहरूश खण्डकाव्यमा क्रमशः छाल ६ देखि १४ सम्म यसप्रकार रहेका छन् :

जसमध्ये छाल छैठौँमा ४, सातौँमा २, आठौँमा २, नवौँमा २, दशौँमा ५, एघारौँमा ३ र चौधौँमा २ गरेर जम्माजम्मी २० वटा शब्दले पाठमा संसक्ति व्यवस्थाको काम गरेका छन् । उपर्युक्त शब्द र शब्दावलीहरूमध्ये सबैले तुलनात्मक सन्दर्भनान्तर्गत रहेर खण्डकाव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु वा विषयलाई तुलनात्मक रूपमा रहेर सन्दर्भनको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । उक्त श्लोकहरूमा उपर्युक्त विविध खालका सन्दर्भन शब्दहरूले कार्यमा सम्बद्ध सहभागीहरू बिचको भाषिक र अर्थगत सम्बन्धलाई दर्शाउने काम गरेका छन् । ती सबै शब्दहरूले आ-आफ्नो ठाउँमा पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गर्दै तुलनात्मक सन्दर्भनको रूपमा विभिन्न खाले सन्दर्भनका रूपमा रहेर ती छालका श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा एकापसमा सशक्त भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यी शब्दहरूले खण्डकाव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु वा विषयलाई सन्दर्भित गरेर संसक्त बनाएको देखिन्छ । यसरी यो राजेश्वरी खण्डकाव्यमा विभिन्न खालका सन्दर्भन शब्दहरूको प्रयोग भएर खण्डकाव्य संसक्त बनेको देखिन्छ । खण्डकाव्यमा प्रयुक्त तुलनात्मक सन्दर्भनहरूले विषयगत सन्दर्भन र प्रसङ्गअनुसार विभिन्न व्यक्ति, वस्तु वा विषयलाई निर्देशित गरेको देखिन्छ । ती शब्दहरूले खण्डकाव्यमा विभिन्न रूपमा आ-आफ्नो ठाउँमा काम गरेका छन् ।

समग्रतः राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त सन्दर्भन संसक्तको अवस्थालाई निम्नानुसार तालिकामा देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. १

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त सन्दर्भन संसक्तिको समग्र स्थिति

सन्दर्भन संसक्ति	प्रयुक्त सङ्ख्या	प्रतिशत
व्यक्तिवाचक सन्दर्भन	१३८	६४.७८
दर्शकवाचक सन्दर्भन	५५	२५.८२
तुलनात्मक सन्दर्भन	२०	९.३८
जम्मा	२१३	१००

यसप्रकार राजेश्वरी खण्डकाव्यमा जम्मा २१३ ओटा सन्दर्भन संसक्तिको प्रयोग भएको देखिन्छ। जसमध्ये व्यक्तिवाचक सन्दर्भन संसक्तिको प्रयोग सबैभन्दा धेरै ६४.७८%, दर्शकवाचक तथा तुलनात्मक सन्दर्भन संसक्तिको प्रयोग क्रमशः २५.८२% र ९.३८% रहेको देखिन्छ।

प्रतिस्थापन

पाठमा प्रयुक्त कुनै पनि पद, पदावली, वाक्यांश, वाक्य र अनुच्छेद आदिलाई जनाउन तिनका स्थानमा आउने भाषिक एकाइद्वारा सिर्जित हुने अवस्था नै प्रतिस्थापन हो। यसमा कुनै पनि शब्दको स्थानमा सोही अर्थ प्रदान गर्ने अर्को शब्द प्रतिस्थापित हुन आउँछ। उही शब्दको कारण हुने अशोभनीयपनलाई हटाउन यसको विशेष भूमिका रहेको हुन्छ। प्रतिस्थापन विशेषतः नामको सट्टामा प्रयोग हुन आउने सर्वनामहरू नै हुन्छन्। प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त प्रतिस्थापन संसक्ति र तिनले खण्डकाव्यको संरचनालाई संसक्त तुल्याउन खोजेको अवस्थालाई यसप्रकार तल उल्लेख गरी हेर्न सकिन्छ :

नामिक प्रतिस्थापन

नामिक प्रतिस्थापन भन्नाले पाठमा प्रयुक्त नाम पद वा पदावलीका सट्टा कुनै अर्को पद वा पदावली आई सोही अनुरूपको काम सम्पादन गर्ने संसक्तिलाई बुझाउँछ। प्रस्तुत खण्डकाव्यमा नामिक प्रतिस्थापनका रूपमा प्रयोग भएका प्रतिस्थापकहरू यसप्रकार रहेका छन् :

पहिलो छालको पहिलो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको तिमी शब्दले रानीलाई; दोस्रो पाउमा आएको यो शब्दले हावालाई; दोस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको तिमी शब्दले रानीलाई; तेस्रो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा आएका तिमी र तिमी शब्दले रानीलाई र चौथो श्लोकको पहिलो चौथो पाउमा आएका तिम्रो र तिमी शब्दले रानीलाई प्रतिस्थापन गर्ने काम गरेका छन् ।

दोस्रो छालको तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको मेरो शब्दले रानीलाई प्रतिस्थापन गरेको छ । जस्तै:

मैले न्वाउनलाइ शैतलमा छन् दूधका पोखरी
तैरन्छन् जलमा जहाँ किरणका किञ्जल्क रेखा
पैलो स्वर्णिम रागबाट शिरको सिन्दुर फेटेर म
धर्ती हेर्दछु दूर रम्य हिउँमा सानन्द लेटेर म

तेस्रो छालको तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको मेरो शब्दले रानी शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

चौथो छालको श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको तिम्रो शब्दले रानी शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

पाँचौँ छालको चौथो श्लोकको पहिलो श्लोकमा आएको जो शब्दले राजालाई र पाँचौँ पाउमा प्रयोग भएका उनको र उनै शब्दले रानीलाई; दोस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको तिनी शब्दले पनि रानीलाई र पाँचौँ श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको यिनलाई शब्दले रानी शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

सातौँ छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा आएका यिनी र तिनी; श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको तिनी; तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको यी र चौथो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको ती शब्दले रानी शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

आठौँ छालको तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको त्यो शब्दले दरबारको षडयन्त्रलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

नवौं छालको पहिलो श्लोकको चौथो पाउमा प्रयोग भएको तिमी शब्दले सेनालाई र चौथो श्लोकको तेस्रो पाउमा प्रयोग भएको मलाई शब्दले रानी शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

दसौं छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको तिमी; दोस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको राजमाता; दोस्रो श्लोकमा आएको हजुरको; तेस्रो पाउमा आएको हामी; चौथो श्लोकमा आएको देवी र हामी; चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको देवी र पाँचौं श्लोकका चौथो तथा पाँचौं पाउमा आएका तिमी शब्दहरूले रानी शब्दलाई र हामी शब्दहरूले सेना शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेका छन् ।

एघारौं छालमा प्रयोग भएको ती सबैलाई शब्दावलीले अमात्य, पुरोहित, सरदार र अरू जनताको शब्दहरूलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

बाह्रौं छालमा दोस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएका बहिनी सारा शब्दावलीले सबै रानी शब्दावलीलाई प्रतिस्थापन गरेको छ । त्यस्तै चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको देवी शब्दले रानी शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

तेरौं छालको पहिलो श्लोकका चौथो पाउमा आएका सुनौला पुरी शब्दावलीले हेलम्बू शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ । तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएका दूर हिमालकी शब्दावलीले पनि हेलम्बू शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ । चौथो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको त्यहाँ शब्दले दरबार शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

चौधौं छालको पहिलो श्लोकको चौथो पाउमा प्रयुक्त तिम्रो शब्दले आमा शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ । दोस्रो श्लोकको पहिलो र चौथो पाउमा आएका त्यो दिन र त्यो बेला शब्दावलीले छुट्ने समयलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

पन्ध्रौं छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको शिशु; दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको जसको; तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको जसले; दोस्रो पाउमा आएको देवशिशु; तेस्रो पाउमा आएको बालक; चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको बालक र पाँचौं श्लोकको तेस्रो पाउमा प्रयोग भएको शिशुको शब्दहरूले गीर्वाण शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

सोह्रौं छालको पहिलो श्लोकको चौथो पाउमा प्रयोग भएको तिमीलाई; दोस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा प्रयोग भएको स्त्रीजाति; चौथो श्लोकको दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको तिम्रो; तेस्रो र चौथो पाउमा प्रयोग भएका गरी र रानी तथा पाँचौं श्लोकको चौथो पाउमा प्रयोग भएको राजमहिषी शब्दहरूले रानी शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

सत्रौं छालको पहिलो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको जो; तेस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको यौटी र चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको वीर-रमणी शब्दले रानी शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

उन्नाइसौं छालको पहिलो श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको यिनलाई र दोस्रो श्लोकको चौथो पाउमा प्रयुक्त यिनको शब्दले रानी शब्दलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

बिसौं छालअन्तर्गत दोस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको जहाँ; तेस्रो पाउमा प्रयोग भएको त्यहींनेरै र तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको यहीं नेरै शब्दलाई वाग्मतीको तिरमा शब्दावलीलाई प्रतिस्थापन गरेका छन् ।

यसप्रकार प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यका बिसौं छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा विभिन्न शब्दहरू खण्डकाव्यमा छाल १ देखि २० सम्मका प्रत्येक छालका श्लोकहरूका उपर्युक्त पाउहरूमा प्रयोग भए गरेका प्रतिस्थापनका रूपमा काम गर्ने शब्द र शब्दावलीहरू यस प्रकार रहेका छन्:

जसमध्ये पहिलो छालमा ७, दोस्रो छालमा १, तेस्रो छालमा १, चौथो छालमा १, पाँचौं छालमा २, छैठौं छालमा ३, सातौं छालमा ५, आठौं छालमा १, नवौं छालमा २, दशौं छालमा ९, एघारौं छालमा २, बाह्रौं छालमा ३, तेह्रौं छालमा ३, चौधौं छालमा ३, पन्द्रौं छालमा ७, सोह्रौं छालमा ५, सत्रौं छालमा ३, उन्नाइसौं छालमा २ र बिसौं छालमा ३ गरेर जम्माजम्मी ६३ वटा पद, पदावली र वाक्यांशले पाठमा संसक्ति व्यवस्थाको काम गरेका छन् । उपर्युक्त शब्द र शब्दावली सबैले नामिक प्रतिस्थापनअन्तर्गत रहेर खण्डकाव्यमा प्रस्तुत पद, पदावली वा वाक्यांशलाई प्रतिस्थापन गर्ने भूमिका खेलेका छन् । यसरी प्रस्तुत श्लोकहरूमा उपर्युक्त विविध खालका प्रतिस्थापक शब्दहरूले आ-आफ्नो ठाउँमा पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गर्दै प्रतिस्थापनको रूपमा विभिन्न छालका श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा एकापसमा सशक्त भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यी शब्दहरूले

खण्डकाव्यमा प्रस्तुत पद, पदावली वा वाक्यांशलाई सन्दर्भित गरेर संसक्त बनाएको देखिन्छ । यो क्रममा पूर्ववर्ती विषयसन्दर्भसँग पश्चवर्ती विषयसन्दर्भलाई संयोजित गरेर संसक्ति कायम भएको छ । यसरी यो राजेश्वरी खण्डकाव्यमा विभिन्न खालका नामिक प्रतिस्थापक शब्दहरूको प्रयोग भएर खण्डकाव्य संसक्त बनेको देखिन्छ । यहाँ पूर्ववर्ती नाम वा नामिक समूहलाई प्रतिस्थापन गरेर सोही अनुसारको कार्य गर्ने गरेर विभिन्न खालका नामिक प्रतिस्थापकहरूले खण्डकाव्यलाई संसक्त बनाउन आ-आफ्नो ठाउँबाट स-शक्त भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

क्रियात्मक प्रतिस्थापन

क्रियात्मक प्रतिस्थापन भन्नाले पाठमा प्रयोग भएको कुनै पनि क्रियापदलाई स्थानापन्न गर्न आउने संसक्त एकाइ भन्ने बुझिन्छ । यसमा प्रतिस्थापित भएको क्रियापदले पूर्वप्रयुक्त क्रियापदको अर्थ र आशयलाई कायम नै गरेको हुन्छ । कुनै पनि क्रियापदको सट्टामा अर्को क्रियापद स्थापन हुने भएकोले यसलाई क्रियात्मक प्रतिस्थापन भनिन्छ । यसले पाठेतर कुरालाई प्रतिस्थापन नगरी केवल पाठान्तरिक तथा पूर्ववाक्यीय क्रियालाई मात्रै स्थानापन्न गर्ने गर्दछ । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भए गरेका क्रियात्मक प्रतिस्थापकहरू यसप्रकार तल उल्लेख गरेर हेर्न सकिन्छ:

पहिलो छालको दोस्रो श्लोकको चौथो पाउमा आएको बोल्दिनौ क्रियापदले तेस्रो पाउमा आएको खोल्दिनौ क्रियापदलाई प्रतिस्थापन गरेको छ । जस्तै :

पैलो याम पहाडमाथि कृटिया पैलाउँदैमा गयो
दोस्रो याम बसेर वास पिँठीमा बोलाउँदैमा गयो
चौथो याम भईसक्यो तर पनी ढोका तिमी खोल्दिनौ
गाढा नीँद पन्यो कि विरहको धिक्कारले बोल्दिनौ”

पाँचौँ छालको चौथो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको बिम्भने क्रियापदले पहिलो पाउमा आएको सम्भने क्रियापदलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

छैठौँ छालको पाँचौँ श्लोकको चौथो पाउमा आएको लागि क्रियापदले तेस्रो पाउमा आएको लैजान्छ क्रियापदलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

आठौं छालको तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको उचाली शब्दले दौडाइ क्रियापदलाई र पाँचौं श्लोकको चौथो पाउमा आएको आइथिन् क्रियापदले तेस्रो पाउमा आएको छाइथिन् क्रियापदलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

नवौं छालको दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको भएँ क्रियापदले पहिलो पाउमा आएको थिएँ क्रियापदलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

एघारौं छालको पहिलो श्लोकको चौथो पाउमा प्रयोग भएको 'उठ्छ' क्रियापदले भएको छ क्रियापदलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

सत्रौं छालको दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको डाक्छ क्रियापदले पहिलो पाउमा आएको राक्छ क्रियापदलाई प्रतिस्थापन गरेको छ ।

प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यको, पहिलो, पाँचौं, छैठौं, आठौं, नवौं, एघारौं र सत्रौं छालमा गरेर जम्माजम्मी ८ वटा क्रियात्मक प्रतिस्थापक शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । यसरी यी क्रियापदहरूले अघिल्लो पाउमा आएका क्रियापदहरूको सट्टा आएर क्रियात्मक प्रतिस्थापकको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । यसप्रकार के भन्न सकिन्छ, भने राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रतिस्थापन शब्दहरूको खासै उपस्थिति रहेको देखिन्छ । विशेषतः नामिक पदहरूको प्रयोगले गर्दा खण्डकाव्यभित्रका आर्थी एकाइहरूका बिचको पारस्परिक सम्बन्धलाई संसक्त बनाएको देखिन्छ ।

उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापन

पाठमा प्रयोग भएको कुनै उपवाक्यलाई प्रतिस्थापन गर्ने संसक्ति एकाइलाई उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापन भनिन्छ । यसले पूर्वप्रस्तुत सन्दर्भलाई पुनः सन्दर्भित तुल्याउँछ । यसमा सिङ्गो उपवाक्य नै प्रतिस्थापन हुन्छ । यसको अभिव्यक्ति स्वीकारोक्ति, अस्वीकारोक्ति, निश्चयार्थक, अनिश्चयार्थक आदि शब्दमार्फत गर्ने गरिन्छ । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भए गरेका उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापन यसप्रकार तल उल्लेख गरेर हेर्न सकिन्छ :

पाँचौं छालको पहिलो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको "छोडें पर्णकुटी परेर छलमा" उपवाक्यलाई 'यो' शब्दले प्रतिस्थापन गरेको छ । जस्तै :

वैलायो किन आज एक दिनमै अम्लानको फूल यो
छोडै पर्णकुटी परेर छलामा, मैले गरै भूल यो
धर्तीको शिरमा बिहान रविले सिन्दूर हाल्छन् जहाँ
हा मेरो शिरको सिँदूर पुछिने सम्चार बोल्छन् त्यहाँ

छैठौँ छालको चौथो श्लोकको तेस्रो पाउ “देखिन्छन् जब गाउँका युवतिका आकार
हँ-हँसरी” उपवाक्यलाई चौथो पाउको ‘त्यो’ शब्दले प्रतिस्थापन गरेको छ ।

आठौँ छालको तेस्रो श्लोकको चौथो पाउ “लामो बार लगाइ बीच पथमै भाला
तर्बारको” उपवाक्यलाई तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउको ‘त्यो’ शब्दले प्रतिस्थापन गरेको छ ।

तेरौँ छालको चौथो श्लोकको तेस्रो पाउको “देऊ केवल एक छेउ” उपवाक्यलाई
सोही पाउको ‘त्यहाँ’ शब्दले प्रतिस्थापन गरेको छ ।

यसप्रकार राजेश्वरी खण्डकाव्यमा जम्माजम्मी चारवटा उपवाक्यात्मक
प्रतिस्थापकहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । यिनीहरू खण्डकाव्यका पाँचौँ, छैठौँ, आठौँ र तेह्रौँ
छालका उपर्युक्त श्लोकहरूमा आएर माथि उल्लेखित उपवाक्यहरूलाई प्रतिस्थापक गरेर
खण्डकाव्यको पूर्वपश्च विषयलाई संयोजन गरेर संसक्ति स्वरूप कायम गरेको देखिन्छ ।

समग्रतः राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त प्रतिस्थापन संसक्तिलाई निम्नानुसार
तालिकामा देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. २

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त प्रतिस्थापन संसक्तिको समग्र स्थिति

प्रतिस्थापन संसक्ति	प्रयुक्त सङ्ख्या	प्रतिशत
नामिक प्रतिस्थापन	६६	८४.६१
क्रियात्मक प्रतिस्थापन	८	१०.२५
उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापन	४	५.१२
जम्मा	७८	१००

यसप्रकार राजेश्वरी खण्डकाव्यमा जम्मा ७८ ओटा प्रतिस्थापन संसक्तिको प्रयोग भएको देखिन्छ। जसमध्ये नामिक प्रतिस्थापन संसक्तिको प्रयोग सबैभन्दा धेरै ८४.६१%, क्रियात्मक तथा उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापन संसक्तिको क्रमशः १०.२५% र ५.१२% रहेको देखिन्छ।

विलोपन

विलोपन भन्नाले भाषिक संरचनामा एक वा एकभन्दा बढी तत्त्वहरूलाई हटाइएको वा नराखिएको भन्ने अवस्थालाई बुझिन्छ। पाठमा प्रयुक्त कुनै पद, पदावली र वाक्यांशलाई शून्य रूपमा दर्शाउनु विलोपन हो। यो भाषिक एकाइलाई सम्बोधन गर्ने अर्को सम्बन्ध सूत्रका रूपमा प्रयोग हुन्छ। यसले वाक्य वा उपवाक्यमा रहेको नामिक पद वा क्रिया आदि शब्दलाई आफ्नो निश्चित स्थानमा प्रयोग नगरी अध्याहारबाट तिनको अर्थ सङ्गति कायम हुने गरी आवृत्ति हुने संरचनाको उपस्थिति नगराउने प्रक्रियालाई बुझाउने गर्छ। यो त्यस्तो संसक्ति हो; जुन कुनै विषयको व्याख्या कथनपछि घटित हुन्छ। यसमा पद, पदावली वा उपवाक्यात्मक एकाइहरूको लोप हुन्छ। यसको पूर्तिका लागि मूलतः पूर्व प्रस्तुत घटनालाई आधार मान्नुपर्ने हुन्छ। भाषा वैज्ञानिक हालिडे र हसन (सन् १९७६/१९९१) ले यसका नामिक, क्रियात्मक र उपवाक्यात्मक प्ररूप उल्लेख गरेका छन्। यिनै प्ररूपका आधारमा प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भए गरेका विलोपनहरूलाई यस प्रकार उल्लेख गरेर हेर्न सकिन्छ:

नामिक विलोपन

नामिक विलोपन भन्नाले कुनै पनि नाम वा नाम पदावलीको लोप हुने स्थिति भन्ने बुझिन्छ। यसमा पूर्वप्रस्तुत शीर्ष नामको लोप भएर त्यसको ठाउँ खाली रहेको हुन्छ। यस्तो अवस्थामा निर्देशक, सङ्ख्या एवम् गुणवाचक विशेषणको प्रयोग हुन्छ। यस खण्डकाव्यमा प्रयोग भए गरेका नामिक विलोपनहरू यसप्रकार छन् :

पहिलो छालको दोस्रो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा 'हामीलाई' शब्दको लोप भएको छ। त्यस्तै गरेर चौथो पाउमा 'तिमी' शब्दको लोप भएको छ। जस्तै :

वैलायो किन आज एक दिनमै अम्लानको फूल यो
छोडै पर्णकुटी परेर छलामा, मैले गरै भूल यो
धर्तीको शिरमा बिहान रविले सिन्दूर हाल्छन् जहाँ
हा मेरो शिरको सिँदूर पुछिने सम्चार बोल्छन् त्यहाँ

तेस्रो छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो पाउमा 'म' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै
गरेर चौथो श्लोकमा 'तिमी' शब्दको लोप भएको छ । तेस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा 'तिमी'
शब्दको लोप भएको छ । चौथो श्लोकको तेस्रो पाउमा 'तिमीले' शब्दको लोप भएको छ ।
पाँचौँ श्लोकको चौथो तेस्रो पाउमा 'तिमी' शब्दको लोप भएको छ ।

चौथो छालको चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा 'तिमीले' शब्दको लोप भएको छ ।
त्यस्तै गरेर दोस्रो पाउमा 'तिमी' शब्दको लोप भएको छ ।

पाँचौँ छालको दोस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा 'म' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै
गरेर तेस्रो पाउमा पनि 'म' शब्दको लोप भएको छ । पाँचौँ श्लोकको पहिलो पाउमा 'म'
शब्दको लोप भएको छ ।

छैठौँ छालको पहिलो श्लोकको दोस्रो पाउमा 'रानीले' शब्दको लोप भएको छ ।
त्यस्तै गरेर दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा 'रानीको' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै तेस्रो
पाउमा 'रानी' शब्दको लोप भएको छ । तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा 'रानीका' शब्दको
लोप भएको छ ।

सातौँ छालको तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा 'रानीले' शब्दको लोप भएको छ ।

आठौँ छालको पहिलो श्लोकको दोस्रो पाउमा 'राजा' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै
गरेर दोस्रो पाउमा 'राजासँगै' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा
'रानी' शब्दको लोप भएको छ । दोस्रो पाउमा 'रानीले' शब्दको लोप भएको छ । साथै पाँचौँ
श्लोकको पहिलो पाउमा 'रानीले' शब्दको लोप भएको छ । दोस्रो पाउमा 'रानी' शब्दको
लोप भएको छ । यसका साथै चौथो र पाँचौँ पाउमा 'यिनी' शब्दको लोप भएको छ ।

नवौँ छालको पहिलो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा क्रमशः 'म' र 'मेरो' शब्दको
लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर दोस्रो श्लोकका दोस्रो पाउमा 'दर्बारमा' शब्दको लोप भएको छ ।

दशौं छालको पहिलो श्लोकको चौथो पाउमा 'रानीका' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर दोस्रो श्लोकका तेस्रो पाउमा 'हजुरको' शब्दको लोप भएको छ । साथै तेस्रो श्लोकका पहिलो पाउमा 'रानीको' शब्दको लोप भएको छ ।

एघारौं छालको पहिलो श्लोकको दोस्रो र तेस्रो पाउमा क्रमशः 'हामी' र 'नेपालमा' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर दोस्रो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा 'हाम्रा' र 'हाम्रा' शब्दको लोप भएको छ । साथै तेस्रो श्लोकका चौथो पाउमा 'म' शब्दको लोप भएको छ । चौथो श्लोकका चौथो पाउमा 'म' शब्दको लोप भएको छ । अन्तिमको पाँचौं श्लोकको दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउमा क्रमशः 'मेरा', 'म' र 'म' शब्दहरूको लोप भएको छ ।

बाह्रौं छालको पहिलो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा क्रमशः 'तिमी' र 'तिमीले' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर दोस्रो श्लोकका चौथो पाउमा 'तिमी' शब्दको लोप भएको छ । साथै तेस्रो श्लोकका दोस्रो पाउमा 'तिनले' शब्दको लोप भएको छ ।

तेह्रौं छालको तेस्रो श्लोकका पहिलो र तेस्रो पाउमा 'म' र 'म' शब्दको लोप भएको छ । साथै चौथो श्लोकका तेस्रो पाउमा 'म' शब्दको लोप भएको छ ।

चौधौं छालको पहिलो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा क्रमशः 'तिमी' र 'तिमीले' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर दोस्रो श्लोकका पहिलो, दोस्रो र तेस्रो पाउमा क्रमशः 'तिमीले', 'तिमी' र 'तिमी' शब्दको लोप भएको छ । साथै तेस्रो श्लोकका पहिलो पाउमा 'तिमी' र तेस्रो पाउमा 'आमा' शब्दको लोप भएको छ ।

पन्ध्रौं छालको पहिलो श्लोकको पहिलो पाउमा 'आफ्ना' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर दोस्रो श्लोकका पहिलो पाउमा 'मेरो' शब्दको लोप भएको छ । साथै तेस्रो श्लोकका तेस्रो पाउमा 'मेरो' र चौथो पाउमा 'मेरो' शब्दको लोप भएको छ ।

सोह्रौं छालको पहिलो श्लोकको पहिलो, दोस्रो र तेस्रो पाउमा क्रमशः 'आर्यघाटमा', 'सबै' र 'रानी' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर तेस्रो श्लोकका पहिलो पाउमा 'तिमी' शब्दको लोप भएको छ ।

सत्रौं छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो श्लोकका चौथो पाउमा 'तिमी' शब्दको लोप भएको छ ।

बिसौं छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो पाउमा 'रानीको' शब्दको लोप भएको छ ।
त्यस्तै गरेर दोस्रो श्लोकका पहिलो पाउमा पनि 'रानीको' शब्दको लोप भएको छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यका माथिका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भए गरेका नामिक विलोपनका शब्द र शब्दावलीहरू यस प्रकार रहेका छन्:

जसमध्ये पहिलो छालमा ३, दोस्रो छालमा ०, तेस्रो छालमा ५, चौथो छालमा २, पाँचौं छालमा ३, छैठौं छालमा ४, सातौं छालमा १, आठौं छालमा ७, नवौं छालमा ३, दशौं छालमा ३, एघारौं छालमा ९, बाह्रौं छालमा ४, तेह्रौं छालमा ३, चौधौं छालमा ७, पन्ध्रौं छालमा ४, सोह्रौं छालमा ४, सत्रौं छालमा १, अठारौं छालमा ०, उन्नाइसौं छालमा ० र बिसौं छालमा २ गरेर जम्माजम्मी ६१ वटा पदले पाठमा संसक्ति व्यवस्थाको काम गरेका छन् । उपर्युक्त शब्द र शब्दावली सबैले नामिक विलोपनअन्तर्गत रहेर खण्डकाव्यमा प्रस्तुत पद, पदावली लाई विलोपन गर्ने भूमिका खेलेका छन् । यसरी प्रस्तुत श्लोकहरूमा उपर्युक्त विविध खालका विलोपक शब्दहरूले आ-आफ्नो ठाउँमा पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गर्दै नामिक विलोपनको रूपमा विभिन्न छालका श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा एकापसमा सशक्त भूमिका खेलेका छन् । यी शब्दहरूले खण्डकाव्यमा प्रस्तुत पद, पदावलीलाई विलोपनका रूपमा सन्दर्भित गरेर संसक्त बनाएको देखिन्छ । यो क्रममा पूर्ववर्ती विषयसन्दर्भसँग पश्चवर्ती विषयसन्दर्भलाई संयोजित गरेर संसक्ति कायम भएको छ । यसरी यो राजेश्वरी खण्डकाव्यमा विभिन्न खालका नामिक विलोपक शब्दहरूको प्रयोग भएर खण्डकाव्य संसक्त बनेको देखिन्छ । यहाँ पूर्ववर्ती नाम वा नामिक समूहलाई विलोपन गरेर सोही अनुसारको कार्य गर्ने गरेर विभिन्न खालका नामिक विलोपकहरूले खण्डकाव्यलाई संसक्त बनाउन आ-आफ्नो ठाउँबाट सशक्त भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

क्रियात्मक विलोपन

क्रियात्मक विलोपन भन्नाले क्रिया वा क्रिया पदावलीको लोप हुने अवस्था बुझिन्छ । खास गरेर यसमा पूर्व र पश्च क्रिया समूहबाट शब्दको पूर्वानुमान लगाउने काम हुन्छ । विशेष गरेर यो सम्बन्धित उपवाक्यका लोप तत्त्व क्रिया या क्रिया तत्त्वसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । जुन क्रियाको पहिचान पूर्वकथन, घटना र वाक्यमा आधारित रहेको

हुन्छ । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा भएका क्रियात्मक विलोपहरू निम्नानुसार उल्लेख गरेर हेर्न सकिन्छ :

पहिलो छालको पहिलो श्लोकको पहिलो पाउमा 'हौ' क्रियापदको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा 'छ' क्रियापदको लोप भएको छ ।

दोस्रो छालको दोस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा 'छ' क्रियापदको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर तेस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा 'आएँ' क्रियापदको लोप भएको छ । पाँचौँ श्लोकको पहिलो पाउमा 'थियो' क्रियापदको प्रयोग भएको छ ।

तेस्रो छालको पहिलो श्लोकको चौथो पाउमा 'छु' क्रियापदको लोप भएको छ । जस्तै :

राजाको म हुँ दूत, अन्तपुरको विश्वासको पात्र हुँ
पश्चात्ताप परी शरीर उनको कस्तो भयो के कहूँ
आएको छु यहाँ महाविरहको सन्देश बोकीकन
गाएको नरमाइला प्रहरमा वीणा रुलाईकन

चौथो छालको दोस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा 'दियो' क्रियापदको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर तेस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा 'गरे' क्रियापदको लोप भएको छ । पाँचौँ श्लोकको पहिलो पाउमा 'छन्' क्रियापदको प्रयोग भएको छ ।

पाँचौँ छालको तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा 'गरी' क्रियापदको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर तेस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा पनि 'गरी' क्रियापदको लोप भएको छ । पाँचौँ श्लोकको तेस्रो पाउमा 'छ' क्रियापदको प्रयोग भएको छ ।

छैठौँ छालको पाँचौँ श्लोकको चौथो पाउमा 'फुल्ल' क्रियापदको प्रयोग भएको छ ।

सातौँ छालको दोस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा 'सुतिन्' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै दोस्रो पाउमा 'उठिन्' क्रियापदको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर चौथो श्लोकको चौथो पाउमा पनि 'गर' क्रियापदको लोप भएको छ ।

दशौँ छालको पाँचौँ श्लोकको दोस्रो पाउमा 'थियो' क्रियापदको लोप भएको छ ।

बाह्रौं छालको तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा 'लगाई' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै चौथो पाउमा 'गरी' क्रियापदको लोप भएको छ । त्यस्तै गरेर पाँचौं श्लोकको तेस्रो पाउमा 'बन्यौ' क्रियापदको लोप भएको छ ।

तेह्रौं छालको पहिलो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा 'छ' र 'छ' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा 'हुँ' क्रियापदको लोप भएको छ भने चौथो पाउमा 'बनेँ' शब्दको लोप भएको छ ।

चौधौं छालको चौथो श्लोकको दोस्रो पाउमा 'छन्' क्रियापदको लोप भएको छ ।

पन्ध्रौं छालको तेस्रो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा 'छौ' र 'हो' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा 'छ' क्रियापदको लोप भएको छ । भने पाँचौं श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा 'थिए' र 'थिए' शब्दको लोप भएको छ ।

सत्रौं छालको चौथो श्लोकको तेस्रो पाउमा 'हो' शब्दको लोप भएको छ । पाँचौं श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा 'हो' र 'भए' शब्दको लोप भएको छ ।

अठारौं छालको चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा 'छ' शब्दको लोप भएको छ ।

उन्नाइसौं छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो पाउमा 'दिन्छ' शब्दको लोप भएको छ ।

बिसौं छालको दोस्रो श्लोकको दोस्रो र चौथो पाउमा क्रमशः 'छ' र 'छ' शब्दको लोप भएको छ । त्यस्तै चौथो श्लोकको दोस्रो र चौथो पाउमा 'लाग्छ' र 'सके' क्रियापदको लोप भएको छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यका माथिका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भए गरेका क्रियात्मक विलोपनका शब्दहरू यस प्रकार रहेका छन् :

जसमध्ये पहिलो छालमा २, दोस्रो छालमा ३, तेस्रो छालमा १, चौथो छालमा ३, पाँचौं छालमा ३, छैठौं छालमा १, सातौं छालमा ३, आठौं छालमा ०, नवौं छालमा ०, दशौं छालमा १, एघारौं छालमा ०, बाह्रौं छालमा ३, तेह्रौं छालमा ४, चौधौं छालमा १, पन्ध्रौं छालमा ५, सोह्रौं छालमा ०, सत्रौं छालमा ३, अठारौं छालमा १, उन्नाइसौं छालमा १ र बिसौं छालमा ४ गरेर जम्माजम्मी ३९ वटा पदले पाठमा संसक्ति व्यवस्थाको काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त शब्द सबैले क्रियात्मक विलोपनअन्तर्गत रहेर खण्डकाव्यमा प्रस्तुत पदलाई विलोपन गर्ने भूमिका खेलेका छन् । यसरी प्रस्तुत श्लोकहरूमा उपर्युक्त विविध खालका क्रियात्मक विलोपक शब्दहरूले आ-आफ्नो ठाउँमा पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गर्दै क्रियात्मक विलोपनको रूपमा विभिन्न छालका श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा एकापसमा सशक्त भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यी शब्दहरूले खण्डकाव्यमा प्रस्तुत पदलाई विलोपनका रूपमा सन्दर्भित गरेर संसक्त बनाएको देखिन्छ । यो क्रममा पूर्ववर्ती विषयसन्दर्भसँग पश्चवर्ती विषयसन्दर्भलाई संयोजित गरेर संसक्ति कायम भएको छ । यसरी यो राजेश्वरी खण्डकाव्यमा विभिन्न खालका क्रियात्मक विलोपक शब्दहरूको प्रयोग भएर खण्डकाव्य संसक्त बनेको देखिन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा लुप्त रहेका उक्त क्रियापदहरूलाई खण्डकाव्यमा प्रस्तुत विषयसन्दर्भ र आसयका आधारमा पहिचान गर्ने काम गरिएको हो । उक्त पदहरू खण्डकाव्यमा लुप्त भए पनि क्रियाको भाव वा आशयलाई भने बोध गर्न सकिन्थ्यो । यहाँ केही त्यस्ता क्रियापदलाई विलोपन गरेर राखेका भए पनि सोही अनुसारको कार्य गर्ने गरेर विभिन्न खालका क्रियात्मक विलोपकहरूले खण्डकाव्यलाई संसक्त बनाउन आ-आफ्नो ठाउँबाट स-शक्त भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

उपवाक्यात्मक विलोपन

उपवाक्यात्मक विलोपन भन्नाले पाठमा प्रयुक्त कुनै उपवाक्यको लोप हुनु भन्ने बुझिन्छ । यसमा उपवाक्यमा अन्तर्भूत उद्देश्य र विधेय तत्त्वअन्तर्गतका एकाधिक तत्त्वहरूको लोप हुन्छ । लेख्यभन्दा कथ्य सङ्कथनमा यसको प्रयोग बढी हुने गर्दछ । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा एउटा उपवाक्यात्मक विलोपको प्रयोग भएको देखिन्छ, जो यसप्रकार छ :

छाल पन्ध्रअन्तर्गत दोस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा प्रयोग भएको 'यै' शब्दले "मेरो बालकको म हेर्छु मुख हे" उपवाक्यलाई प्रतिस्थापन गरेको छ । जस्तै :

मेरो बालकको म हेर्छु मुख हे- धोको छ यही अन्तिम
 एकै चुम्बनको निमित्त जसको पर्खीरहेकी छु म
 आँधीको पुतली अडिन्छ, जसरी आधै पँखेटा चरी
 वैशाखी सुनफूललाई मुखले छोऊँ कि छोऊँ सरी

समग्रतः राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त विलोपन संसक्तिलाई निम्नानुसार तालिकामा देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. ३

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त विलोपन संसक्तिको समग्र स्थिति

विलोपन संसक्ति	प्रयुक्त सङ्ख्या	प्रतिशत
नामिक विलोपन	६१	६०.३९
क्रियात्मक विलोपन	३९	३८.६१
उपवाक्यात्मक विलोपन	१	०.९९
जम्मा	१०१	१००

यसप्रकार राजेश्वरी खण्डकाव्यमा जम्मा १०१ ओटा विलोपन संसक्तिको प्रयोग भएको देखिन्छ । जसमध्ये नामिक विलोपन संसक्तिको प्रयोग सबैभन्दा धेरै ६०.३९%, क्रियात्मक तथा उपवाक्यात्मक विलोपन संसक्तिको प्रयोग क्रमशः ३८.६१% र ०.९९% रहेको देखिन्छ ।

संयोजन

संयोजन भन्नाले पाठमा प्रयुक्त भाषिक तत्त्वहरूलाई एकापसमा जोड्ने काम बुझिन्छ । दुई वा दुईभन्दा बढी वाक्यांश वा वाक्यहरूलाई आपसमा जोडेको अवस्था नै संयोजन हो । संयोजक संसक्तिले सङ्कथनमा यसको भूमिका निभाएको हुन्छ । यसले सङ्कथनभित्रका वाक्यांश वा पद, पदावली, उपवाक्य वा अनुच्छेद आदिलाई समुच्चयता प्रदान गरेको हुन्छ । सङ्कथनमा शब्दहरूले समानता, विपरितता, सम्भाव्यता, कार्यकारण, विकल्प, परिणति, क्रम वा शृङ्खला, समुच्चय, सापेक्षता, अवस्था आदि अर्थ बुझाउने क्रममा दुई वा दुईभन्दा बढी भाषिक एकाइलाई एकापसमा जोड्ने काम गर्दछन् । तथापि, परन्तु, तैपनि, तापनि, अपितु आदि संयोजक शब्दहरूले सङ्कथनमा वाक्य वा उपवाक्यका बिच विपरित सम्बन्ध कायम गरी वाक्य संरचनाका माध्यमबाट सङ्कथन विस्तार गर्दछन् । त्यस्तै र, अनि, पनि, तथा, साथै, त्यस्ता संयोजक शब्दहरूले समुच्चयबोधी भाषिक

एकाइलाई जोड्ने काम गर्दछन् । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भए गरेका उक्त संयोजकहरूलाई निम्नानुसार तल उल्लेख गरी हेर्न सकिन्छ :

योगात्मक संयोजक

योगात्मक संयोजक भन्नाले दुई वा दुईभन्दा बढी शब्द वा उपवाक्य र वाक्यलाई एकआपसमा योजन गर्न आउने संसक्ति रूपमा बुझिन्छ । यसले साङ्कथनिक सन्दर्भमा प्रस्तुत कुनै अभिव्यक्तिमा अतिरिक्त सूचना थप्ने कामका लागि प्रयोग गरिने संयोजक संसक्तिलाई बुझाउँछ । समान अर्थ प्रकृतिका फरक-फरक खण्डमा रहेका व्याकरणिक भाषिक अंशहरूलाई संयोजन गर्न यस प्रकारको योगात्मक संयोजकले विशेष भूमिका खेलेको हुन्छ । खास गरेर यसले पाठको भागलाई सङ्केत गर्दछ । यो नयाँ वाक्यांश वाक्यको सुरुमा प्रयोग भई वाक्यान्तरिक जोडाइको काम गर्ने भन्दा जटिल वाक्यान्तरिक र वाक्यत्तर संयोजनको काम गर्ने खालको हुन्छ ।

प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा पनि प्रयुक्त विभिन्न संयोजक शब्दहरूमध्ये योगात्मक संयोजक पनि एउटा हो । यस्ता खाले शब्दहरूले काव्यको एक वाक्य, श्लोक आदिलाई जोडेर वाक्यात्मक अन्तर सम्बन्ध, अर्थ सन्दर्भगत अन्तरसम्बन्ध तथा भाषा तात्त्विक सम्बन्धलाई अन्तः सम्बन्धित गराउने काम गरेको हुन्छ । यस खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका योगात्मक संयोजकहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरी हेर्न सकिन्छ :

पहिलो छालको दोस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको पनि संयोजक शब्दले चौथो यामसम्मको लामो समय बितिसक्दा पनि रानीले ढोका नखोलेको प्रसङ्गलाई एकआपसमा जोड्ने काम गरेको छ । त्यस्तै गरेर चौथो पाउमा आएको वा संयोजक शब्दले गाढा निँद परेको वा विरहको धिक्कारले नबोलेको प्रसङ्गलाई संयोजन गर्ने काम गरेको छ । चौथो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको र संयोजक शब्दले पर्वत र वनको सेरोफेरोलाई एकआपसमा योजन गरेको देखिन्छ ।

दोस्रो छालको दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको जहाँ संयोजक शब्दले किन्नर-किन्नरी यै मर्त्यको भेषमा शब्दावलीलाई संयोजन गरेको छ । त्यस्तै तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको जहाँ संयोजक शब्दले जलमा र किरण शब्दलाई संयोजन गरेको छ । साथै

पाँचौं श्लोकको दोस्रो र तेस्रो पाउमा आएका जो र यै शब्दले पहिलो र दोस्रो पाउमा व्यक्त भएको कुरालाई एकआपसमा संयोजन गरेको छ ।

तेस्रो छालको दोस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको जो संयोजक शब्दले त्यहाँ र पन्यो शब्दलाई एक आपसमा संयोजन गर्ने काम भएको छ ।

चौथो छालको तेस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा प्रयुक्त र संयोजक शब्दले अमात्य र निठुरी सौताहरू शब्दलाई जोड्ने काम गरेको छ । पाँचौं श्लोकको पहिलो र चौथो पाउमा आएको यिनै र जो संयोजक शब्दहरूले पहिलेको र पछिको अवस्थालाई एकआपसमा संयोजन गरेको देखिन्छ ।

पाँचौं छालका तेस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको जहाँ, संयोजक शब्दहरूले आफ्नो अगाडिको र पछाडिको प्रसङ्गलाई जोड्ने काम गरेको छ । त्यस्तै गरेर चौथो श्लोकको पहिलो र तेस्रो पाउमा आएका जो तथा र संयोजक शब्दहरूले पनि आफूभन्दा अगाडि र पछाडिका प्रसङ्गहरूलाई एक आपसमा संयोजित गर्ने काम गरेको देखिन्छ ।

छैठौं छालका तेस्रो श्लोकको पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउमा आएका कि, कि, कि र कि तथा चौथो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा आएका जब र अनि साथै पाँचौं श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा आएका र तथा जसले संयोजक शब्दहरूले यी शब्दहरूभन्दा अगाडि र पछाडिका प्रसङ्गहरूलाई एक आपसमा संयोजित गर्ने काम गरेको देखिन्छ ।

सातौं छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो पाउमा त्यही समयमा र चौथो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको र संयोजक शब्दले आफ्नो अगाडि र पछाडि आएका प्रसङ्गहरूलाई एकआपसमा संयोजन गर्ने काम गरेको देखिन्छ ।

आठौं छालको पहिलो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा आएका यी पनि, र तथा अनि साथै दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउमा आएका फेरि, र तथा र साथै चौथो श्लोकको दोस्रो र चौथो पाउमा आएका अनि तथा र जस्ता संयोजक शब्दहरूले संयोजक शब्दहरूका अगाडि र पछाडिका प्रसङ्गहरूलाई एकआपसमा संयोजित गरेको पाइन्छ ।

नवौं छालको पाँचौं श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको र योगात्मक संयोजकले उक्त काव्यांशका दुःख र दर्द शब्दहरूलाई जोड्ने काम गरेको छ । जस्तै:

मेरा सन्तति कोटि कोटि कसरी रुन्छन् अँध्यारामनि
 लाखौं दुःख र दर्द एक स्वरमै उच्चारि आमा भनी
 कल्ले रोक्न मलाइ सकछ म जसै चम्कन्छु विद्युतसरी
 मेरा सन्तति ती उताछुँ छलका कारा अँध्यारा चिरी

त्यसैगरी दशौं छलका पहिलो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको जो संयोजक शब्दले तिमी र हिजो शब्दलाई एकापसमा संयोजन गरेको छ । चौथो श्लोकको चौथो पाउमा आएको र संयोजक शब्दले उक्त काव्यांशका छायाँ र घाम शब्दहरूलाई एकआपसमा जोड्ने काम गरेको छ भने पाँचौं श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको अनि संयोजक शब्दले हुने समयमा रानीको महत्त्व र राजाको निधन भइसकेपछि रानीको विधवा अवस्थालाई जोड्ने काम गरेको छ ।

एघारौं छलका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका र तथा र, शब्दहरूले काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

बाह्रौं छलका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका यदि र अब संयोजक शब्दहरूले काव्यांशका ती शब्दहरूका अगाडि र पछाडिका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गर्ने काम गरेको छ ।

तेह्रौं छलका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका यदि र अब संयोजक शब्दहरूले काव्यांशका ती शब्दहरूका अगाडि र पछाडिका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गर्ने काम गरेको छ ।

चौधौं छलका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका पनि, पनि, तैपनि, यसरी तथा र शब्दहरूले विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

पन्ध्रौं छलका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका जसको, जसरी, जसले कि, पनि, पनि, जो, यै तथा यै शब्दहरूले विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

सोह्रौं छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका जसका, त्यो, जो, यही र त्यै संयोजक शब्दहरूले काव्यांशका ती शब्दहरूका अगाडि र पछाडिका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

सत्रौं छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका जो, जो, जो, जसले, यदि, यै, यस्तै, र यस्तै संयोजक शब्दहरूले काव्यांशका ती शब्दहरूका अगाडि र पछाडिका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

अठारौं छालमा र एउटा मात्र संयोजक शब्दले काव्यांशका ती शब्दका अगाडि र पछाडिका घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

उन्नाइसौं छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका जो, जो, अनि र जहाँ संयोजक शब्दहरूले काव्यांशका ती शब्दहरूका अगाडि र पछाडिका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

बिसौं छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका जो, र, र, पनी, पनि, पनि र अनि संयोजक शब्दहरूले काव्यांशका ती शब्दहरूका अगाडि र पछाडिका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गर्ने काम गरेको छ ।

राजेश्वरी खण्डकाव्यका छाल एकदेखि बिससम्मका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका शब्दहरू मध्ये पहिलो छालमा ३, दोस्रो छालमा ४, तेस्रो छालमा १, चौथो छालमा ३, पाँचौं छालमा ४, छैठौं छालमा ८, सातौं छालमा २, आठौं छालमा ८, नवौं छालमा १, दशौं छालमा ३, एघारौं छालमा २, बाह्रौं छालमा २, तेह्रौं छालमा २, चौधौं छालमा ५, पन्ध्रौं छालमा ९, सोह्रौं छालमा ५, सत्रौं छालमा ८, अठारौं छालमा १, उन्नाइसौं छालमा ४ र बिसौं छालमा ७ वटा गरेर जम्माजम्मी ८२ वटा शब्द तथा शब्दावलीहरूले काव्यांशका पूर्व प्रस्तुत र पश्च प्रस्तुत घटना प्रसङ्गहरूका बिचमा आएर संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गर्दै खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याई अर्थयुक्त रूपमा सशक्त बनाएको देखिन्छ ।

विपरीतार्थक संयोजक

विपरीतार्थक संयोजक भन्नाले वाक्य वा उपवाक्यहरूको बिचमा रही उल्टो अर्थ प्रदान गर्ने अवस्थालाई जनाउँछ । यसले उल्टो अर्थ दिने, परस्पर विरोधी कुराहरू रहेका उपवाक्य वा वाक्यहरूको मध्यस्तकर्ताको रूपमा रही पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई सुदृढ राख्दछ । परस्पर विरोधी आर्थी सम्बन्ध रहेका दुई भाषिक अवयवहरूका बिचमा आई तिनीहरूलाई एकआपसमा संयोजन गर्दै पाठगत सुसम्बद्धता कायम राख्न आउने त्यस्ता विपरीतार्थी संयोजकले व्यवस्थाको औचित्य निर्धारण गरेका हुन्छन् ।

यसले एउटा वाक्यमा निहित सूचना वा जानकारीलाई अर्को सूचनाद्वारा त्यसको ठिक विपरीत दिशामा प्रस्तुत गरी अन्तर्वाक्यीय सम्बन्ध कायम गर्दछ । सङ्कथनमा प्रस्तुत कथनलाई भिन्न तुल्याउने, विरुद्धार्थकता स्थापना गर्ने काम गर्दछ । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भए गरेका विपरीतार्थक संयोजकहरूलाई यसप्रकार तल उल्लेख गरी हेर्न सकिन्छ:

पहिलो छालको दोस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको एउटामात्र तर विपरीतार्थी संयोजक शब्दले आफूभन्दा अगाडि र पछाडि आएका काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ । जस्तै :

पैलो याम पहाडमाथि कृटिया पैलाउँदैमा गयो
दोस्रो याम बसेर वास पिँढीमा बोलाउँदैमा गयो
चौथो याम भईसक्यो तर पनी ढोका तिमी खोल्दिनौ
गाढा नीँद पन्यो कि विरहको धिक्कारले बोल्दिनौ”

दोस्रो छालमा कुनै पनि खाले विपरीतार्थक संयोजक शब्दको प्रयोग भएको देखिन्न ।

तेस्रो छालको पाचौँ श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको एउटामात्र तर विपरीतार्थी संयोजक शब्दले आफूभन्दा अगाडि र पछाडि आएका काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

चौथो, पाँचौं र छैठौं, छालमा कुनै पनि खाले विपरीतार्थक संयोजक शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

सातौं छालको तेस्रो श्लोकको चौथो पाउमा आएको एउटा मात्र कि विपरीतार्थी संयोजक शब्दले आफूभन्दा अगाडि र पछाडि आएका काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

आठौं र नवौं छालमा कुनै पनि खाले विपरीतार्थक संयोजक शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

दशौं छालको दोस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको एउटा मात्र तर विपरीतार्थी संयोजक शब्दले आफूभन्दा अगाडि र पछाडि आएका काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

एघारौं र बाह्रौं छालमा कुनै पनि खाले विपरीतार्थक संयोजक शब्द नै देखिन्छ ।

तेह्रौं छालको तेस्रो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको एउटा मात्र किन्तु विपरीतार्थी संयोजक शब्दले आफूभन्दा अगाडि र पछाडि आएका काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

चौधौं छालमा कुनै पनि खाले विपरीतार्थक संयोजक शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

पन्ध्रौं छालको तेस्रो श्लोकको तेस्रो पाउमा आएको एउटा मात्र परन्तु विपरीतार्थी संयोजक शब्दले आफूभन्दा अगाडि र पछाडि आएका काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

सोह्रौं छालमा कुनै पनि खाले विपरीतार्थक संयोजक शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

सत्रौं छालको चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको एउटा मात्र केवल विपरीतार्थी संयोजक शब्दले आफूभन्दा अगाडि र पछाडि आएका काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

अठारौं छालको चौथो श्लोकको चौथो पाउमा आएको एउटामात्र केवल विपरीतार्थी संयोजक शब्दले आफूभन्दा अगाडि र पछाडि आएका काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

उन्नाइसौं र बिसौं छालमा कुनै पनि खाले विपरीतार्थक संयोजक शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यका छाल एकदेखि बिससम्मका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका शब्दहरूमध्ये पहिलो छालमा १, दोस्रो छालमा ०, तेस्रो छालमा १, चौथो छालमा ०, पाँचौं छालमा ०, छैठौं छालमा ०, सातौं छालमा १, आठौं छालमा ०, नवौं छालमा ०, दशौं छालमा १, एघारौं छालमा ०, बाह्रौं छालमा ०, तेह्रौं छालमा १, चौधौं छालमा ०, पन्ध्रौं छालमा १, सोह्रौं छालमा ०, सत्रौं छालमा १, अठारौं छालमा १, उन्नाइसौं छालमा ० र बिसौं छालमा ० वटा गरेर जम्माजम्मी ८ वटा शब्द तथा शब्दावलीहरूले काव्यांशका पूर्व प्रस्तुत र पश्च प्रस्तुत घटना प्रसङ्गहरूका बिचमा आएर विपरीतार्थक संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गर्दै खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याई अर्थयुक्त रूपमा सशक्त बनाएको देखिन्छ ।

कारणात्मक संयोजक

कार्यात्मक संयोजक भन्नाले कार्य र कारणका बिचमा सम्बन्ध राख्न आउने संयोजक बुझिन्छ । यसलाई कारणबोधक संयोजकसमेत भन्ने गरिन्छ । यस्तो संयोजक खास गरी औचित्य, कार्यकारण, परिणाम, उद्देश्य, अर्थ, लक्ष्य आदि जस्ता विषयगत अर्थ सम्बन्धसँग सम्बन्धित रहन्छ । यसले दुई फरकफरक वाक्यांशका बिचमा रही तिनीहरूको आपसी पारस्परिक सम्बन्धलाई मजबुत बनाउँदै पाठलाई अर्थयुक्त बनाउँछ । “कारणात्मक संयोजकले पाठका दुई भाग जो कारण र प्रभावका रूपमा परस्पर सम्बन्धित छन्, त्यसलाई जनाउँदछ” (साल्के, १९९५, पृ. ७७) । यसबाट परिणाम, कारण र अभिप्राय व्यक्त हुन्छ । यो औचित्य, कार्यकारण, परिणाम, उद्देश्य, अर्थ, लक्ष्य आदि विषयगत अर्थ सम्बन्धसँग सम्बन्धित हुन्छ । जस्तै: यसर्थ, तसर्थ, यसप्रकार, कारण, किनकि, बमोजिम, निष्कर्षतः परिणामतः, परिणामस्वरूप, यसरी, यस, उसले, त्यसकारण, प्रकारान्तरमा, किनभने, किनकि,

त्यसपछि, अन्यथा...आदि यसका उदाहरण हुन् । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा यसको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

कालिक संयोजक

कालिक संयोजक भन्नाले पाठमा प्रस्तुत उपवाक्य, वाक्य वा घटनाहरूका बिच कालगत सम्बन्ध स्थापित गर्न आउने संयोजकलाई बुझिन्छ । यसले समयबोधक अर्थ प्रदत्त वाक्यांशहरूको बिचमा रही परस्पर संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गर्दछ । यस्तो किसिमको संयोजकले कालिक पक्षसँग निकटतम दुई वाक्यहरूलाई समयावधि वा कालगत अर्थमा आई परस्परमा संयोजित गर्ने काम गर्दछ । कुनै कालखण्डमा घटेका घटनाहरूलाई सोही वा अर्को कालखण्डमा घटेको घटनाले पछ्याउने काम गरेको हुन्छ । कालिक संयोजकहरूले पाठमा प्रयुक्त भई विभिन्न अवस्था र सन्दर्भअनुसार परस्परका शब्द, उपवाक्य र वाक्य स्तर आदि सम्बन्ध सूत्रलाई जोड्दै पाठको संरचनात्मक व्यवस्था र आर्थी सम्बन्धलाई व्यवस्थित पार्ने काम गर्दछ । यसले पूर्व निर्देशन, पश्च निर्देशन, आन्तरिक तथा बहिः निर्दर्शनलाई समेत संसक्त बनाउने काम गर्दछ । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका कालिक संयोजकहरूलाई यस प्रकार उल्लेख गरी हेर्न सकिन्छ :

खण्डकाव्यको पहिलो छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा कालिक संयोजक शब्दका रूपमा बिहान, बेला, पैलो याम, दोस्रो याम, चौथो याम, एकान्त, बिहानै, प्रातज्योति, अब, आज, पर्सा, तीन, वर्ष, अब, एकान्त र पुरानु जस्ता जम्मा १६ वटा कालवाची शब्दहरू काव्यांशमा प्रयोग भई विभिन्न खालका कालिक अवस्थालाई संयोजन गरेर विषयवस्तुलाई संसक्त तुल्याएको छ ।

खण्डकाव्यको दोस्रो छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा पहिली, पैलो, पैलो र एकान्त जस्ता जम्मा ४ वटा कालवाची शब्दहरू काव्यांशमा प्रयोग भई विभिन्न खालका कालिक अवस्थालाई संयोजन गरेर विषयवस्तुलाई संसक्त तुल्याएको छ ।

खण्डकाव्यको तेस्रो छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा बैसैमा, अब, हजार, बार, बारम्बार, नित्य र क्षणलाई जस्ता जम्मा ७ वटा कालवाची शब्दहरू काव्यांशमा

प्रयोग भई विभिन्न खालका कालिक अवस्थालाई संयोजन गरेर विषयवस्तुलाई संसक्त तुल्याएको छ ।

खण्डकाव्यको चौथो छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा दिनको, पैले, हजार, बारम्बार, क्षणलाई र प्रात जस्ता जम्मा ७ वटा कालवाची शब्दहरू काव्यांशमा प्रयोग भई विभिन्न खालका कालिक अवस्थालाई संयोजन गरेर विषयवस्तुलाई संसक्त तुल्याएको छ ।

खण्डकाव्यको पाँचौँ छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा वर, दोस्रो दिन, बिहान, आज, एक दिनमै, बिहान, वैधव्यको जीवन, कैलेकहीं, कैलेकहीं, आजदेखि, अब, हिजै र भोली जस्ता जम्मा १३ वटा कालवाची शब्दहरू काव्यांशमा प्रयोग भई विभिन्न खालका कालिक अवस्थालाई संयोजन गरेर विषयवस्तुलाई संसक्त तुल्याएको छ ।

खण्डकाव्यको छैठौँ छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भएका अब, वैशाखको, मध्यान्ही पख, एक, दोस्रो, तेस्रो, चौथो, कैल्यै र जब जस्ता यी जम्मा ९ वटा शब्दहरूले काव्यांशमा प्रयोग भएका विभिन्न खालका कालिक अवस्थालाई संयोजन गर्ने काम गरेको देखिन्छ ।

सातौँ छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भएका दोस्रो दिन, राति, सन्ध्याकाल, त्यही समयमा, निशिमा, नीरव रात, कहिलेकाहीं, बेहानीपख, कतातिर, जब र शून्य जस्ता जम्मा ११ वटा शब्दहरूले विभिन्न अवस्थाहरूका बिचमा समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्दै समयबोधक संयोजकको काम गरेको देखिन्छ ।

यसैगरी आठौँ छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा आएका आज, अतित, पुरानु, एक, बार, एक र सन्ध्याकाल आदि जस्ता जम्मा ७ वटा शब्दहरूले काव्यांशमा प्रयोग भएका विभिन्न खालका अवस्थाको प्रसङ्गहरूलाई एक आपसमा संयोजन गरेर संसक्तको भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

त्यस्तै नवौँ छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका अपरान्ह, तीन दिन, वैशाखको, बाल्यवयमा, आजतक, एकान्त, आज र अँध्यारा आदि गरेर

जम्मा ८ वटा शब्दहरूले काव्यांशका विभिन्न कालिक अवस्थालाई संयोजन गरेर संसक्तको काम गरेका छन् ।

दशौं छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका बदलिँदो परिस्थिति, हिजो, आज र सन्ध्या आदि जस्ता जम्मा ५ वटा शब्दहरूले घटना तथा प्रसङ्गहरूलाई एक आपसमा संयोजन गरेर संसक्त पैदा गर्दै सशक्त भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ ।

खण्डकाव्यको एघारौं छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा प्रयोग भएका त्यस बेलाको, अहिले, आज, पहिला र सधैं जस्ता गरेर जम्मा ५ वटा कालवाची शब्दहरू काव्यांशमा प्रयोग भई विभिन्न खालका कालिक अवस्थालाई संयोजन गरेर विषयवस्तुलाई संसक्त तुल्याएको छ ।

बाह्रौं छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा कालिक संयोजक शब्दहरूका रूपमा त्यस बेलाको, अहिले, आज, पहिला र सधैं जस्ता गरेर जम्मा ५ वटा कालवाची शब्दहरू काव्यांशमा प्रयोग भई विभिन्न खालका कालिक अवस्थालाई संयोजन गरेर विषयवस्तुलाई संसक्त तुल्याएको छ ।

शीर्षकमा आएको साँभ शब्दसँगै तेह्रौं छालका पहिलो श्लोकको दोस्रो पाउमा आएको सन्ध्याको, दोस्रो श्लोकको चौथो पाउमा आएको आज, तेस्रो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको भरखरै, तेस्रो पाउमा आएको कालो रात, चौथो श्लोकको पहिलो पाउमा आएको सन्ध्याकाल गरेर जम्मा ९ वटा शब्दहरूले विभिन्न खाले घटनाप्रसङ्गहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

चौधौं छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका साँभ, अभै, आज, त्यो दिन, त्यो बेला, पाँच वयको, अहिले, अहिले र आज जस्ता जम्मा ९ वटा शब्दहरूले काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई एकआपसमा संयोजन गर्ने काम गरेका छन् ।

पन्द्रौं छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका एकै, वैशाखी, अब, एकै र एकै बार जस्ता ५ वटा शब्दहरूले काव्यांशमा आएर एकआपसमा संयोजन गर्ने काम गरेका छन् ।

सोद्वौं छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका सान्ध्य, कहिले, शय वर्षसम्म, छिनमै, अहिले, आजै र आज जस्ता ७ वटा शब्दहरूले काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई एकआपसमा संयोजन गर्ने काम गरेका छन् ।

खण्डकाव्यको सत्रौं छालका विभिन्न श्लोकका विभिन्न पाउहरूमा कालिक संयोजक शब्दका रूपमा कालैलाइ, महासमर, भोली र दिनै सातमा जस्ता जम्मा ४ वटा कालवाची शब्दहरू काव्यांशमा प्रयोग भई विभिन्न खालका कालिक अवस्थालाई संयोजन गरेर विषयवस्तुलाई संसक्त तुल्याएको छ ।

अठारौं छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका सन्ध्या, प्रभाव र भोलिदेखि जस्ता ३ वटा शब्दहरूले काव्यांशका विभिन्न खाले घटना प्रसङ्गहरूलाई एकआपसमा संयोजन गर्ने काम गरेका छन् ।

त्यसै गरेर उन्नाइसौं छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका आज, सधैं, बिचमै, एकान्तमा, दिनहुँ र सन्ध्या जस्ता ६ वटा शब्दहरूले काव्यांशका विभिन्न घटनाक्रमहरूलाई संयोजन गरेको देखिन्छ ।

त्यस्तै गरेर बिसौं छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका आज, त्यस युगको, सधैं, युग, दुइ, र कैल्यै पनि जस्ता गरेर जम्मा ५ वटा शब्दहरूले काव्यांशका विभिन्न घटनाक्रमहरूलाई संयोजन गरेर संसक्ति व्यवस्थालाई सशक्त पारेको देखिन्छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यका छाल एकदेखि बिससम्मका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका शब्दहरूमध्ये पहिलो छालमा १६, दोस्रो छालमा ४, तेस्रो छालमा ७, चौथो छालमा ७, पाँचौं छालमा १३, छैठौं छालमा ९, सातौं छालमा ११, आठौं छालमा ७, नवौं छालमा ८, दशौं छालमा ५, एघारौं छालमा ५, बाह्रौं

छालमा ५, तेह्रौँ छालमा ९, चौधौँ छालमा ९, पन्द्रौँ छालमा ५, सोह्रौँ छालमा ७, सत्रौँ छालमा ४, अठारौँ छालमा ३, उन्नाइसौँ छालमा ६ र बिसौँ छालमा ५ वटा गरेर जम्माजम्मी १४५ वटा शब्द तथा शब्दावलीहरूले काव्यांशका पूर्व प्रस्तुत र पश्च प्रस्तुत घटना प्रसङ्गहरूका बिचमा आएर कालिक संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गर्दै खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याई अर्थयुक्त रूपमा अभि सशक्त बनाएको देखिन्छ ।

समग्रतः राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका संयो(जन संसक्तलाई तालिकामा निम्नानुसार देखाएको छ :

तालिका नं. ४

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका संसक्तको स्थिति

संयोजन संसक्ति	प्रयुक्त सङ्ख्या	प्रतिशत
योगात्मक संयोजक	८२	३४.८९
विपरीतार्थक संयोजक	८	३.४०
कारणात्मक संयोजक	०	०
कालिक संयोजक	१४५	६१.७०
जम्मा	२३५	१००

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा जम्मा २३५ ओटा संयोजन संसक्तको प्रयोग भएको देखिन्छ र जसमध्ये योगात्मक संयोजक संसक्तको प्रयोग ३४.८९%, विपरीतार्थक संयोजक संसक्तको ३.४०%, कारणात्मक संयोजक संसक्तको ०% र कालिक संयोजक सबैभन्दा धेरै ६१.७०% रहेको देखिन्छ ।

समष्टिगत रूपमा राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका व्याकरणिक संसक्तको अवस्था निम्नानुसार छ :

तालिका ५

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका व्याकरणिक संस्कृतको स्थिति

व्याकरणिक संस्कृत	प्रयुक्त सङ्ख्या	प्रतिशत
सन्दर्भन	२१३	३३.९७
प्रतिस्थापन	७८	१२.४४
विलोपन	१०१	१६.१०
संयोजन	२३५	३७.४८
जम्मा	६२७	१००

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा व्याकरणिक संस्कृतअन्तर्गत सबैभन्दा धेरै संयोजन ३७.४८%, त्यसपछि क्रमशः सन्दर्भन ३३.९७%, विलोपन १६.१०% र प्रतिस्थापन १२.४४% का रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ ।

अध्याय पाँच : राजेश्वरी खण्डकाव्यमा कोशीय संसक्ति

कोशीय संसक्ति भन्नाले सङ्कथनमा प्रयोग भएका कोशीय एकाइहरूद्वारा सृजना भएका संसक्तिलाई कोशीय संसक्ति भनेर बुझिन्छ । यो एउटा व्याकरणिक संसक्ति हो । यसलाई अर्को शब्दमा शाब्दिक संसक्ति पनि भनिन्छ । यसले सङ्कथनमा अभिव्यक्त विषयलाई पारस्परिक तुल्याउने सिक्रीको काम गर्दछ । सङ्कथनलाई सोउद्देश्य, सरल, सहज र प्रभावकारी तुल्याउन यसभिन्नका पाठहरूमा शाब्दिक संसक्ति अर्थपूर्ण संरचनामा अन्तः सम्बन्धित एवम् निकटस्थ बनेर रहेका पाइन्छन् । पाठमा प्रयुक्त पद पदावली, वाक्यहरू कुनै खास विषय कार्यमा आधारित हुने हुँदा यिनीहरू बिचमा सन्दर्भगत सम्बन्ध स्थापना भएको हुन्छ । शाब्दिक एकाइहरूको व्यवस्थित विन्यासले पाठलाई एकान्विति गराउँदछ । सङ्कथन विश्लेषणका क्रममा अपरिहार्य मानिने शाब्दिक संसक्ति शब्दयुग्मदेखि लिएर सिङ्गो पाठको एकाइगत संरचनासँग सम्बन्धित शब्दहरूको सम्बन्ध विस्तृत संरचनासम्म फैलिएको हुन्छ । यसले पाठ्यात्मक सिर्जनार्थ वस्तु, गुण कार्य जनाउने शब्दहरूका बिच आर्थी सम्बन्धको भूमिका निर्वाह गर्दछ । यसले सङ्कथनलाई संसक्त मात्र नतुल्याई त्यसको क्षेत्र स्पष्ट पार्ने र लक्षित अर्थबोधका लागि सन्दर्भ प्रस्तुत गर्नमा समेत सहयोग पुऱ्याउने कार्य गर्दछ । पाठमा प्रस्तुत कोशीय सम्बन्ध बोधमा श्रोता वा पाठकको पूर्व ज्ञानले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । भाषा वैज्ञानिक ट्यालिडे र हसनका अनुसार कोशीय संसक्तिका पुनरुक्ति र सन्निधान दुई किसिमका छन् । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययनमा पनि यिनै कोशीय संसक्तिलाई आधार मानेर यसमा प्रयुक्त संसक्तिको बारेमा चर्चा परिचर्चा गरिएको छ :

पुनरुक्ति

पुनरुक्ति भन्नाले सङ्कथनमा कोशीय एकाइलाई जस्ताको तस्तै दोहोऱ्याएर तथा सम्बन्धित अर्को शब्दको प्रयोगमार्फत समावेशी- समावेश्य शब्दको प्रयोगद्वारा र साधारण शब्द प्रस्तुत गरेको भन्ने बुझिन्छ । यसबाट पुनरुक्ति संसक्तिले शब्द विन्यास र त्यसको अन्य शब्दसँगको आर्थी सम्बन्ध स्पष्ट पार्ने र संसक्ति सन्दर्भमा संयोजनीय सिक्रीको कार्य पूरा गर्ने देखिन्छ । यसले कोशीय संसक्तिको त्यस स्वरूपलाई जनाउँछ, जहाँ सम्बन्धित दुई

एकाइले समान घटनालाई दर्साउँछन् । राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भए गरेका पुनरुक्तिको बारेमा यसप्रकार व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ :

पुनरावृत्ति

पुनरावृत्ति भन्नाले कोशीय संस्रक्तिको त्यस्तो रूप हो । जहाँ उस्तै खालको शब्द वा कोशीय एकाइ एकभन्दा बढी पटक दोहोरिएको हुन्छ । यसमा समान शब्दको पुनरावृत्तिले सर्वनामले जस्तै समान शृङ्खलाको सिर्जना गरेको हुन्छ । जसबाट साङ्कथनिक एकाइका बिचमा संस्रक्तिपरक सम्बन्ध स्थापित भएको हुन्छ । यसअन्तर्गत समान कोशीय एकाइको आवृत्तिलाई लिइन्छ । राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त भएका कोशीय एकाईहरू निम्नानुसार उल्लेख गरेर हेर्न सकिन्छ :

पहिलो छालको दोस्रो श्लोकको पहिलो, दोस्रो र तेस्रो पाउहरूमा याम र गयो शब्दहरू, तेस्रो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा तिमी शब्द र चौथो श्लोकको पहिलो र तेस्रो पाउमा यो शब्दको पुनरावृत्ति भएको छ ।

दोस्रो छालको पहिलो श्लोकको पहिलो, दोस्रो र तेस्रो तथा चौथो पाउमा क्रमशः यो तथा र, तेस्रो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा म, चौथो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा यहाँ तथा पाँचौँ श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा म शब्दहरूको पुनरावृत्ति भएको छ ।

तेस्रो छालको दोस्रो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा पन्यो र पाँचौँ श्लोकको पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउहरूमा मेरो, मेरी र नै शब्दहरूको पुनरावृत्ति भएको देखिन्छ ।

पाँचौँ छालको पहिलो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा यो, दोस्रो श्लोकका पहिलो, दोस्रो र तेस्रो पाउमा भने र रोइ, चौथो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा म शब्दको पुनरावृत्ति भएको छ ।

छैठौँ छालको तेस्रो श्लोकका तेस्रो र चौथो पाउमा जान्दिनन् शब्दको पुनरावृत्ति भएको देखिन्छ । जस्तै :

कोशी दूर सुसाउँछिन् कि मनमा घुस्छन् बिलौनाहरू
 बास्छन् भयाउँकिरी कि निँद नपरी घुम्छन् तरानाहरू
 छायाँ हुन् वनवृक्षका कि निशिका दुःस्वप्न हुन् - जान्दिनन्
 उडिँछन् आकुल शून्यमा कि भुइँमै हिँडिँछन् कहिँ- जान्दिनन्

आठौँ छालको तेस्रो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा त्यो शब्दको पुनरावृत्ति भएको देखिन्छ ।

नवौँ छालको दोस्रो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा म, तेस्रो र चौथो पाउमा पनि र मैले, तेस्रो श्लोकको पहिलो, तेस्रो र चौथो पाउमा म, पड्कन्छु र कड्कन्छु शब्दहरूको पुनरावृत्ति भएको छ ।

दशौँ छालको तेस्रो श्लोकका प्रथम, द्वितीय, तृतीय र चतुर्थ पाउहरूमा गै, क्यै, भैँ, छन्; चौथो श्लोकका पहिलो, दोस्रो र चौथो पाउमा जो, थियो, यही र पाँचौँ श्लोकका तेस्रो र चौथो पाउमा छ्यौँ र तिमी शब्दहरूको पुनरावृत्ति भएको छ ।

एघारौँ छालका चौथो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा मेरा, यहाँ तथा पाँचौँ श्लोकका तेस्रो र चौथो पाउमा सकूँ शब्दको पुनरावृत्ति भएको छ ।

बाह्रौँ छालका पहिलो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा यो, दोस्रो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा छ, चौथो श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा तिमी शब्दहरूको पुनरावृत्ति भएको छ ।

तेह्रौँ छालका चौथो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा तिमी तथा पाँचौँ श्लोकका, पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउमा यै शब्दको पुनरावृत्ति भएको छ ।

चौधौँ छालका दोस्रो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा गयो, तेस्रो र चौथो श्लोकका तेस्रो र चौथो पाउमा म शब्दको पुनरावृत्ति भएको छ ।

पन्ध्रौँ छालका दोस्रो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा म, तेस्रो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा पनि, चौथो श्लोकका तेस्रो र चौथो पाउमा छ तथा पाँचौँ श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा मैले, जो र तेस्रो तथा चौथो श्लोकमा यही शब्दको पुनरावृत्ति भएको छ ।

सोह्रौं छालका चौथो श्लोकका तेस्रो र चौथो पाउमा खोज्छ्यौ र तिमी शब्दहरूको पुनरावृत्ति भएको छ ।

सत्रौं छालका पहिलो श्लोकको प्रथम र द्वितीय पाउमा जो, तृतीय र चतुर्थ पाउमा छ, तेस्रो श्लोकका तृतीय र चतुर्थ पाउमा यहाँ तथा पाँचौं श्लोकका तेस्रो र चौथो पाउमा यस्तै शब्दको पुनरावृत्ति भएको छ ।

अठारौं छालका चौथो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा यो, पाँचौं श्लोकको तेस्रो र चौथो पाउमा हे शब्दको पुनरावृत्ति भएको छ ।

उन्नाइसौं छालका पहिलो श्लोकका पहिलो र दोस्रो पाउमा झै, चौथो श्लोकको पहिलो र दोस्रो पाउमा तिमी तथा पाँचौं श्लोकका पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउमा यो, झै, यौटै, पनी, यो र क्षण शब्दहरूको पुनरावृत्ति भएको छ ।

बिसौं छालका दोस्रो श्लोकका तेस्रो र चौथो पाउमा पल र दिल, तेस्रो श्लोकका तेस्रो र चौथो पाउमा हो तथा पाँचौं श्लोकको दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउमा अझ र उनको शब्द दोहोरिएका छन् ।

यसप्रकार राजेश्वरी खण्डकाव्यका छाल एकदेखि बिससम्मका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा क्रमशः आएका शब्दहरू मध्ये पहिलो छालमा ४ वटा, दोस्रो छालमा ४ वटा, तेस्रो छालमा ४ वटा, चौथो छालमा ०, पाँचौं छालमा ४ वटा, छैठौं छालमा १ वटा, सातौं छालमा १ वटा, आठौं छालमा १ वटा, नवौं छालमा ६ वटा, दशौं छालमा ९ वटा, एघारौं छालमा ३ वटा, बाह्रौं छालमा ३ वटा, तेह्रौं छालमा २ वटा, चौधौं छालमा २ वटा, पन्ध्रौं छालमा ६ वटा, सोह्रौं छालमा २ वटा, सत्रौं छालमा ४ वटा, अठारौं छालमा २ वटा, उन्नाइसौं छालमा ५ वटा र बिसौं छालमा ५ वटा गरेर जम्माजम्मी ६५ वटा शब्दहरूले काव्यांशका पूर्व प्रस्तुत र पश्च प्रस्तुत घटना प्रसङ्गहरूका बिचमा आएर पुनरावृत्ति शब्दको भूमिका निर्वाह गर्दै खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याई अर्थयुक्त रूपमा अझ सशक्त बनाएको छ ।

पर्यायवाची

सङ्कथनमा प्रयोग भएका कोशीय एकाइका शब्दहरू बिचको समानार्थी सम्बन्धलाई बुझाउन आउने स्थिति नै पर्यायवाचीको स्थिति हो । जसले भाषिक शब्दहरूका बिचको

पर्यायगत सम्बन्धलाई बुझाएको हुन्छ । यसले अभिव्यक्तिमा एउटै कोशीय एकाइको आवृत्तिगत अवस्थालाई हटाउन र भाषाको विशाल शब्द भण्डारबाट मिल्ने खालको कुनै पनि शब्द छनोट गर्न सक्ने अवस्थालाई बुझाएको हुन्छ । राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भए गरेका पर्यायवाचीगत शब्दहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गरी हेर्न सकिन्छ :

- राजेश्वरी - राजमहिषी (१ / छाल, पहिलो श्लोक)
- कस्तूरी - मृग (१ / छाल, तेस्रो श्लोक)
- बिहानै - प्रात (१ / छाल, तेस्रो श्लोक)
- कस्तूरी -मृग (२ / छाल, चौथो श्लोक)
- मेरी जीवन -धरणिकी छोरी - क्षमाकी धन (३ / छाल, पाँचौँ श्लोक)
- कस्तूरी -मृग (४ / छाल, चौथो श्लोक)
- दुः ख - दर्द (७ / छाल, चौथो श्लोक)
- दुः ख - दर्द (९ / छाल, पाँचौँ श्लोक)
- छहरा -छाँगा (११ / छाल, तेस्रो श्लोक)
- दर्बार - घर (१३ / छाल, पहिलो श्लोक)
- प्रीत -माया (१३ / छाल, चौथो श्लोक)
- स्वयं - म (१४ / छाल, तेस्रो श्लोक)
- देव शिशु - बालक (१५ / छाल, तेस्रो श्लोक)
- नौला - नयाँ (१५ / छाल, पाँचौँ श्लोक)
- दरिद्र - दीन (१८ / छाल, पाँचौँ श्लोक)

यसप्रकार 'राजेश्वरी खण्डकाव्य' मा माथि प्रयोग गरिएबमोजिमका राजेश्वरी, कस्तूरी, कस्तूरी, मेरो जीवन, धरणिकी छोरी, कस्तूरी, दुः ख, दुः ख, छहरा, दर्बार, प्रति, स्वयम्, देवशिशु, नौला र दरिद्र गरेर जम्माजम्मी १५ ओटा पर्यायवाची शब्दहरूको प्रयोग

भएको छ । खण्डकाव्यमा प्रस्तुत यी सबै खाले शब्दहरूले पूर्वप्रयुक्त व्यक्ति, वस्तु, समय, ठाउँ, जनावर, भाव, अवस्था ... आदिलाई सोही रूपमा बुझाएर आशयगत सिक्रीको काम गरेर खण्डकाव्यमा संसक्ति सिर्जना गरेर पर्यायवाची शब्दहरूको सशक्त भूमिका निर्भाह गरेको पाइन्छ ।

विपरीतार्थी

विपरीतार्थी भन्नाले सङ्कथनमा प्रयुक्त कोशीय एकाइका बिचको उल्टो सम्बन्ध बुझाउने अवस्था बुझिन्छ । यसमा भाषिक अवयवका बिच विरोधी सम्बन्ध स्थापित गर्ने काम भएको हुन्छ । यसले अभिव्यक्तिको विपरीत अर्थ प्रवाह गर्न भूमिका खेलेको हुन्छ । यसले भाषिक शब्दहरूका बिचमा समान सम्बन्ध नजनाएर असमान सम्बन्धलाई व्यक्त गरेको हुन्छ । यसअन्तर्गतका एकाइहरूमा स्वरूपगत दृष्टिले विभिन्नता पाइन्छ ।

यिनीहरूबाट सङ्कथनमा निश्चित खालको कोशीय संसक्तिको स्थापन हुन्छ । राजेश्वरी खण्डकाव्यमा विभिन्न शब्दका विपरीतार्थी स्वरूपहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरी हेर्न सकिन्छ :

- टाढा- नजिकै (१०/ छाल, तेस्रो श्लोक)
- पश्चिम- पूर्व (११ / छाल, पहिलो श्लोक)
- तर्क- वितर्क (१२ / छाल, पहिलो श्लोक)
- त्यहाँ- यहाँ (१३ / छाल, चौथो श्लोक)
- सानै- ठूलो (१४ / छाल, तेस्रो श्लोक)
- दुःख- सुख (१९ / छाल, पाँचौँ श्लोक)
- सुख- दुख (२० / छाल, दोस्रो श्लोक)

यसप्रकार राजेश्वरी खण्डकाव्यमा जम्माजम्मी सातवटा शब्दहरूका सट्टामा विपरीतार्थी शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । जसअन्तर्गत टाढा, पश्चिम, तर्क, त्यहाँ, सानै, दुःख र सुख जस्ता शब्दहरू रहेका छन् । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा उल्लेखित शब्दका विपरीतार्थी शब्दहरूको प्रयोग माथिका श्लोकहरूमा गरिएको छ । यो खण्डकाव्यमा प्रयुक्त

यी शब्दहरूले पूर्व विचारलाई पश्च विचारसँग संयोजन गर्ने कार्य गरेर खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याएको छ ।

समावेशी-समावेश्य

समावेशी- समावेश्य शब्द भन्नाले समावेशक र समावेशी शब्दका बिचको सम्बन्धलाई बुझिन्छ । समावेशी शब्दले कोशीय एकाइको अर्थ समेट्ने भाषिक एकाइलाई र समावेशित शब्दले समावेशी शब्दअन्तर्गत समेटिने विभिन्न कोशीय एकाइलाई बुझाउँदछन् । समावेशी शब्दले वर्गगत अर्थ र समावेश्य शब्दले स्वार्थलाई बुझाएको हुन्छ । यस्ता खालका शब्दहरूको प्रयोगबाट अभिव्यक्तिलाई सन्दर्भ अनुकूल प्रस्तुत गर्न, विस्तार गर्न र थप सुस्पष्ट पार्न सहयोग पुग्दछ । समावेशी शब्दले आफूअन्तर्गत विभिन्न खालका शब्दहरूलाई समेट्न सक्ने र समावेश्य शब्दले समावेशी शब्द मातहत समेटिने अवस्थालाई दर्शाउँछन् यस्ता खालका सम्बन्धलाई उच्च र निम्न सम्बन्धका रूपमा पनि हेर्ने गरिन्छ । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका उक्त शब्दहरू निम्नानुसार छन् :

- जनावर- मृग, कस्तुरी, वनसिँह, मृगिणी, स्याल, सिंहिनी
- फूल- कमल, गोलाइची, कुसुम
- समय- बिहान, भोलि, वैशाख, मध्याह्नीपख, सन्ध्याकाल, बेहानीपख, तीन दिन, पहिलो याम, दोस्रो याम, तेस्रो याम, चौथो याम, छिनभर, रात, अहिले, शय वर्ष, छिनमै, आजै, गर्मीमा, शितलो, राति, क्षण
- कीरा-भ्याउँकिरी, पुतली, मौरी, जुनकिरी
- नदी- गङ्गा, कोशी, चितलाड, टिष्टा, रावी, वागमती
- दरबार- कान्तिपुर, वसन्तपुर, कैलाश
- दिशा- पश्चिम, पूर्व
- चरा- पन्छी, बचरा, मुनाल, गोलसिमल

यसप्रकार राजेश्वरी खण्डकाव्यमा जनावर, फूल, समय, कीरा, नदी, दरबार, दिशा र चरा गरेर जम्माजम्मी ढ वटा समावेशी शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । यी शब्दहरूले आफू मातहत विभिन्न खालका अन्य समावेशी शब्दहरूलाई समावेश गरेका छन् । यसबाट खण्डकाव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु, प्राणी, समय र भावका बिच संसक्ति संयोजन कायम भएको देखिन्छ । यी शब्दहरू खण्डकाव्यका एउटै श्लोकमा वा अन्य श्लोकमा विभिन्न स्थानमा प्रयोग भए गरेका देखिन्छन् । जसबाट एउटै विषय क्षेत्रका विविध शब्दहरूको समन्वय भई उक्त खण्डकाव्यको विषय संसक्त बनेको छ ।

अङ्गी-अङ्ग

अङ्गी-अङ्ग भन्नाले प्रयोग भएका पूर्णवाची र अंशवाची शब्दका बिचको सम्बन्धलाई बुझिन्छ । यहाँ अङ्गी शब्दले कुनै वस्तु, व्यक्ति, प्राणी र सामग्रीलाई तथा अङ्ग शब्दले तदअन्तर्गतका विभिन्न अंशहरूलाई जनाउँदछ । भट्ट हेर्दा समावेशी-समावेश्य र अङ्गी-अङ्ग सम्बन्ध उस्तै उस्तै जस्तो लाग्ने गर्दछ । तर पनि यसमा सूक्ष्म भिन्नता रहेको हुन्छ । प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा विभिन्न भाषिक एकाइका बिच अङ्गी-अङ्ग सम्बन्ध कायम भएको देखिन्छ । जसलाई यसप्रकार उल्लेख गरी हेर्न सकिन्छ :

- कुटिया- पिँठी, ढोका, बलभी
- वाग्मती- बगर
- रानी- शिर, पाउ, केस, मन
- राजा- शिर, काख
- तरबार- धार
- पुर्खाका- पदचिन्ह
- गरुड- पखेटा
- बालक- मुख
- चरा- पखेटा
- चरी- भुत्ला

- कैलाश- टाकुरो
- मुटु- एक टुकुरा

यसप्रकार राजेश्वरी खण्डकाव्यमा कुटिया, रानी, राजा, तरबार, पुर्खाका, गरुड, बालक, चरा, चरी, कैलाशको र मुटुको गरेर जम्माजम्मी १५ वटा अङ्गी शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । जसका विभिन्न अङ्ग शब्दहरू समेत यहाँ समावेश छन् । खण्डकाव्यमा उपर्युक्त अङ्गी-अङ्ग शब्दको प्रयोग भएको छ । एक वा अनेक श्लोकमा प्रयुक्त अङ्गी-अङ्ग शब्दहरूले खण्ड काव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु वा विषयका बिच पूर्ण-अंशको सम्बन्ध कायम गरेका छन् । यसबाट खण्डकाव्यका विषयवस्तुका बिचमा संसक्ति सिर्जना हुन गई खण्डकाव्य थप संसक्त बन्न गएको छ । उपर्युक्त शब्दहरूले राजेश्वरी खण्डकाव्यमा अङ्गी-अङ्गको भूमिका सशक्त रूपमा निर्वाह गरेका छन् ।

समग्रतः राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका पुनरुक्ति संसक्तिको स्थिति निम्नानुसार छ :

तालिका नं. ६

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका पुनरुक्तिको स्थिति

पुनरुक्ति	प्रयुक्त सङ्ख्या	प्रतिशत
पुनरावृत्ति	६५	५९.०९
पर्यायवाची	१५	१३.६३
विपरीतार्थी	७	६.३६
समावेशी-समावेश्य	८	७.२७
अङ्गी-अङ्ग	१५	१३.६३
जम्मा	११०	१००

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा सबैभन्दा धेरै पुनरावृत्ति संसक्तिको प्रयोग ५९.०९% रहेको देखिन्छ । पर्यायवाची र अङ्गी-अङ्ग संसक्तिको प्रयोग समान १३.६३% रहेको छ । त्यसपछि क्रमशः समावेशी-समावेश्य तथा विपरीतार्थी संसक्ति ७.२७% र ६.३६% रहेको देखिन्छ ।

सन्निधान

सङ्कथनमा सन्निधान भन्नाले एकापसमा साथसाथै प्रयोगमा आउने एकाइहरूको सामिप्यतालाई बुझिन्छ। अथवा सङ्कथनमा प्रयोग भएका कोशीय एकाइहरूका बिचको साहचर्यात्मक सम्बन्ध नै सन्निधान हो। यसले सङ्कथनलाई एकीकृत र सार्थकता प्रदान गर्दछ। यसमा भाषिक एकाइहरू एकापसमा अन्तर्सम्बन्धित भएर सान्निधानात्मक स्थिति पैदा हुन्छ। यसमा कोशीय एकाइहरू परस्परमा गाँसिएका हुन्छन्। यस्तो अवस्थामा एकअर्का बिचमा साहचर्यात्मक सम्बन्ध स्थापित भएको हुन्छ। सन्निधानले सङ्कथनमा साथसाथै प्रयोगमा आउने एकाइका बिचको सन्निकटको अवस्थालाई बुझाउँछ। प्रस्तुत 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा प्रयोग भएगरेका सन्निकट सम्बन्ध राख्ने सान्निध्य सम्बन्धयुक्त शब्दहरू यसप्रकार छन् :

हिमचुली- कैलाश (२/ छाल, पहिलो श्लोक)

राजा- दूत (२/ छाल, पहिलो श्लोक)

शिर- सिन्दूर (२/ छाल, तेस्रो श्लोक)

कस्तुरी मृग- सुगन्ध (२/ छाल, चौथो श्लोक)

रानी- वसन्तपुर (४/ छाल, तेस्रो श्लोक)

शिर- सिँदूर (५/ छाल, पहिलो श्लोक)

शिर- सिन्दूर (५/ छाल, दोस्रो श्लोक)

निशिमा -बत्ती (७/ छाल, दोस्रो श्लोक)

कालो- मेघ (८/ छाल, तेस्रो श्लोक)

राजा-दर्बार (८/ छाल, पाँचौ श्लोक)

सन्तति- आमा (९/ छाल, पाँचौ श्लोक)

रण - खाँडो (११/ छाल, पहिलो श्लोक)

केश- शिर (११/ छाल, पाँचौ श्लोक)

शिर- सिंदूर (१२/ छाल, तेस्रो श्लोक)

आर्यघाट- तट (१२/ छाल, पाँचौ श्लोक)

वाग्मति- बगर (१६/ छाल, पहिलो श्लोक)

वाग्मति- बगर (१६/ छाल, पाँचौ श्लोक)

राति- जुनकिरी (२०/ छाल, पाँचौ श्लोक)

यसप्रकार 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा हिमचुली, राजा, शिर, कस्तुरी मृग, रानी, शिर, शिर, निशिमा, कालो, राजा, सन्तति, रण, केश, शिर, आर्यघाट, वाग्मति र राति गरेर जम्माजम्मी १८ ओटा शब्दहरूको सान्निध्य सम्बन्ध रहेको देखिन्छ। प्रस्तुत खण्डकाव्यमा प्रयुक्त सन्निकट सम्बन्धयुक्त शब्दहरूका बिचमा सान्निध्य कायम भई खण्डकाव्यमा संसक्त सम्बन्धको भूमिका कायम भएको छ।

समग्रतः राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका कोशीय संसक्तको स्थिति

निम्नानुसार छ :

तालिका नं. ७

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका कोशीय संसक्तको स्थिति

कोशीय संसक्ति	प्रयुक्त सङ्ख्या	प्रतिशत
पुनरुक्ति	११०	८५.९३
सन्निधान	१८	१४.०६
जम्मा	१२८	१००

यसप्रकार राजेश्वरी खण्डकाव्यमा पुनरुक्ति संसक्तको प्रयोग सबैभन्दा धेरै ८५.९३% र सन्निधान संसक्तको प्रयोग १४.०६% रहेको देखिन्छ।

समष्टिगत रूपमा राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका संसक्ति युक्तको अवस्था यसप्रकार छ :

तालिका नं. ८

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका संसक्ति युक्तको अवस्था

संसक्ति प्ररूप	प्रयुक्त सङ्ख्या	प्रतिशत
व्याकरणिक संसक्ति	६२७	८३.०४
कोशीय संसक्ति	१२८	१६.९५
जम्मा	७५५	१००

यसप्रकार राजेश्वरी खण्डकाव्यमा सबैभन्दा धेरै व्याकरणिक संसक्तिको प्रयोग ८३.०४% र कोशीय संसक्तिको प्रयोग १६.९५% भएको पाइन्छ। यसरी राजेश्वरी खण्डकाव्य व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिको प्रयोगले सुगठित र संसक्त बनेको देखिन्छ।

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा संसक्तिको भूमिका

कविवर माधवप्रसाद घिमिरेद्वारा लिखित राजेश्वरी खण्डकाव्यमा व्याकरणिक र कोशीय गरेर दुबै खाले संसक्तिको प्रयोग भएको पाइन्छ। व्याकरणिक संसक्तिअन्तर्गत सन्दर्भन र त्यसका प्रकारहरू व्यक्तिवाचक, दर्शकवाचक र तुलनात्मक सन्दर्भन सबैको प्रयोग भएको देखिन्छ। खण्डकाव्यका छाल एकदेखि बिसौ छालसम्मका पाँचवटै पाउहरूमा विभिन्न खालका सन्दर्भनको प्रयोग भएको पाइन्छ।

जसमध्ये व्यक्तिवाचक सन्दर्भ अन्तर्गत पहिलो छालमा ५, दोस्रो छालमा ९, तेस्रोमा ५, चौथोमा ५, पाँचौंमा ७, छैठौंमा ३, सातौंमा ७, आठौंमा ५, नवौंमा २, दशौंमा ४, एघारौंमा १०, बाह्रौंमा १०, तेह्रौंमा ९, चौधौंमा १२, पन्ध्रौंमा १२, सोह्रौंमा ८, सत्रौंमा ८, अठारौंमा ६, उन्नाइसौंमा ७ र बिसौंमा ३ गरेर जम्माजम्मी १३८ वटा शब्दहरूमध्ये कतिपय शब्दहरूले प्रथम पुरुषवाचक कतिपयले द्वितीय पुरुषवाचक र कतिपय शब्दहरूले तृतीय पुरुषवाचक शब्दका रूपमा खण्डकाव्यमा प्रस्तुत वस्तु, व्यक्ति वा विषयलाई सन्दर्भित गरेर पूर्व सन्दर्भसँग पश्च सन्दर्भलाई जोडेर छालका विभिन्न श्लोकका पाउहरूमा एकापसमा सशक्त भूमिका निर्वाह गरेका छन्।

त्यस्तै गरेर दर्शकवाचक सन्दर्भन अन्तर्गत पहिलो छालमा ३, दोस्रो ३ तेस्रोमा २, चौथोमा ३, पाँचौंमा ३, आठौंमा २, नवौंमा २, एघारौंमा ४, बाह्रौंमा १ तेह्रौंमा ८, चौधौंमा

४, पन्द्रौमा ७, सोह्रौमा २, सत्रौमा ४, अठारौमा २ र उन्नाइसौमा ५ गरेर जम्माजम्मी ५५ वटा शब्दहरूको पाठमा संसक्ति व्यवस्थाको रूपमा काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त शब्द र शब्दावलीहरूमध्ये सबैले दर्शकवाचक सन्दर्भनअन्तर्गत रहेर खण्डकाव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु वा विषयलाई निकटवर्ती र दूरवर्ती रूपमा रहेर सन्दर्भनको भूमिका खेलेका छन् । यसरी प्रस्तुत श्लोकहरूमा उपर्युक्त विविध खालका सन्दर्भन शब्दहरूले कार्यमा सम्बद्ध सहभागीहरू बिचको भाषिक र अर्थगत सम्बन्धलाई दर्शाउने काम गरेका छन् । ती सबै शब्दहरूले आ-आफ्नो ठाउँमा पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गर्दै दर्शकवाचक सन्दर्भनको रूपमा विभिन्न खाले सन्दर्भनका रूपमा रहेर ती छालका श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा एकापसमा आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

तुलनात्मक सन्दर्भनअन्तर्गत छाल छैठौँमा ४, सातौँमा २, आठौँमा २, नवौँमा २, दशौँमा ५, एघारौँमा ३ र चौधौँमा २ गरेर जम्माजम्मी २० वटा शब्दले पाठमा संसक्ति व्यवस्थाको काम गरेका छन् । उपर्युक्त शब्द र शब्दावलीहरूमध्ये सबैले तुलनात्मक सन्दर्भनअन्तर्गत रहेर खण्डकाव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु वा विषयलाई तुलनात्मक रूपमा रहेर सन्दर्भनको काम गरेका छन् । यसरी प्रस्तुत श्लोकहरूमा उपर्युक्त विविध खालका सन्दर्भन शब्दहरूले कार्यमा सम्बद्ध सहभागीहरू बिचको भाषिक र अर्थगत सम्बन्धलाई दर्शाउने काम गरेका छन् । ती सबै शब्दहरूले आ-आफ्नो ठाउँमा पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गर्दै तुलनात्मक सन्दर्भनको रूपमा विभिन्न खाले सन्दर्भनका रूपमा रहेर ती छालका श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा एकापसमा तिनले भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

प्रतिस्थापनअन्तर्गत नामिक प्रतिस्थापनका पहिलो छालमा ७, दोस्रो छालमा १, तेस्रो छालमा १, चौथो छालमा १, पाँचौँ छालमा २, छैठौँ छालमा ३, सातौँ छालमा ५, आठौँ छालमा १, नवौँ छालमा २, दशौँ छालमा ९, एघारौँ छालमा २, बाह्रौँ छालमा ३, तेह्रौँ छालमा ३, चौधौँ छालमा ३, पन्द्रौँ छालमा ७, सोह्रौँ छालमा ५, सत्रौँ छालमा ३, उन्नाइसौँ छालमा २ र बिसौँ छालमा ३ गरेर जम्माजम्मी ६३ वटा पद, पदावली र वाक्यांशले पाठमा संसक्ति व्यवस्थाको काम गरेका छन् । उपर्युक्त शब्द र शब्दावली सबैले नामिक

प्रतिस्थापनअन्तर्गत रहेर खण्डकाव्यमा प्रस्तुत पद, पदावली वा वाक्यांशलाई प्रतिस्थापन गर्ने भूमिका खेलेका छन् ।

क्रियात्मक प्रतिस्थापनअन्तर्गत खण्डकाव्यको पहिलो, पाँचौँ, छैठौँ, आठौँ, नवौँ, एघारौँ र सत्रौँ छालमा गरेर जम्माजम्मी ८ वटा क्रियात्मक प्रतिस्थापक शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । यसरी यी क्रियापदहरूले अधिल्लो पाउमा आएका क्रियापदहरूको सट्टा आएर क्रियात्मक प्रतिस्थापकको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रतिस्थापन शब्दहरूको खासै उपस्थिति रहेको देखिन्न । विशेषतः नामिक पदहरूको प्रयोगले गर्दा खण्डकाव्यभित्रका आर्थी एकाइहरूका बिचको आपसी सम्बन्धलाई संसक्त तुल्याएको देखिन्छ ।

उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापनअन्तर्गत खण्डकाव्यमा जम्माजम्मी चारवटा उपवाक्यात्मक प्रतिस्थापकहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । यिनीहरू खण्डकाव्यका पाँचौँ, छैठौँ, आठौँ र तेह्रौँ छालका उपर्युक्त श्लोकहरूमा आएर माथि उल्लेखित उपवाक्यहरूलाई प्रतिस्थापन गरेर खण्डकाव्यको पूर्वपश्च विषयलाई संयोजन गरेर संसक्ति स्वरूप कायम गरेको देखिन्छ ।

व्याकरणिक संसक्तिअन्तर्गत विलोपनभित्रका नामिक, क्रियात्मक र उपवाक्यात्मक विलोपनहरू राजेश्वरी खण्डकाव्यमा यसप्रकार प्रयोग भएका छन्, जसलाई तल उल्लेख गरिएको छ :

विलोपनअन्तर्गत नामिक विलोपनमा पहिलो छालमा ३, दोस्रो छालमा ०, तेस्रो छालमा ५, चौथो छालमा २, पाँचौँ छालमा ३, छैठौँ छालमा ४, सातौँ छालमा १, आठौँ छालमा ७, नवौँ छालमा ३, दशौँ छालमा ३, एघारौँ छालमा ९, बाह्रौँ छालमा ४, तेह्रौँ छालमा ३, चौधौँ छालमा ७, पन्ध्रौँ छालमा ४, सोह्रौँ छालमा ४, सत्रौँ छालमा १ र बिसौँ छालमा २ गरेर जम्माजम्मी ६१ वटा पदले पाठमा संसक्ति व्यवस्थाको काम गरेका छन् । उपर्युक्त शब्द र शब्दावली सबैले नामिक विलोपनअन्तर्गत रहेर खण्डकाव्यमा प्रस्तुत पद, पदावली लाई विलोपन गर्ने भूमिका खेलेका छन् । यसरी प्रस्तुत श्लोकहरूमा उपर्युक्त विविध खालका विलोपक शब्दहरूले आ-आफ्नो ठाउँमा पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गर्दै नामिक विलोपनको रूपमा विभिन्न छालका श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा

एकापसमा सशक्त भूमिका खेलेका छन् । यी शब्दहरूले खण्डकाव्यमा उक्त पद, पदावलीलाई विलोपनका रूपमा सन्दर्भित गरेर संसक्त बनाएको देखिन्छ । यो क्रममा पूर्ववर्ती विषयसन्दर्भसँग पश्चवर्ती विषयसन्दर्भलाई संयोजित गरेर संसक्ति कायम भएको छ । यसरी यो राजेश्वरी खण्डकाव्यमा विभिन्न खालका नामिक विलोपक शब्दहरूको प्रयोग भएर खण्डकाव्य संसक्त बनेको देखिन्छ । यहाँ पूर्ववर्ती नाम वा नामिक समूहलाई विलोपन गरेर सोही अनुसारको कार्य गर्ने गरेर विभिन्न खालका नामिक विलोपकहरूले खण्डकाव्यलाई संसक्त बनाउन आ-आफ्नो ठाउँबाट भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

क्रियात्मक विलोपनअन्तर्गत पहिलो छालमा २, दोस्रो छालमा ३, तेस्रो छालमा १, चौथो छालमा ३, पाँचौँ छालमा ३, छैठौँ छालमा १, सातौँ छालमा ३, आठौँ छालमा ०, नवौँ छालमा ०, दशौँ छालमा १, एघारौँ छालमा ०, बाह्रौँ छालमा ३, तेह्रौँ छालमा ४, चौधौँ छालमा १, पन्ध्रौँ छालमा ५, सोह्रौँ छालमा ०, सत्रौँ छालमा ३, अठारौँ छालमा १, उन्नाइसौँ छालमा १ र बिसौँ छालमा ४ गरेर जम्माजम्मी ३९ वटा पदले पाठमा संसक्ति व्यवस्थाको काम गरेका छन् ।

उपर्युक्त शब्द सबैले क्रियात्मक विलोपनअन्तर्गत रहेर खण्डकाव्यमा प्रस्तुत पदलाई विलोपन गर्ने भूमिका खेलेका छन् । यसरी प्रस्तुत श्लोकहरूमा उपर्युक्त विविध खालका क्रियात्मक विलोपक शब्दहरूले आ-आफ्नो ठाउँमा पाठको संसक्ति व्यवस्थालाई संयोजन गर्दै क्रियात्मक विलोपनको रूपमा विभिन्न छालका श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा एकापसमा सशक्त भूमिका खेलेका छन् । यी शब्दहरूले खण्डकाव्यमा उक्त पदलाई विलोपनका रूपमा सन्दर्भित गरेर संसक्त बनाएको देखिन्छ । यो क्रममा पूर्व विषयसन्दर्भसँग पश्च विषयसन्दर्भलाई संयोजित गरेर संसक्ति कायम भएको छ । यसरी यो राजेश्वरी खण्डकाव्यमा विभिन्न खालका क्रियात्मक विलोपक शब्दहरूको प्रयोग भएर खण्डकाव्य संसक्त बनेको देखिन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा लुकेका उक्त क्रियाहरूलाई खण्डकाव्यमा व्यक्त विषयसन्दर्भ र आसयका रूपमा चिन्ने काम गरिएको हो । उक्त पदहरू खण्डकाव्यमा लुप्त भए पनि क्रियाको भाव वा आशयलाई भने बोध गर्न सकिन्थ्यो । यहाँ केही त्यस्ता क्रियापदलाई विलोपन गरेर राखेका भए पनि सोही अनुसारको कार्य गर्ने गरेर विभिन्न

खालका क्रियात्मक विलोपकहरूले खण्डकाव्यलाई संसक्त बनाउन आ-आफ्नो ठाउँबाट भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका व्याकरणिक संसक्तिअन्तर्गतको संयोजनभित्र योगात्मक, विपरीतार्थी, कारणात्मक र कालिक संयोजनहरू यसप्रकार प्रयोग भएका छन् । जसलाई यसप्रकार उल्लेख गरेर हेर्न सकिन्छ :

योगात्मक संयोजकअन्तर्गतको पहिलो छालमा ३, दोस्रो छालमा ४, तेस्रो छालमा १, चौथो छालमा ३, पाँचौँ छालमा ४, छैठौँ छालमा ८, सातौँ छालमा २, आठौँ छालमा ८, नवौँ छालमा १, दशौँ छालमा ३, एघारौँ छालमा २, बाह्रौँ छालमा २, तेह्रौँ छालमा २, चौधौँ छालमा ५, पन्द्रौँ छालमा ९, सोह्रौँ छालमा ५, सत्रौँ छालमा ८, अठारौँ छालमा १, उन्नाइसौँ छालमा ४ र बिसौँ छालमा ७ वटा गरेर जम्माजम्मी ८२ वटा शब्द तथा शब्दावलीहरूले काव्यांशका पूर्व र पश्च प्रस्तुत घटना प्रसङ्गहरूका बिचमा आएर संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गर्दै खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याई अर्थयुक्त रूपमा सशक्त बनाएको देखिन्छ ।

विपरीतार्थक संयोजकअन्तर्गत पहिलो छालमा १, दोस्रो छालमा ०, तेस्रो छालमा १, चौथो छालमा ०, पाँचौँ छालमा ०, छैठौँ छालमा ०, सातौँ छालमा १, आठौँ छालमा ०, नवौँ छालमा ०, दशौँ छालमा १, एघारौँ छालमा ०, बाह्रौँ छालमा ०, तेह्रौँ छालमा १, चौधौँ छालमा ०, पन्द्रौँ छालमा १, सोह्रौँ छालमा ०, सत्रौँ छालमा १, अठारौँ छालमा १, उन्नाइसौँ छालमा ० र बिसौँ छालमा ० वटा गरेर जम्माजम्मी ८ वटा शब्द तथा शब्दावलीहरूले काव्यांशका पूर्व र पश्च प्रस्तुत घटना प्रसङ्गहरूका बिचमा आएर विपरीतार्थक संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गर्दै खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याई अर्थयुक्त बनाएको देखिन्छ ।

कालिक संयोजकमा पहिलो छालमा १६, दोस्रो छालमा ४, तेस्रो छालमा ७, चौथो छालमा ७, पाँचौँ छालमा १३, छैठौँ छालमा ९, सातौँ छालमा ११, आठौँ छालमा ७, नवौँ छालमा ८, दशौँ छालमा ५, एघारौँ छालमा ५, बाह्रौँ छालमा ५, तेह्रौँ छालमा ९, चौधौँ छालमा ९, पन्द्रौँ छालमा ५, सोह्रौँ छालमा ७, सत्रौँ छालमा ४, अठारौँ छालमा ३, उन्नाइसौँ छालमा ६ र बिसौँ छालमा ५ वटा गरेर जम्माजम्मी १४५ वटा शब्द तथा शब्दावलीहरूले काव्यांशका पूर्व र पश्च प्रस्तुत घटना प्रसङ्गहरूका बिचमा आएर कालिक संयोजनकारी

भूमिका निर्वाह गर्दै खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याई अर्थयुक्त रूपमा अभ्र राम्रो बनाएको देखिन्छ ।

कोशीय संसक्तिअन्तर्गत पुनरुक्तिभिन्न पुनरावृत्तिका पहिलो छालमा ४ वटा, दोस्रो छालमा ४ वटा, तेस्रो छालमा ४ वटा, चौथो छालमा ०, पाँचौँ छालमा ४ वटा, छैठौँ छालमा १ वटा, सातौँ छालमा १ वटा, आठौँ छालमा १ वटा, नवौँ छालमा ६ वटा, दशौँ छालमा ९ वटा, एघारौँ छालमा ३ वटा, बाह्रौँ छालमा ३ वटा, तेह्रौँ छालमा २ वटा, चौधौँ छालमा २ वटा, पन्ध्रौँ छालमा ६ वटा, सोह्रौँ छालमा २ वटा, सत्रौँ छालमा ४ वटा, अठारौँ छालमा २ वटा, उन्नाइसौँ छालमा ५ वटा र बिसौँ छालमा ५ वटा गरेर जम्माजम्मी ६५ वटा शब्दहरूले काव्यांशका पूर्व प्रस्तुत र पश्च प्रस्तुत घटना प्रसङ्गहरूका बिचमा आएर पुनरावृत्ति शब्दको भूमिका निर्वाह गर्दै खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याई अर्थयुक्त रूपमा अभ्र बलियो बनाएको देखिन्छ ।

पर्यायवाची शब्दअन्तर्गत विभिन्न छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा राजेश्वरी, कस्तूरी, कस्तूरी, मेरो जीवन, धरणिनी छोरी, कस्तूरी, दुः ख, दुः ख, छहरा, दर्बार, प्रति, स्वयम्, देवशिशु, नौला र दरिद्र गरेर जम्माजम्मी १५ ओटा पर्यायवाची शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । खण्डकाव्यमा प्रस्तुत सबै खाले पर्यायवाची शब्दहरूले पूर्वप्रयुक्त व्यक्ति, वस्तु, समय, ठाउँ, जनावर, भाव, अवस्था ... आदिलाई सोही रूपमा बुझाएर आशयगत सिक्कीको काम गरेर खण्डकाव्यमा संसक्ति सिर्जना गरेर पर्यायवाची शब्दहरूको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ ।

विपरीतार्थी शब्दअन्तर्गत विभिन्न छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा टाढा, पश्चिम, तर्क, त्यहाँ, सानै, दुःख र सुख जस्ता शब्दहरू छन् । खण्डकाव्यमा उल्लेखित शब्दका विपरीतार्थी शब्दहरूको प्रयोग माथिका श्लोकहरूमा छ । यो खण्डकाव्यमा प्रयुक्त यी शब्दहरूले पूर्व विचारलाई पश्च विचारसँग संयोजन गर्ने काम गरेर खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याएको देखिन्छ ।

समावेशी-समावेश्य शब्दअन्तर्गत विभिन्न छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा जनावर, फूल, समय, कीरा, नदी, दरबार, दिशा र चरा गरेर जम्माजम्मी ८ वटा समावेशी शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । यी शब्दहरूले आफू मातहत विभिन्न खालका अन्य समावेशी पदहरूलाई समावेश गरेका छन् । खण्डकाव्यमा प्रयुक्त व्यक्ति, वस्तु, समय

र भावका बिच संसक्ति संयोजन कायम भएको छ । यी शब्दहरू खण्डकाव्यका एउटै श्लोकमा वा अन्य श्लोकमा विभिन्न स्थानमा प्रयोग भए गरेका देखिन्छन् । जसबाट एउटै विषय क्षेत्रका विविध पदहरूको समन्वय कायम भई उक्त खण्डकाव्यको विषय संसक्त बनेको छ ।

अङ्गी-अङ्ग शब्दअन्तर्गत विभिन्न छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा कुटिया, रानी, राजा, तरबार, पुर्खाका, गरुड, बालक, चरा, चरी, कैलाशको र मुटुको गरेर जम्माजम्मी १५ वटा अङ्गी शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । जसका विभिन्न अङ्ग शब्दहरू समेत यहाँ समावेश छन् । उक्त खण्डकाव्यमा अङ्गी-अङ्ग शब्दको प्रयोग एउटै श्लोकभित्र वा बाहिरसमेत देखिन्छ । एक वा अनेक श्लोकमा प्रयुक्त अङ्गी-अङ्ग शब्दहरूले खण्ड काव्यमा प्रस्तुत व्यक्ति, वस्तु वा विषयका बिच पूर्ण-अंशको सम्बन्ध कायम गरेका छन् । यसबाट खण्डकाव्यका विषयवस्तुका बिचमा संसक्ति सिर्जना हुन गई खण्डकाव्य थप संसक्त बन्न गएको छ । उपर्युक्त शब्दहरूले राजेश्वरी खण्डकाव्यमा अङ्गी-अङ्गको भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

सन्निधान शब्दअन्तर्गत विभिन्न छालका विभिन्न श्लोकहरूका विभिन्न पाउहरूमा हिमचुली, राजा, शिर, कस्तुरी मृग, रानी, शिर, शिर, निशिमा, कालो, राजा, सन्तति, रण, केश, शिर, आर्यघाट, बाग्मति र राति गरेर जम्माजम्मी १८ ओटा शब्दहरूको सान्निध्य सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । खण्डकाव्यमा प्रयुक्त सन्निकट सम्बन्धयुक्त शब्दहरू बिचमा सान्निध्य कायम भई खण्डकाव्यमा संसक्त सम्बन्धको भूमिका कायम भएको छ ।

यसप्रकार राजेश्वरी खण्डकाव्यमा व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिका रूपमा विभिन्न खालका संसक्तिहरूको प्रयोग भएर आ-आफ्नो ठाउँमा सङ्कथनको भूमिका सशक्त रूपमा निर्वाह गरेको पाइन्छ ।

अध्याय छ : प्राप्ति, निष्कर्ष र उपयोगिता

राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययनका प्राप्ति, निष्कर्ष र उपयोगिता यसप्रकार छन् :

प्राप्ति

अनुसन्धानको प्राप्तिलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) राजेश्वरी खण्डकाव्यमा व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिको प्रयोग छ ।
- (ख) व्याकरणिक सन्दर्भनान्तर्गत व्यक्तिवाचकका धेरैजसो (१३८) वटा शब्दहरू आआफ्नो ठाउँमा प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषवाचक सर्वनामको रूपमा प्रयोग भएका छन् ।
- (ग) दर्शकवाचक सन्दर्भनका रूपमा जम्मा ५५ वटा शब्दहरूले निकटवर्ती र दूरवर्तीको भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।
- (घ) तुलनात्मक सन्दर्भनका रूपमा जम्मा २० वटा शब्दहरूले खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याएको देखिन्छ ।
- (ङ) प्रतिस्थापनान्तर्गत नामिक, क्रियात्मक र उपवाक्यात्मकमा क्रमशः ६३, ८ र ४ वटा शब्दहरूले पूर्व प्रयुक्त भाषिक घटकलाई प्रतिस्थापन गरेका छन् । जसमध्ये सबैभन्दा धेरै नामिक र थोरै उपवाक्यात्मक शब्द छन् ।
- (च) विलोपनान्तर्गत नामिक, क्रियात्मक र उपवाक्यात्मक गरी क्रमशः ६१, ३९ र १ वटा शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । यिनीहरूमध्ये सबैभन्दा धेरै नामिक र सबैभन्दा थोरै उपवाक्यात्मक शब्द छन् ।
- (छ) संयोजनान्तर्गत योगात्मक, विपरीतार्थक र कालिक संयोजकका रूपमा क्रमशः ८२, ८ र १४५ वटा शब्दहरूले पूर्व र पश्च प्रसङ्गलाई जोडेको पाइन्छ । यहाँ सबैभन्दा धेरै कालिक र थोरै विपरीतार्थक शब्दका रूपमा प्रयोग भएका छन् ।
- (ज) कोशीय संसक्तिको पुनरुक्तिान्तर्गत पुनरावृत्ति, पर्यायवाची, विपरीतार्थी, समावेशी-समावेश्य र अङ्गी-अङ्गमा क्रमशः ६५, १५, ७, ८ र १५ तथा

सन्निधानमा १८ वटा शब्दहरूको प्रयोग भई आआफ्नो ठाउँमा उपयुक्त भूमिका खेलेर खण्डकाव्यलाई संसक्त तुल्याइएको देखिन्छ । उपर्युक्त शब्दहरूमध्ये सबैभन्दा धेरै पुनरावृत्ति र थोरै विपरीतार्थी शब्दहरू छन् ।

निष्कर्ष

राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अनुसन्धानमा मूलतः व्याकरणिक र कोशीय दुवै संसक्तको प्रयोग भएको पाइयो । जसमध्ये व्याकरणिक संसक्तिअन्तर्गत सन्दर्भन, प्रतिस्थापन, विलोपन र संयोजन सबै एकाइहरूको प्रयोग भएको छ । त्यस्तै कोशीय संसक्तिअन्तर्गत पुनरुक्तिका पुनरावृत्ति, पर्यायवाची, विपरीतार्थी, समावेशी-समावेश्य, अङ्गी-अङ्ग र सन्निधान गरेर सबै एकाइहरूको प्रयोग भएको छ । खण्डकाव्यमा प्रयुक्त व्याकरणिक र कोशीय संसक्तिले अन्तर्वाक्यीय तथा अन्तरपङ्क्तीय संरचना संयोजनको काम गरेका छन् । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा प्रयुक्त संसक्तिबाट खण्डकाव्यको विषयवस्तु एकापसमा संसक्त तथा एकीकृत बनेको देखिन्छ । खण्डकाव्यमा अरू सबै खाले संसक्तको प्रयोग भएको पाइन्छ तर कारणात्मक संयोजनको संसक्तको भने प्रयोग भएको छैन ।

उपयोगिता

राजेश्वरी खण्डकाव्यको संसक्तिपरक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र खास गरेर संसक्तिपरक अध्ययनसँग सम्बद्ध छ । यो विभिन्न खाले अध्ययन अनुसन्धानका लागि उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ । यसको अध्ययन-विश्लेषणका आधारमा देखिएका उपयोगिताहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

- (क) प्रस्तुत अध्ययन अनुसन्धानको विश्लेषणले सङ्कथन विश्लेषणको सैद्धान्तिक स्वरूपको बारेमा जानकारी दिएकाले यसबारे जानकारी लिन यो उपयोगी हुने छ ।
- (ख) यो शोधपत्रले सङ्कथन विश्लेषणसँग सम्बन्धित कुनै पनि साहित्यिक विधाविशेष र जुनसुकै पाठको अध्ययन विश्लेषण गर्न, प्रतिमान तयार गर्न, समस्या कथनका आधारमा उद्देश्य निर्धारण गर्न, शोधको औचित्य तय गर्न र त्यसको सीमा निर्धारण गर्न उपयोगी हुने छ ।

- (ग) सङ्कथन विश्लेषणका सिद्धान्तहरू, मूल्य, मान्यता, परिचय र प्रयोगको बारेमा सूक्ष्म ढङ्गबाट जानकारी लिनका लागि सहज हुने छ ।
- (घ) प्रस्तुत अध्ययनले सङ्कथनका प्रकारको बारेमा गहिरो गरेर जानकारी लिन सहयोग पुऱ्याउने छ ।
- (ङ) यस अनुसन्धानले सङ्कथनका आधारमा गरिने जुनसुकै अध्ययन अनुसन्धानलाई आवश्यक सहयोग गरेको हुने छ ।
- (च) प्रस्तुत अनुसन्धान सङ्कथनका क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्न चाहने जो कोही अनुसन्धानकर्ताहरूका लागि उपयोगी हुने छ ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, तेजविलास (२०६९), *सहिदको शालिक कथा सङ्ग्रहको सङ्कथन विश्लेषण*,
अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि.।
- अधिकारी, हरिकला (२०६८), *सम्पादकीय प्रयुक्तिमा संसक्ति र संयुक्ति*, अप्रकाशित
दर्शनाचार्य शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि.।
- अवस्थी, महादेव (२०६४), *आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श*,
इन्टेलेक्चुअल्ज बुक प्यालेस ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५६), *तीन कविता तीन काव्य*, साभ्ना प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५०), *विचार र व्याख्या (दो. सं.)*, साभ्ना प्रकाशन ।
- काफ्ले, वैकुण्ठप्रसाद (२०७०), *राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन*, कीर्तिपुर:
स्नातकोत्तर शोध प्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि.।
- कुक / Cook, G. (1996), *Discourse*, Oxford University Press.
- खतिवडा, तीर्थराज (२०७३), *दोषी चस्मा कथासङ्ग्रहको सङ्कथन विश्लेषण*, कीर्तिपुर :
स्नातकोत्तर शोध प्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि.।
- खनाल, यदुनाथ (२०४९), *समालोचनाको सिद्धान्त*, साभ्ना प्रकाशन ।
- गी. / Gee, J.P. (2011), *An Introduction to discourse analysis, Theory and method*,
Routledge.
- गौतम, अम्बिका (२०७३), *मुनामदन खण्डकाव्यको सङ्कथन विश्लेषण*, दर्शनाचार्य शोध
प्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि.।
- घिमिरे, वासुदेव (२०६९), *सङ्कथन विश्लेषण परिचय र पद्धति*, इन्टेलेक्चुअल्ज बुक
प्यालेस ।
- घिमिरे, माधव (२०७४), *राजेश्वरी (बा. सं.)*, साभ्ना प्रकाशन ।

- जवाली, विष्णु (२०६९), *रक्तिमका गीतहरूको सङ्कथन विश्लेषण*, दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. ।
- ढकाल, दीपकप्रसाद (२०६९), *मैनालीका कथाको सङ्कथन विश्लेषण*, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।
- ढकाल, दीपकप्रसाद (२०७०), *समाख्यानशास्त्र : सिद्धान्त र प्रयोग*, ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- निरौला, लेखप्रसाद (२०६६), *राष्ट्रकवि घिमिरेको खण्डकाव्यकारिता*, सनराई प्रकाशन ।
- निरौला, लेखप्रसाद (२०७१), *माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा अलङ्कार*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- न्यौपाने, केदार (२०६९), *स्वास्थ्य क्षेत्रमा प्रयुक्त नेपाली भाषाको सङ्कथन विश्लेषण*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र ।
- पोखरेल, भानुभक्त (२०५०), *कवि घिमिरे र उनका काव्य चिन्तन*, (दो.सं.), साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, भानुभक्त (२०६९), *माधव घिमिरेका विशिष्ट खण्डकाव्य*, (ते.सं.) साभा प्रकाशन ।
- फेयरक्लफ / Fair Clough (2003), *Analysing discourse*, Routledge.
- ब्राउन / Brown, Gee and Yule. J. (1993), *Discourse in English language education*, Routledge.
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६२), 'सङ्कथन विश्लेषण : एक प्रारम्भिक परिचय', *सम्प्रेषण*, २ (२), पृ. ४१-४३ ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६५), 'सङ्कथन विश्लेषणका प्रारम्भिक आधार', *सम्प्रेषण*, ५ (५), पृ. ५१-५२ ।
- भण्डारी, रामकृष्ण (२०७०), *कुञ्जिनी खण्डकाव्यको विश्लेषण*, दर्शनाचार्य शोध प्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि.।
- भुसाल, केशव (२०७५), *माध्यमिक तहका नेपाली आख्यानात्मक विधाको सङ्कथन*, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, शिक्षाशास्त्र सङ्काय डिनको कार्यालय त्रि.वि.।

भुसाल, केशव (२०७८), *सङ्कथन विश्लेषण सिद्धान्त र प्रयोग*, सनलाइट पब्लिकेसन ।

युल. / Yule, G. (2000), *Pragmatics*, Oxford University Press.

शर्मा, चिरञ्जीवी र निर्मला (२०६५), *शिक्षाका आधारहरू*, एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

सुवेदी, राजेन्द्र र गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (सम्पा.), (२०६८), *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना सैद्धान्तिक खण्ड*, रत्न पुस्तक भण्डार ।

ह्यालिडे / Halliday, M.A.K. (1976), *Cohesion in English*, Longman.

ह्यालिडे / Halliday, M.A.K. (1986), *An introduction to functional grammar*, Edward Arnold.

ह्यालिडे र हसन / Halliday, M.A.K. & Hasan, R. (1991), *Language context and text : Aspect of language in a social semiotic perspective*, Oxford University Press.

परिशिष्ट
राजेश्वरी खण्डकाव्य (रचनाकाल : २०१७)

१/छाल

बिहान उज्यालो हुने बेला हेलम्बूमा कुटीको आँगनमा उभिएका सात जना दूत राजेश्वरीलाई कान्तिपुरमा लैजान बोलाउँछन् ।

हे राजेश्वरि ! पूज्य राजा महिषी हेलम्बुकी बासिनी
यै छायामय देवदारु-वनमा ह्वौली छिपेकी तिमी
तिम्रै श्वास बहेर शैल वनको हावा सुगन्धी छ यो
कस्तो निर्जनमा वसन्तपुरको सौन्दर्य बन्दी भयो !

पैलो याम पहाडमाथि कुटिया पैलाउँदैमा गयो
दोस्रो याम बसेर वास पिँढीमा बोलाउँदैमा गयो
चौथो याम भईसक्यो तर पनी ढोका तिमी खोल्दिनौ
गाढा नीँद पन्यो कि विरहको धिक्कारले बोल्दिनौ”

घेरेको सुनफूलले वरिपरी एकान्त तिम्रो कुटी
कस्तुरी मृग आँग भाँच्छ बलभीनेरै बिहानै उठी
मागछन् पर्वत प्रातज्योति, अब त निद्रा तिमी तोड हे
टाढा जानु छ आज भ्यासभुसको शय्या तिमी छोड हे

तिम्रो निम्ति खडा छ एक तगडा घोडा तगारीमहाँ
हामी सेवक सात वीर संगमा ह्वौला सवारीमहाँ
नागी पर्वत सातपत्र वनको सेरो र फेरो घुमी
रानी ! पुग्नु छ पर्सि कान्तिपुरमा पूर्वाह्नमा नै तिमी

आएको पनि तीन वर्ष अब यो एकान्तमा भैसक्यो
रानी नै नभएर कान्तिपुरको शोभा सबै गैसक्यो
सम्झी प्यार पुरानु यो विरहको पाहाडदेखिन् भर
इन्द्रेनी नभको नुहुन्छ जसरी तिर्खा खोलातिर

२/छाल

राजेशवरी धोकाले शङ्काले कुटीभिन्नैबाट दूतहरूलाई उत्तर दिन्छन् ।

रानी:

को त्वौ सुस्तरी बोल हे, हिमचुली - कैलाश थर्कन्छ यो
तिम्रो आकुल श्वासबाट हिउँको उच्छ्वास बर्सन्छ यो
राजाको यदि दूत त्वौ त भनिद्यौ - सम्चार क्यै छैन रे
आफैमा परिपूर्णलाई दुनियाँ संसार क्यै त्वैन रे

हेलम्बू गिरिशृङ्ग विश्वभरको सौन्दर्यको देशमा
हिँड्छन् किन्नर- किन्नरीहरू जहाँ यै मर्त्यको भेषमा
आफैलाइ गर्छु म त रे शृंगार आफैँ गरी
हुन्छिन् प्रात हिमालमाथि पहिली भुल्का स्वयं सुन्दरी

मैले न्वाउनलाइ शैतलमा छन् दूधका पोखरी
तैरन्छन् जलमा जहाँ किरणका किञ्जल्क रेखा
पैलो स्वर्णिम रागबाट शिरको सिन्दुर फेटेर म
धर्ती हेर्दछु दूर रम्य हिउँमा सानन्द लेटेर म

कस्तुरी मृगको सुगन्ध बहने कैलाश मेरो घर
भागी हिँड्छु म त मनुष्यहरूको दुर्गन्धदेखिन् पर
तिम्रा खल्वल सुनिन्न - छहरा गुँच्चिन् कसोरी यहाँ
आफैमा परिपूर्ण भै कुसुमकी फुलिन्छु किशोरी यहाँ

पैलो घाम नभुल्कँदै मिरमिरे मुस्कान यो ज्योतिको
जो बिर्साउँछ एउटै झलकमा हाँसो सबै प्रीतिको
यै एकान्त सहानुभूतिहरूको संसारमा बस्छु म
आमाको दुधतुल्य दिव्य रसको आनन्द यै चुस्छु म

३/छाँल

दूतहरू रानीलाई विश्वास पार्न राजको प्रेमसन्देश सुनाउँछन् ।

दूतः

राजाको म हुँ दूत, अन्तपुरको विश्वासको पात्र हुँ
पश्चात्ताप परी शरीर उनको कस्तो भयो के कहूँ
आएको छु यहाँ महाविरहको सन्देश बोकीकन
गाएको नरमाइला प्रहरमा वीणा रुलाईकन

राजा (पति) :

हेलम्बू हरिया पहाडहरूमा छाया त्यहाँ जो पच्यो
मेरो हृदयको किशोर भएको माया कहाँ त्यो पच्यो
गङ्गा दूर सुसाउँछिन् विरहको भाका सुसेलेसरी
बैसैमा वनवासिनी बनिगयौ राजराजेश्वरी

चल्ये भिम्भिम तालमा नव बधू तिम्रा परेली जुन
ढल्दा हुन् अब निर्निमेष भुइँमा केही नबोलीकन
के टाढातिर हेर्दिनौ विरहका लट्टा उचालीकन
लैजान्छन् जब सूर्य शैल वनको छाया हटाईकन

जोगीलाई फिराई कान्तिपुरमा वैराग्यदेखिन् खिच्यौ
मेरा निमित्त हजार बार साँगिनी! संसार नौलो रच्यौ
वैशाखी निशिमा वसन्तपुरमा शय्या रची राजसी
आफू बाहिर जोगिनी बनिगयौ रानी! खरानी घसी

मेरो भूल हजार भन्न सजिलै सक्थ्यौ तिम्री नै जुन
मेरी मानिनि ! भन्दिनौ तर पनी यही भूल यौटा किन
मेरो हिर्दय पोल्छ आज जति नै बस्छौ नबोलीकन
मेरी जीवन! फर्क हे धरणिकी छोरी, क्षमाकी धन !

४/छाल

सरलहृदया रानी प्रेमसन्दलेशले विश्वासमा परेर
बिस्तारै दिनको उज्यालोको साथै कुटीबाट बाहिर
निस्कन्छिन् र कान्तिपुरको निम्ति प्रस्थान गर्छिन् ।

रानी :

सल्लाको वनभिन्न उठ्छ कुहिरो अल्फेसरी लर्बर
छिछिन् मिर्रि रश्मिजाल जसमा सङ्गीतले सुन्दर
खोली पङ्ख मुनाल नाच्छ छविको प्रच्छन्न छायामनी
बौरी उठ्छु म फेरि रूप रङ्गमा सुन्केशरी भै बनी

चाहेथे जसलाई नै विरहको धिक्कारले बिसन
मैले थालीछु मौन मौन कसरी त्यल्लाइ नै पर्खन
वीणाको कुन चाहिँ दिव्य क्षणको आनन्द भङ्गारले
सम्भयो हो वनवासिनी मकन रे मेरो कलाकारले

रानी भैकन यो वसन्तपुरमा पहिले म आए प्रिय !
जानेकी छु हजार दुःख सुखमा कस्तो छ तिम्रो हिय
धेरै धूर्त अमात्यले र निठुरी सौताहरूले तर
बारम्बार हेरे पनी हृदय त्यो फर्कन्छ रे मैतिर

तिम्रै नित्य नजीक बस्छु, प्रिय हे! बोल्दै नबोले पनि
काहालीसरि लाग्छ यो विरहमा बस्ता अकेली बनी
मै तिम्रा क्षणलाई घेर्छु गृहिणी भै कार्यले व्याकुल
खोला रत्तछ शैलकै चरणमा कल्लोल कोलाहल

कस्तूरी मृगले सुगन्धि गिरिका नयाँ यिनै कन्दरा
छोडी हिँड्छु म प्रात शीतकणले आकीर्ण जौका गरा
यौटा फूल नवैलिने टिपन हे हेलम्बीकी सुन्दरी !
जो पहेपछि प्रीति प्राणप्रियको जाँदैन कैल्यै मरी

५/छाल

परन्तु प्रेमसन्देश जाली थियो । एक वास वर आइसकेपछि दोस्रो दिन बिहान इन्द्रावतीको तीरमा रानी राजा स्वर्ग भैसकेको सुन्छन् र अज्ञात विपत्तिको आशङ्काले फेरि हेलम्बूमै फर्कन खोज्छन् ।

रानी:

वैलायो किन आज एक दिनमै अम्लानको फूल यो
छोडेर पर्णकुटी परेर छलामा, मैले गरें भूल यो
धर्तीको शिरमा बिहान रविले सिन्दूर हाल्छन् जहाँ
हा मेरो शिरको सिँदूर पुछिने सम्चार बोल्छन् त्यहाँ

गङ्गाको धमिलिन्छ धार शिरको सिन्दूर धोऊँ भने
धर्ती बन्दछ अन्धकारमय यो चुल्ठो म फोऊँ भने
काटुँ रे अब रोइ रोइ कसरी वैधव्यको जीवन
वर्षा गर्छ विलाप इन्द्रधनुको शृङ्गार र धोईकन

कोशी दूर पुगेर फेरि रिसले फर्कन्छ स्वाहाँ गरी
अन्धो राक्षसले अटव्य वनमा यात्री लखेटेसरी
फर्की जान्छु म ता जहाँ गिरिगुफा बस्छिन् मलाई कुरी
मिठो घाम छरी पहाड वनमा सङ्गीत बसेसरी

निर्मोही प्रिय जो थिए बिरहमा कैलेकहीं सम्झिने
छातीभिन्न धुवा भरेसरी भई कैलेकहीं बिम्भिने
मेरो को छ र आजदेखि दुनिया सानन्द बिसन्छु म
आभा भएँ अब अस्तशेष रविकी कैलाश फर्कन्छु म”

आएँ बादलु लेकमा विरहकी छाया हिजै जो रुन
देऊ निर्जन यै नमेरु- वनमा आँसू सबै बर्सन
भोली निर्मल चाँदनी शरदको छोएर आनन्दमा
एकलै ऊर्ध्व- तपस्विनी म बसुँला ह्युँका शिलाखण्डमा

६/छाल

हेलम्बू छाडेर टाढा आइसकेकी रानीको अब कोही सहाय छैन । दूतहरू उनलाई वैशाखको टन्टलापुर घाममा कान्तिपुरतिर दौडाइरहेका छन् ।

ग्राम- युवती:

रानी एक त पाउ छन् कमलका फूलैसरी कोमल
दोस्रो हिँड्नु छ खोंचमा बगरमा खोला तरी फेनिल
तेस्रो व्याकुल बोल्दछन् वनवनै वैशाखका न्याउल
चौथो के उनको छ पीर मनमा जान्निन् उनै केवल

मध्याह्नीपख घाममा पनि तिनी छायामनि बस्तिनन्
च्यूँडाबाट चुहन्छ तप्प पसिना- थोपा पनी पुछ्छतिनन्
हिँड्छन् हिर्दय अल्भिएसरि कतै छायसरी केवल
पन्छिएर ललालबाट कहिलेकाहीं खुला कुन्तल

कोशी दूर सुसाउँछिन् कि मनमा घुस्छन् बिलौनाहरू
बास्छन् भयाउँकिरी कि निँद नपरी घुम्छन् तरानाहरू
छायाँ हुन् वनवृक्षका कि निशिका दुःस्वप्न हुन् - जान्दिनन्
उडिँछन् आकुल शून्यमा कि भुइँमै हिँडिँछन् कहिँ- जान्दिनन्

बास्छन् भयाउँकिरी विलाप वनका कैल्यै नटुट्ने गरी
हिँड्दा निर्जन मार्ग, लाग्छ- कहिले भेटिन्छ मान्छेसरी
देखिन्छन् जब गाउँका युवतीका आकार रूँ-रूँसरी
तर्सिन्छन् अनि त्यो अनाथ करुणा देखेर राजेश्वरी

छैनन् भोक र प्यास मर्त्यजनका आँतै हुने हर्हर
उत्कण्ठा न त भेटेको छ जसले लम्किन्छ यात्री घर
वैलेकी यिनलाई कान्तिपुरमा लैजान्छ केले खिँची
अर्चालाइ चुँडेर दूर लिएभै फूल गोलाईची

७/छाल

राजेश्वरी दोस्रो दिन राति साँखुमा बास बस्छिन् । त्यहाँ बज्रयोगिनीलाई आशागुर्जा चढाएर
हिँड्छिन् । ती अपरिचित नारीलाई कुनै आकस्मिक विपत्ति परेजस्तो लागेर पुजारी देवीको
प्रार्थना गर्छन् ।

पुजारी:

सन्ध्याकाल जगाइ साँखु वनमा उड्दै थिए भ्याम्करी
पाला देवलमा बली वरिपरी निभ्दै थिए सुस्तरी
हाम्रो सत्तलमा त्यही समयमा पस्ती यिनी को थिइन्
दच्केकी वनसिंहदेखि मृगिणीजस्ती तिनी जो थिइन्

एकलै देवलमा बसेर निशिमा बत्ती नबालीकन
रोइन् क्यार तिनी पवित्र प्रतिमालाई अँगालीकन
हुन्थ्यो निरव रात शीत कहिलेकाहीं खसालीकन
सारा शीतल नील दूर नभमा तारा उचालीकन

बेहानीपख केशभार पिठमा बोकी खडा यी भइन्
देवीलाई अमूल्य एक सुनको लट्टी चढाई गइन्
के विश्वास लिई गइन् हृदयमा एकान्तकी भक्तिनी
हुन्छन् टल्पल शीतविन्दु तृणमा हाँसो कि आँसू बनी

देवी ! प्रस्तरमूर्तिबाट कसरी आँसू बयो भल्भल
तिम्री सन्तति ती कतातिर पुगिन् के दुःखले विह्वल
देख्छ्यौ दुःख र दर्द आर्तजनको आँखा खुली भालको
हानी ठोसा सुवर्ण दण्ड, वशमा लेऊ महाकाल यो

चड्कन छेउ जब बज्रतुल्य रिसले हे बतिज्र कि जोगिनी !
छड्की उठ्दछ दैत्यको रगतले तिम्रो कराई अनि
काली भिषण शून्यको विवरणमा मिल्छु महासृष्टि जो
गर्छु पालना नित्य भक्तजनमा राखी दया दृष्टि यो

८/छाल

आज यही बाटो दुःख पाएर गैरहेकी रानी राजेश्वरीको अतीतको वीरगाथाको कर्खा बाँधेर
एउटा बूढो गाइने गाइरहेछ ।

बुढो गाइने:

स्वर्गे कान्तिमती भएर विरही राजा विरागी भए
जोगी-भेष घसेर भस्म शिरमा काशीपुरीमा गए
रानी यी पनि गैगइन् सँगसँगै लट्टा र भट्टा धरी
गट्टा भैँ अनि नारिकेल फलकी माधुर्य कट्टा गरी

फर्किन फेरि पुरानो प्यारा प्रियमा सञ्चार सारा गरी
कुर्ले गद्गद गर्वले अनि चिसा पानी र चन्दागिरी
लाग्यो लगलग काम्न कान्तिपुरमा षड्यन्त्र दर्बारको
लामो बार लगाई बीच पथमै भाला र तर्बारको

त्यो देखीकन बार सरले राँको बनी जागिथिन्
घोडालाई उचाली एक गतिमै तर्बार त्यो नाघिथिइन्
कालो मेघ चिरेर चर् बजुली सेती त्यहाँ चम्किइन्
घन्काईकन अट्टहास- ध्वनिले पाहाड नै लम्कीथिन्

बोलेथे जयकार वीरहरूले त्यै वीरताका अगि
डोलेथ्यो अनि खल्वलाइ वनमा चित्लाड खोलो बगी
हाँसेथ्यो नव कान्ति कान्तिपुरमा हेरेर चन्दागिरी
छाएथ्यो त्यस कीर्तिका लहरले टिष्टा र रावी तरी

राजालाइ स्वयं वसन्तपुरको दर्बारमा ल्याइथिन्
कोरी केश बसेर कान्तिपुरको सन्भ्यालमा स्वाइथिन्
रानीलायकका उदार गुणले सम्पूर्णमा छाइथिन्
नौलो जीवनकी नयाँ लहरभैँ नेपालमा आइथिन्

९/छाल

अपराहन वाग्मतीपारि आइपुग्नासाथ सेनाको एक दलले रानीलाई रोक्छ । रानी सेनालाई आफ्नो पक्षमा लिन खोजिन्छन् ।

रानी

थाकेकी छु गरेर तीन दिनको यात्रा अविश्रामले
पाकेको छ मुहार फूलसरि नै वैशाखको घामले
हा ! विश्राम मलाइ सनिग्ध मुखले बोल्दै न कोही पनि
खैची खड्ग खडा अगाडि कुन हवौ भन् रोक्न खोज्ने तिमी

गुल्मीका वनकुञ्ज बाल्यवयमा डुल्दा म सानी थिएँ
हम्की चामर, फल्लरीमनि बसी पैली म रानी भएँ
वैरीको मुटु काम्दथ्यो थरथरी मैले नबोले पनि
मैले जानिँनँ मान्न आजतक नै आज्ञा कसैको पनि

मेरो आसन डग्मगाइ म उठे एकान्त कैलाशमा
तेस्रो नेत्र खुलेर चाल ननिको देखेँ यहाँ देशमा
आफ्नै केश उखेलि आज भुइँमा पड्कन्छु पड्कन्छु म
उठ्तेनौ किन वीरभद्र भन रे कड्कन्छु कड्कन्छु म

रोकी कातर श्याल बस्छ कसरी यो सिंहिनीको गुहा
मेरै गन्ध सुँघेर सानु डमरू गर्जन्छ बन्दी जहाँ
कल्ले रोक्न मलाइ सक्छ म जसै सन्कन्छु आँधीसरी
रानी निर्भय नित्य वीर- रमणी हूँ राज- राजेश्वरी

मेरा सन्तति कोटि कोटि कसरी रुन्छन् अँध्यारामनि
लाखौँ दुःख र दर्द एक स्वरमै उच्चारि आमा भनी
कल्ले रोक्न मलाइ सक्छ म जसै चम्कन्छु विद्युतसरी
मेरा सन्तति ती उताछुँ छलका कारा अँध्यारा चिरी

१० / छाल

परन्तु सेनापति बदलिँदो परिस्थितिलाई देखाएर रानीतिर मिल्न असमर्थता प्रकट गर्छ र
आसन्नविपत्तिको सूचना गर्छ ।

सेनापति:

दासी सोऱ्ह तयार छन् चरणको सेवा विषय तत्पर
घोडाको पिठबाट आड तिनकै राखेर रानी ! भर
हेलम्बू- वन लेकको पवनमा भुल्यौ तिमी जो हिजो
गालाबाट बहेर आज पसिना पुछ्छता रुमालै भिज्यो

हामी आदर गर्दछौँ हृदयले ह्वौ राजमाता भनी
सकदैनौँ तर मान्न ता हजुरको आज्ञा यहाँ तैपनि
देखि दारुण दुर्दशा हृदयमा हामी दया राख्दछौँ
देवी ! क्यै पनि किन्तु गर्न नसकी हामी क्षमा माग्दछौँ

यौटा चील उडीरहेछ शिरमा गै छुन्छ गै छुन्छ भैँ
आशङ्का मनमा छ आज सबको- क्यै हुन्छ क्यै हुन्छ भैँ
टाढा खल्बल भैँ छ, फेरि नजिकै जो आउँछन् मन्द छन्
रानी ! आज हुँदैन कान्तिपुरमा- ढोका सबै बन्द छन्

देवी ! श्वास गन्हाउनेछ त्यसको विश्वासमा जो थियो
ढुङ्गो भैँ दिल त्यो हुनेछ फुलको थुङ्गोसरी जो थियो
पैलेको दुनियाँ सबै बदलियो रे स्वार्थको नाममा
छेपारो जसरी बदल्छ रँग यै छाया र यै घाममा

राजा जीवित नै छँदातक थियो रानी तिमी प्यारकी
पानी भैँ अनि भल्कँदी, झलझली तर्बारको घरकी
सोसेकी अब आत्मशक्ति विधवा बन्ध्यासरी छचौ तिमी
टाढा सूर्य डुबाइ अन्ध क्षणकी सन्ध्यासरी छचौ तिमी

११ / छाल

आर्यघाटमा चिता तयार छ । रानी सती गएको हेर्न अमात्य, पुरोहित, सरदार र अरू जनताको लाम लागेको छ । ती सबैलाई सम्बोधन गरेर रानी त्यस बेलाको जिउँदो जाग्दो र बढ्दोचढ्दो नेपालको निम्ति आफ्नो जीवन र नेतृत्वको आवश्यकता देखाउँछिन् ।

रानी:

नेपाली अविराम बढ्छ अहिले नाला तरी पश्चिम
टिष्टा हुन्छ प्रविष्ट पूर्वतिरको आभा लिइ आदिम
गङ्गा दक्षिणमा बहन्छ, रणको खाँडो पखालीकन
अग्लो उठ्छ हिमाल गर्व- गरिमा हाम्रै उचालीकन

रच्छन् वीर जुटेर आज बलिया किल्ला कलुङ्गामहाँ
पुर्खाका पदचिन्ह छन् अमिट रे प्रत्येक ढुङ्गामहाँ
हाम्रो हृदय हिल्ल मूल, छहरा, छाँगा र गंगामहाँ
हाम्रो जीवन खिल्ल ज्योतिवनका अम्लान थुङ्गामहाँ

अस्ताए पनि सूर्य यी, हिमचुली हुन्छिन् उज्याली जहाँ
मेरो सुन्दर देश उड्छ पहिला भुल्का उचाली त्यहाँ
मेरा शैल र साँध ज्योतिजलामा सारा डुबाईकन
पानी भर्दछु स्वर्णका कलशले शोभा उबाईकन

मेरा प्वाँख नकाट, रङ्ग ऋतुका आएर छुन्छन् यहाँ
मेरा कान सधैं अनागत नयाँ सङ्गीत सुन्छन् यहाँ
देओ उड्न मलाइ वीरहरूकी 'रानी' म मौरीसरी
बोकी ल्याउँछु दूर देशतिरका अज्ञातमा माधुरी

'नेपाली जनको सिँगार म गरूँ सिन्दुर मेरो पुछी
फुस्केको यस केशसाथ शिरका चिन्ता जुरामा कसी
साँच्चै बाँचन सकूँ मरेर अरूको अव्यर्थ उद्देश्यमा
केही साँचन सकूँ विराट् मनुजको अक्षय्य यै केशमा

१२ / छाल

पुरोहित रानीलाई सती जानको निमित्त प्रेरित गर्दछ ।

पुरोहितः

रानी ! तर्क - वितर्क छोड, मनको सम्पूर्ण आवेश यो
छोडी जानु छ आज नै यदि भने के मोह यो देशको !
गङ्गाकी लहरीसरी अतलको आनन्दमा हे चल
हुन्छन् लीन समाधिमा हृदयका कल्लोल कोलाहल

बोली पावन रामनाम बहिनी सारा सती गैसके
तारा भैँ अमरावती शहरमा ज्यातिष्मती भैसके
राजाको अब वाम काख सुखको वैकुण्ठमा शून्य छ
ह्वौ जेठी अभिषिक्त-पट्ट-महिषी तिम्रै छ पैलो हक

बस्छिन् निर्मल अग्निको हृदयमा एउटी उज्याली कली
भल्काएर निधारमा सुनटिकी सानो धपक्कै बली
लैजान्छन् शिरको सिँदुरसहितै जाने सतीलाई ती-
कैल्यै रूप ननासिने अजमरी एभाँतको माइती

देवी ! पावन आर्यघाट तटमा मान्छे सधैँ आउलान्
तिम्रो शुभ्र सतीत्वपूर्ण महिमा- गाथा सबै गाउँलान्
देलान् शान्त सतीशीला- उपरमा पानी भरी अञ्जली
जाऊ पाप जली पवित्र पथको सङ्कल्पले शीतली

तेस्रो याम समाप्त हुन्छ अब त ढल्कन्छ छायावन
उठ्छन् उच्च हिमाल शृङ्ग सुनका पाला उचालीकन
यात्री स्वर्णिम दूर देशतिरकी दिव्य आत्मा ! तिमी
छ्यौ छायामय मूर्ति भैँ छिनभरी हाम्रो जगतमा तिमी

१३ / छाल

रानी वाग्मतीपारिबाट साँभको कान्तिपुर हेरेर बसन्तपुरको पारिवारिक स्नेहको निम्ति
आकुल बन्दछिन् ।

रानी:

मेरो कान्तिपुरी, गजूर सुनका गोधुलिले सुन्दर
सानो स्वर्गसरी बसन्तपुरको दर्बार मेरो घर
सन्ध्याको मधु गन्धमा हरहरी धूवाँ, निकाल्ने धुरी
देओ मार्ग, म जान्छु रे हृदयको मेरै सुनौला पुरी

बास्छन् भयाउँकिरी सुवर्ण क्षणको वैचित्र्य ब्यूँभेसरी
आँसू एक ढिको लिएर मनमा मैँ सुन्छु छक्कै परी
धर्तीका करुणा छिरी किरणमा काँप्छन् यहाँ थरथर
सारा सिर्जन लाग्छ आज किन हो भन् सुन्दरैसुन्दर !

यात्री दूर हिमालकी भरखरै फर्केर आएँ घर
गर्छन् बन्द दुवार किन्तु घरमा मान्छे महानिष्ठर
कालो रात समीपमा छ, कसरी फर्कूँ अहो बाहिर
बस्तै विस्मयकी विमूढ प्रतिमाजस्तै भुकाई शिर

सन्ध्याकाल भयो, उघार अब ता मेरो तगारो तिमी
दिन्नौ ता यदि दीप, अन्तपुरको देउ अँध्यारो तिमी
देऊ केवल एक छेउ, बसुँला निर्लिप्त छाया त्यहाँ
पहिलो प्रीत गुमे पनी छ जनको सामान्य माया यहाँ

कैलो बादल वास बस्छ अहिले यै शैलको चूर्णमा
पन्छी गाउँछ सान्ध्य गीत सुखले यै वृक्षको नीडमा
मेरो हिर्दय बाँध हे धरणी यै सच्चिदानन्दमा
बन्दी भई भमरी रहोस् कमलको यै कोशको बन्धमा

१४ / छाल

साँभमा वसन्तपुरको अटालीमा बसेर बालक गीर्वाण आमाको बाटो हेरिरहेका छन् ।

राजा (पुत्र):

छाया आइसक्यो भुकेर घरमा आमा ! अझै आइनौ
मान्छेको छलमा परेर अथवा सम्चार नै पाइनौ
भिजेको पनि आज सात दिन भो आएन दूतै पनि
तिम्रो आउँछ देहको हरहरी बास्ना यहाँ तैपनि

आमा ! त्यो दिन मुस्कुराइ मुखमा खाएर म्वाइँ गयो
मैले देखिनँ फर्किएर कसरी आँसू लुकाई गयो
जाँदैछ्यौ वनवासिनी हुन भने मैले अहो ! जानिनँ
त्यो बेला अनजान पाँच वयको बच्चा भएँ हूँ किन !

सानै छौ अहिले, बढेर कहिले ठूलो बनौला भने
भन्थ्यौ हिर्दयमा लिएर कुन त्यो स्वप्ना सुनौला तिमि
आऊ हेर्न, पुगेर आठ अब ता ठूलो भएको छु म
आमा ! वीर सपूत भैकन तिमिलाई स्वयं पाल्छु म

खोज्छन् घेर्न मलाइ आज यसरी सर्दार साहारा किन
खैरा दाँत र अञ्जली लुकलुगे, आँखा गरी चिमचिम
आमा ! भीषण हावाभाव यिनको देखेर तर्सन्छु म
तिम्रै सुन्दर र शान्त सौम्य मुखको मुस्कान पर्खन्छु म

आमा ! फेरि कथा म सुन्छु- 'पुरुखा कस्ता थिए पौरखी
नाध्थे पर्वत पाउमा गरुडका जस्ता पँखेटा फुकी'
नाधी सातै समुद्र जान्छु सुनको दर्बारमा मैँ पनि
मारी राक्षस मुक्त गर्छु सहजै सुक्केशरा बन्दिनी

१५ / छाल

आमा राजेश्वरी बालक गीर्वाणको मुख हेर्न खोज्छिन् ।

रानी:

पन्छी लम्किरहेछ, छोप्न बचरालाई पखेटामनि
सम्झी वत्सल वत्स धेनु दुधको दौडन्छ, हम्बा भनी
टाढा रोइरहेछ हे, विरहमा निर्बोध मेरो शिशु
गङ्गावार लिएर आँसु गहमा एकलै कसरी बसूँ

मेरो बालकको म हेर्छु मुख हे- धोको छ यही अन्तिम
एकै चुम्बनको निमित्त जसको पर्खीरहेकी छु म
आँधीको पुतली अडिन्छ, जसरी आधै पँखेटा चरी
वैशाखी सुनफूललाई मुखले छोऊँ कि छोऊँ सरी

आमा कान्तिमती भनेर जसले जानेन क्यैल्यै पनि
त्यो मेरो प्रिय पुत्र देवशिशु भैँ कोखै नखोले पनि
कल्ले गर्दछ, हेरचाहा अब हे, सानै छ त्यो बालक
एकै चुम्बनमा ललाट- तटमा राखु सबै आसिक

सानो बालक सृष्टिको शयनमा ब्यूँभेसरी जुन्किरी
एकैबार लिएर जान्छु म त त्यै मुस्कानको माधुरी
हामी मैलिसक्यौँ, परन्तु पहिलो मान्छे छ ताजा त्यहाँ
सम्राट शुभ्र भविष्यको हृदयको मेरो छ, राजा कहाँ

मैले पाइँनँ लोकलाइ दिन जो नौला नयाँ सिर्जना
मैले पाइँनँ मेट्नु जो हृदयको मेरै सयौँ तिसर्ना
होऊन् लीन समस्त, एक शिशुको यै म्वाइँको स्वादमा
आत्मा होस् परितृप्त एकरसको यै सच्चिदानन्दमा

१६ / छाल

अमात्य षड्यन्त्रको आशङ्काले रानीलाई वसन्तपुरमा जान दिँदैन र तुरुन्तै सती जानको निमित्त जोर लगाउँछ ।

अमात्य:

लाग्यो बन्न विलुप्त सान्ध्य रविको लाली सुनौला बनी
लाग्यो आत्तिन वागमती- बगरमा श्रद्धालु भेला पनि
फर्कन्छ्यौ कहिले वसन्तपुरको दर्बारमा गैकन
बाँध्नेछन् तिमीलाई व्यर्थ बलिया संसारका बन्धन

छन् गीर्वाण प्रसन्न कोटि जनका राजा बनी भर्खर
भोगून् निर्भय राजभोग भुइँमा- लागोस् सतीको वर
स्वामीको सतमा रहेर जसका स्त्रीजाति जान्छन् सती
बाल्छन् दिव्य सहस्र ज्योतिहरूले त्यो देशको उन्नति

पापी जीवनको निमित्त जति नै गच्छ्यौं यहाँ कोशिश
भासिन्छ्यौ अमरत्वबाट त्यति नै हे मर्त्यकी मानिस !
बाँचेरै शय वर्षसम्म भुइँमा जो सत्तिनौ कर्मले
सक्छ्यौ त्यो परिपूर्ण गर्न छिन्नमै ठूलो यही धर्मले

मट्टी खोजिरहेछ बन्न अहिले काया महाज्योतिको
आजै जाँच छ आँचमा अनलको तिम्रो महाप्रीतिको
आफ्नो दिव्य प्रकाशबाट विमुखी भै भाग्न खोज्छ्यौ तिमी
धर्तीकै चीर अन्धकार कसरी ए माग्न खोज्छ्यौ तिमी

गच्छौं खल्बल वागमती-बगरमा हे क्षुद्र मान्छे किन ?
बज्छन् दुन्दुभि दूर स्वर्ग सुखको आह्वान नौलो सुन
छोप्छन् त्यै स्वरलाई मर्त्य जनका बाजा बजी नैमती
देओ आज बिदाइ राजमहिषी जाऊन् सुखैले सती

१७ / छल

अन्याय आखिर अन्याय नै हो भनेर दर्शकहरूमध्येकै एक जना (राजनैतिक) मुर्मुरिन्छ ।

एक राजनैतिकः

रानीलाई छकाइ घोर दुःखमा जो घुम्न ल्यायो यहाँ
छोडेनौ वनकी मुनाल वनमै जो घुम्नलाई त्यहाँ
तिम्रो नीति यही- छलेर पिठमा हिकाउने दाउ छ
धर्तीमा असहायलाई उभिने सानो कहाँ ठाउँ छ ?

जो आफूतिरकी भनेर त्रिपुरालाई यहाँ राख्दछ
त्यै रानी अरूलाई स्वर्गतिरको आनन्दमा डाक्छ
तिम्रो राति यही- पराइहरूमा हुन्छौ सदा निर्दय
आधा मुर्छित स्वार्थले छ कसरी हा मानवी हिर्दय ।

कालैलाई पछार्न सक्छ जसले खेलेर कूशी तर
मान्छेकै अघि हार्नुपर्छ यदि छन् मान्छे भने निष्ठुर
तिम्रो न्याय यही- मिलेर यतिका यौटी यहाँ मार्दछौ
जित्छौ कातर के महासमर यो, भोलि यहाँ हार्दछौ

खोज्छन् केवल बाँच्न वीर- रमणी यही देशको निम्तिमा
ज्यूँदो ज्योति निभाउँछौ तर तिमी निष्प्राणको प्रितिमा
तिम्रो धर्म यही- अधर्म अरूका बाँच्ने सबै कोशिश
यस्तो पावन सृष्टिभिन्न कसरी पापी बन्यो मानिस

के भो दूर पुगेर वीरहरूले विश्वै जिते तापनि
जान्दैनौ अब एकसाथ अरूले बाँच्ने कसरी भनी
तिम्रै अन्त्य यही- तिमी पनि ढले यस्तै कुनै घाटमा
घाँटीमा अनि अड्किएर यमको यस्तै दिनै सातमा

१८ / छाल

मानिस मानिसको रूपमा नरहेको देखेर दर्शकमध्येकै एक जना (दार्शनिक) छक्कै परिरहेछ ।

एक दार्शनिकः

निस्क्यो मौन रहस्यबाट सुखको सङ्केतमा सिर्जना
पायो मानिसले अलभ्य समाज आनन्दको चेतना
सक्छौ खोस्न- मनुष्यको अधरको मुस्कानको माधुरी
तिम्रै मौक्तिक हार छिन्छ भुइँमा आँसू अरूको भरी

छाया घाम घुमेर फूलहरूमा छिर्का परे रूपका
पायो मानिसले अलभ्य यसमा शैली स्वयं शीपका
सक्छौ रचन- दरिद्र दिन मुखका कङ्काल सारा त्यहाँ
तिम्रै आकृति हुन्छ रे विकृतिको सङ्कीर्ण कारामहाँ

पानी घाम पिएर शैल वनमा हुक्यो यहाँ देह यो
पायो मानिसले अलभ्य यसमा माया दया स्नेह यो
सक्छौ गर्न- घृणैघृणा पनि फणा फुङ्कार मारी त्यहाँ
हावा बन्द विषाक्त, श्वास तिम्री नै फेछौँ कसोरी यहाँ

सन्ध्या स्वर्ण प्रभात शान्त रजनी छाया डुबेका दिन
पायो मानिसले अलभ्य यसमा बाँचिरहूँ भैं मन
सक्छौ जीवन हर्न- एक जनको, बोल्दैन कोही पनि
हुङ्कार्ने प्रतिमूर्ति किन्तु त्यसको तिम्रै छ छातीमनि

धुलो उड्दछ भूलको र भएका हुन्छन् यहाँ खल्वल
पायो मानिसले अलभ्य यसमा यौटै क्षमाको बल
सक्छौ गर्न- समग्र ग्राम नगरी उछिन्न-विछिन्न हे
भोलिदेखि यहाँ रहन्छ कसरी तिम्रै महाचिन्ह हे

१९ / छाल

चितामा ज्वाला बल्न लागेको देखेर दर्शकमध्येकै एक जना (कलाकार) रानीलाई हेलम्बूको शीतल छायामा जान देऊ भन्छ ।

एक कलाकार:

रानी हुन् यिनलाई आज जन हो ! एकै मुठी प्राण द्यौ
छोडी निर्दय देश यो हृदयको हिलम्बूमै जान द्यौ
गर्मीमा जसरी गुमाइ जिउका भुत्ला चरी गौँथली
फर्कन्छे चिर शीतलो विरहको कैलाशमा एकली

रानीलाई पुकार्छ शैल वनको एक्लासको बाँसुरी
पन्छी भुक्किल लेकको पवनमा जो सुन्छ छक्कै परी
मान्छे बाँच्छ सधैं अपूर्व क्षणको सम्भेर यौटा कुरो
छातीभित्र उठिरहेछ यिनको कैलाशको टाकुरो

मान्छेका सुख स्नेहबाट बिचमै जो बन्दछन् वञ्चित
हुन्छन् रे तिनलाई दिव्य सुषमा एकान्तमा सञ्चित
तिम्रो निष्ठुर सभ्यता अनि जहाँ ज्वालामुखी बाउँछ
धर्तीको करुणा त्यहीं लहलहा दुर्वा बनी आउँछ

सक्छौ ता अरूलाई प्यार दिल नै खोलेर देऊ तिम्री
सक्तैनौ त अलभ्य लाभ अरूको खुसी नलेऊ तिम्री
आत्माको वरदान हर्न भने रे तिम्रो छ केको हक?
यौटा दिव्य प्रकाश घुम्छ दिनहुँ बोकी नयाँ आसिक

एक्लो कोमल प्याउली कुसुमा यो एक्लासमै फुल्न द्यौ
सन्ध्यामा छलिने कुनै किरण यो कैलाशमै डुल्न द्यौ
मान्छेबाट नकाट दुःख -सुखको यौटै पनि यो क्षण
सारा सृष्टि सिँगार्छ इन्द्रधनुको यौटै पनि यो कण

२०/छाल

आज पनि त्यस युगको वेदना बिसर्जन नसकी कवि वाग्मतीको तीरमा बसेर गाइरहेछ ।

कवि:

गइन् रानी विद्या, रवि पनि उदासी बनिगए
रहेथे जो बाँचूसरी गरी सधैं, ती पनि गए
छ बाँकी हावाका हर लहरमा मार्मिक कथा
उछिन्नन् रे आँसू पुछ्छिकन पनि निष्ठुर व्यथा

जहाँ सेलाएथे नजलि मुटुको एक टुकुरा
छिटेको मान्छेका सुख र दुखका सुन्दर कुरा
त्यहीनेरै गड्गा पल र पल गर्छिन् भुल भुल
भुभुल्की धर्तीको चिर अतलदेखिन् दिल दिल

यहाँ रोई आए युग दुइ, गए आँसू नपुछी
यहीनेरै सोही विरह म पनी गाउँछु बसी
सिँगार्ने श्रद्धाका कुसमहरूले ठाउँ कुन हो
सधैं आँसू पोखे पनि नपुरिने घाउ जुन हो

जसै हिलम्बूका शिखर- वनमा बग्छ छहरा
सुसेलेभै कैल्यै पनि नसकिने सुन्दर कुरा
त्यहाँ पन्छी बोलिन्छन् अनि विजनामा गोलसिमल
पलाई पोलेका सकल जिउमा प्वाँख मृदुल

त्यहाँ घेर्छन् मौरीसरि किरणले स्वर्ण चुचुरा
कुटीमा रातीमा अझ जुनकिरी दिन्छ पहरा
अहो ! हेलम्बूमा अझ पनि छ रे हंस उनको
जहाँ हुन्छन् राम्रा युवती, सिउरी अंश उनको

व्यक्तिगत विवरण

नामथर	:	कमलबहादुर रावल
बुवाको नाम	:	लक्षिराम रावल
आमाको नाम	:	स्व. कौशिलादेवी रावल
जन्ममिति	:	वि.सं. २०३६/०८/१९
स्थायी ठेगाना	:	पञ्चदेवल विनायक-६, तोली, अछाम
हालको ठेगाना	:	लम्कीचुहा-१, भुरुवा, कैलाली
सम्पर्क नं.	:	९८६८२६०२३१
इमेल	:	rawalkamal36@gmail.com

शैक्षिक योग्यता

तह	उत्तीर्ण वर्ष	श्रेणी	शिक्षण संस्था	मुख्य विषय
दर्शनाचार्य (एम.फिल.)	२०८२	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर	नेपाली शिक्षा
स्नातकोत्तर (एम.एड.)	२०६५	प्रथम	सुर्खेत क्याम्पस (शिक्षा), सुर्खेत	नेपाली शिक्षा
स्नातक (वि.एड.)	२०६२	द्वितीय	सुर्खेत क्याम्पस (शिक्षा), सुर्खेत	नेपाली शिक्षा
प्रविणता प्रमाणपत्र (आइ.एड.)	२०५९	पास	सुर्खेत क्याम्पस (शिक्षा), सुर्खेत	नेपाली शिक्षा
एस.एल.सी.	२०५४	पास	श्री जनजागृति मा.वि., चौरी, कैलाली	गणित र स्वास्थ्य शिक्षा

कार्य अनुभव र संलग्नता

पद : उपप्राध्यापक

संस्थाको नाम : पञ्चदेवल क्याम्पस, विनायक, अछाम

कार्य अवधि : (२०६५ देखि हालसम्म)

मुख्य जिम्मेवारी

अभ्यास शिक्षण प्रमुख (२०७० देखि हालसम्म)

विभागीय प्रमुख (शिक्षाशास्त्र सङ्काय) २०८० देखि हालसम्म

तालिम तथा सीप

अभ्यास शिक्षण : (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग)

सीप : (कम्प्युटरसम्बन्धी आधारभूत ज्ञान)